

С(кар)2 Карач. 1230

П 18

Лайпанланы Сеит
ГУРГУМЛУ

Лайпанланы Сеит

ГУРГУМЛУ

ПОВЕСТЬ

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ БАСМА
НЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЕЛЮМ
ЧЕРКЕССК—1971.

Биринчи башы

Бир... джыл. Джай. Узун кюнню узагъына, темир тау-уш эте, тыкъырдаб, гюрюлдеб, тегерекни бензин ийисден алдырыб, автомашинала ёрге, энишге да, чепкен сокъ-гъанча, ашыгъыш озуучу тарыракъ шахар орамда машина джюрюу бираз сабыр болгъанды. Ишден, джумушдан кечигиб къайтхан адамланы белегин миндириб, тюгел толмагъан уллу автобусла, джюклерини дженгил-

лиги ючюн ауур солурларын кьоймай, бир алада озадыла. Джылы джай кечеди, орамладан кюндюз келтюрюлген букьуну Кьобанны мылы тылпыуу бла тауладан ургъан сериуну аязчыкь кьайры эсе да кьоратхандыла, сахарны кавказ таза хауасы орнуна келгенди.

Редакциядан хар ким чачылгъандан сора, кабинетде кьалыб, кюндюз башы арыгъандан ингирде джюреги ушатхан зат джазалмаса да, кечге дери олтуруб, илму журналны джангы тюшген номерин окъуй, заманы ашырыб, газетчи джаш Къандауурланы Науруз, автобуса минерге да амыры тартмай, плащны кьолуна алыб, джайымдыкь ёсген бусакъланы джаны бла тешелген тротуарда, наллы гатийлери таш таууш эте, юйюне, кьайытыб келеди. Шахарны джамагъаты тынчаяды, терезеледе лампа джарыкь хазна юйде керюнемейди. «Биягы мен бошунагъа нек кечикдим,—деб сагъышланыб, тире атлаб барады ол,—кьартланы тынгыларын бузарыкьма, бир уянсала уа, кьалкьыялмай, талай заманны турадыла...».

Орамны кенгине джегиб, джангы юйлени туурасына чыкьгъанында, Наурузну келю хош болду: экинчи этажны кьыйыр комнатасыны терезесинден джарыкь чыгъады, кьартла джукьламай турадыла. Кечигиб келген кезюулери кёбюсюнде алайды—джашыны эртденбла юйден чыкьгъаны бла ингирде кьачан, кьайдан кьайтырын билалмагъан Апалистан, ол босагъасындан тюшгюнчю, тынчлыкьлы болуб, орунга киралмайды, кесине джубанч табыб, кечени бир ауугъына дери Наурузну сакълайды. Апалистан бла Юнюсю юч джашыны тамадасы Наурузну джылы отуздан иги кесек атлагъанды, сабий чёрчеклик этиб, неда кьыйсыкь атлаб, айыб алады башына деб кьоркьмайды Апалистан анга, тюнгюч улан гитчеликден бери да атасыны, анасыны джюрегин джа-

нгыз да кыйнамагъанды. Алай а баласы кыоз гюрбеге салыныб турса да, анагъа тынчыкъ кыйда, ана кёлю балада—бала кёлю уа тауда, таида. Юнюсю эки гитче джашы, Тамбий бла Амырбий, институтланы бошаб, тыш районлада ишлейдиле, айда, джылда дегенча бир кёрюнюб, къартланы эсенликлерин, саулукъларын соруб кетселе да, кюнде-кюню юйдегини тыбырына джыйылырча болмайдыла, ол себебден болур, алагъа тансыкълыгъын да хаман Науруздан алыргъа кюрешеди муну анасы.

Къара танымагъанлыкъгъа уа Юнюс, Апалистан да таулу джамагъатны арасында джюрюучю асыл адетле ни барына джашларын кючлю юретген эдиле, аланы акъылларына кёре, адетни, джорукъну тутта билмеген, намысын, сыйын сакълай юренмеген адам эки дуниядан да джарым юлюшлюге тергеле эди. «Айым, кюнюм тюз болса, джулдузума—бармагъым» дегенлей, халилери тюз болса, къалгъан затда кереклисин джашау кеси таныта барыр, къарангылыкъдан эндиги заманда биз тюшюналмагъанны кеслери эслерле, бири бирине эсгерте джюрюрле деб, ата-ана борчларыны бирин тынгылы толтургъаннга джоралай эдиле.

Юнюслары Гургумлудандыла, арт эки-юч джылгъа дери къартла шахар джашауну сынамагъандыла, кеслери ни джюреклери ушатханча, кёолларында межамлары болуб, аны арбазында малчыкълары джюрюб, бачхасында терекчиклери кёгериб, тынчайыргъа таяннгандан сора башха заманда санлары кымылдарча, джюреклери кыйгырырча джумушлары юслеринден кыурумагъанлай, аргъы арбазгъа кёз джетдирселе, хоншуну, джууукъну, танышны, табигъатны хакъ иеси элли кишини ёмюрде тауусулмазлыкъ мамыр ишине джюреклери кыууана джашагъандыла. Къартлыкъ аланы алкъын онгламагъанды, сюек саулукълары барды, юйде, арбазда

джумушларын, биреуден болушлукъ излемегенлей тындырыб, кеслери кеслерин сюркей барыргъа, кишиге ауурлукъларын джетдирмей джашаргъа боллукъдула. Институтланы бошагъанлай, эки гитчесин ишлерге тыш районлагъа ашыргъандыла да, окъууну битдиргенлей сабийлерими къолума джибериб нек къоймайды деб, къралны ол чотуна Апалистанны джюреги хош тюлдю. Юйден джюрюб ишлерча алагъа да бир джумуш табылыр эди, юч джыллары къачан толады деб, тергеб турады. «Анам, кърал талай джылны окъутуб, усталыкъ алдырыб, чомартлыгъын къызгъанмай, дигизалыкъ этиб ёсдюрген адамын, юйюне ашырыб, башлы-тюблю бола бар деб, атыб къоймайды, алгъан усталыгъын джаратырча керекли джерине эки-юч джылгъа джибереди да, андан ары джашауда джолун тюзете барырча болгъунчу, эслегенлей турады»,— деученди Науруз анасына.

Къыргъызстандан къайтханлай огъуна, Наурузну иши шахаргъа тюшгенди, къартла аны юсюне джыйылгъандыла. Эки комнатлы шахар фатарда, хар неси да ичинде хазыр турган юйде огъуна, джууукъ-тенг табылмагъан джерди деб, асыры онгсунуб кечинмейдиле, бир кёзюуге дери болур ансы, орналгъаныбыз, джашарыбыз былайдады деб кёллерине келмейди. Ала таныгъанланы онглүсу, онгсузу да межам къоллу, юйлю, джерли болуб, кеси арбазларын таныб баргъан заманда, хаух кърал фатаргъа кириб, къолларын къююнларына салыб олтургъанларын ауур кёредиле. Джашланы, юйдеги насыбларына джолукъмай, уллая баргъанлары къартланы джюреклерин артыкъ къыйнайды, элибизни, адамларыбызны арасына тюшсек, джаныбыз саудан быланы буюрулгъанига тюбетирик эдик, кесибиз да борчубуздан къутуллукъ эдик дегенлей, джашлагъа джукъ

сездирмеселе да, аланы къайгылары джюреклерин кемиргенлей, башларындан бир сагъатны артылмагъанлай, заманларын сангырау ашырадыла.

Къанга атлауушлада аякъ тауушлары тынчайгъан хоншуланы сагъайтыб, джукъуларын бѣлмесинле деб, шыкъыртсыз атларгъа кюрешиб, Науруз, экинчи этажгъа чыгъыб, юйге кирди. Тар коридорда аякъ кийимин тешиб, мюйюшге тюртдю, шыбырдауукъ плащын такъгъычха илиндириб, габашланы къаблаб, къартланы комнатасына атлады. Юнюс, аякъларын орундукъдан боз тюкю эчки териге салындырыб, къолларыны бармакъларына кѣзлери чыракъ кетиб, сагъышлы болуб олтурады. Апалистан да, аякъларын чепкен этеклерине джыйыб, диванига джанындан таяныб, джукъу басыб, къалкъыб да къалалмай турады. Науруз киргенлей, анасы, башында дженгил джаулукъчугъун тюзете, ёрге къобду.

— Былай нек кечикдинг, джашчыкъ?—деди ол, Наурузгъа шхууур берир къайгыда стол таба узала.

— Кесим алай бош, тюрт-мюрт эте къалыб кетдим. Къалайды хал, кеч болгъанды, тынчаймай нек турасыз бу заманнга дери?

— Джокъду хата, иги джаш, бир бек юйге келтириб джерлешдиргенсе да, юй да бек, биз да бек, турабыз къысылыб, джарлы юйню киштиклерица,—деди Юнюс, джюрегин тынчыкълы этмеген бир заты болгъанын таныта.— Тынчайыр ючюн а къалмайбыз, джукълагъаннга аллах джукъ бериучю эсе, бизни да унутурукъ болмаз, узатырыкъды юлюшюбюзню.

— Ач болурса, олтур, бир джукъ ауузлан, андан сора сѣлеширсиз,—деди Апалистан, столгъа шхууурну салыб.—Тоба, тилсизлечады бизни, бу эки къартны, джа-

шауубуз, юйню тёрт мюйюшюн санай, кюнюбюзню ашырабыз.

— Мен кьартларымы тынчлыкълы джашаугъа салгъанма деб, кёлюмю басыб турама сора уа,—деб кюлдю ол.

— Душман дау табсын, юреннгенге бек таб джашауду, отун, от кьайгы джокъ, малым биченсизди деб, джукъунг бёлюнмейди, кирсиз азыкъ, джарыкъ юй, тюкен кьатынга, сизни кьыйыныгъыз, кьрал болушханны тергемей кьойсакъ да, бизни джукъ керекли этерик тюлдю. Алай а биз быллай джашаугъа юренмегенбиз, кьарайма да, юренелмезча кёрюнебиз. Энди биз, ёлюр тюгю чыкьгъан эки кьарт, былайда саныбызгъа тынчлыкъ табханлыкьгъа, джюрегибизни сууукъ кемириб барды—джюрек рахатлы болалмайбыз. Хоншуладан кьачхан затыбыз да джокъду, тейри, минг берекет алагъа болсун уллусуна, гитчесине да, акка, амма дегенлей, багъалатханлай турадыла. Хар кимни кеси оноуу кесине бышлакъ биширгенча кёрюнеди дейдиле, бизни энди бу сахар джашаугъа тартыб кюрешмегиз, юреннгенибизча джашама кьоюгъуз. Элге кьорат бизни, Науруз... Джууукъну, тенгни кьатына элт,—деди Юнюс кёлкьалды ауаз бла.

— Кьуру муну аякъ джолу кьаллай бир джунчутады мени, хант этген юйюнгю бир мюйюшюне кьонуб. Гургумлудан бюгюн Азамат келген эди да, андан тартыныб ёле эдим,—деб Апалистан да кесини тарыгъуун силдеди.

— Кьайсы Азаматды ол?

— Алгъыннгы хоншубуз, ай-юнге, Тырнакъланы Азамат, Гургумлуда огъары хоншубуз.

— Нек келичю болгъан эди? Не хапар айтады?

— Шахаргъа эннген эдим да, кёре кетейим деб кьайтхан эдим деди, ашыгъыш эди, кёб мычымады авто-

бусха кечигирикме деди да,—деб, эски хоншуну сагъын-ниганында, эли, джерн, багъалатхан адамлары, суйген джууукълары, кёлдегин арагъа тегюб, тиширыу ушакъгъа сингиб, урчукъ ийире заманларын бирге ашырычу. неуа джай чаганы кезюуюнде бла ташыуулда колхоз бригадир Закаланы Асланбек, арбаз сайын айланыб. нормагъызы тындырыгъыз деб кюймаса, ишге бирге чыгычу къатынланы эсине тюшюрюб, айтады.

— Айтыб а не хапар айтады,—деди ышарыб Юнюс да, — джамагъат бары орнуна джарашыб бошайды. дейди. Суу айланса, эски ызына, дегенлей, хар ким орнуна къазыкъ уруб, юйлю, кюнюлю болуб барады. Бизни хунала да былтыр кёргенибизча турадыла, алкъын алай ары киши урунмагъанды дейди.

— Къачда джашына къатын алырча хапар айтады, насыблы,—деб, «Къызыма айтама, келиним, эшт» дегенча, Наурузгъа башхартыб, сёз кюшду Апалистан.—Бизни Гургумлугъа джыяр къайгъы этчи, джашчыкъ.

Гургумлудан селеше, къаргларыны тюрсюнлери джарыб, бетлерине хурмет ургъанын кёргенинде, быланы мен шахар фатаргъа джыйыб, айыблы болуб турама деб, Науруз зауукълукълары, джарсыулары да кюлуна берилиб тургъан адамларын джазыкъсынды.

— Сюе эсегиз, Гургумлудан ары да элтейим, —деб. Науруз ахсыныб ышарды.

— Огъай, Гургумлугъа элт, андан арысы керек тюлдю. Бизнича къарангы адамлагъа ол озуб боллукъду,—деди анасы, керти да тамбла Гургумлугъа атланыб кетерикча, къууаныб.

— Тамбладан башлаб кечюуюню къайгъысында джюрююм. Юй керек, межам керек, балаган сюеб джашар хыйсаб джюкъду.

— Башха элледен хапар айтыб келесе, Гургумлудан

джукъ айтмайса, алай ары хазна бармаймыса да? Бизни ары бир джый, андан сора къайры джюрюсенг да айланырса. Ишинги да къоймай, къайтырса да, шахарда юйюнг барды, мында джашарса, эки гитчеге тѣзген, сенге да чыдаргъа кюреширбиз. Ай сайын сиз келтирген рысхы барынга да джетерикди,—деб, Юнюс акъылында эртдеден бишген оноун джашына ачыкълады. Аны айтыргъа сакълагъанма сени эндиге дери ансы, джумушакъ орундукъгъа юренир керекли къалмагъанма дегенча, чындайларын тешиб, джукъа джууургъанны тюбюне кирди.

— Бир кѣзюуге дери кысылырча бизге межам табала эсенг, джангыз джылгъа къоян тери да чыдайды, кечинирбиз. Къолумда толу адамларым бола тургъанлай, биреуню чалдышына барыб къонаргъа тартынныкъбыз, ансы, Азамат да чакъыргъанды кесине, келигиз да къалыгъыз, сыйынныкъбыз барыбыз да дегенди,—деди Апа-листан, юйдеги анасы болгъанлы суююб тындырыучу джумушун эте, Наурузну аллындан сауутларын джыйыб, кухнягъа къората.

— Сизге ѳртен салыб кетген Азамат болгъан кѳреме бюгюн,—деб Науруз кюлюмсюреди.—Сау болсун хоншугъа алай къайгъыра билген киши.

— Къулакъ юзюлюр болса, чыбыкъ аягъындан дегенлей, Азамат да къошду, ѳнге анга дери да тагъаланыб эдик,—деди да, Юнюс, джастыгъын тюзетиб, онг къолуну аязын къулакъ тюбюне салыб, къабыргъагъа айланыб джатды. «Мен джукъугъа сингдим, дауур этиб уятмагъыз» деген кылыгыды Юнюсю алай джатханы. Науруз аны сабийликден огъуна биледи. Атасы тѳрт-беш минутдан хурулдаб тебрерикди, юйде герох атылыб башламаса, адам ушакъгъа уянынкъ тюлдю, къалкъымазгъа гыртчы кишиди, джукъласа уа, къаты джукълайды.

Юнюс кьалкыгыъанында, диванны кыйырына таяныб, «быланы элге кьоратмай болмайды, анда кьалайгъа джыйсын адам, юй ишлер кьайгыгъа киришмей эсек, джарамайды» деб, сагышланыб тургъан Наурузну кьатына келиб, анасы да олтурду.

— Нек эсе да Гургумлугъа аз бараса, джашчыкъ,— Аналистан кълондегин толу ачыкълаялмагъанлай, айтырымы джашым джарым сѣзден да ангылар дегенча, экинчи кере башхартыб айтды,—Ой кьалай асыл адамла джашай эдиле анда!

«Эй, джазыкъ анам, Гургумлугъа асыры учуннгандан, джамагъаты башхаладан асыл кѣрюнюб кьалды сеннге. Сенден эсе мен кѣб джюрюгенме, асылсыз джамагъаты болгъан не эл, не сахар кѣрмегенме, Гургумлу да аланы бириди»,—деб келди Наурузну кѣлюне.

— Былтыр сизни элтиб баргъанымдан бери, кирмегенме Гургумлугъа, таблыкъ тюшмегенди,—деди Науруз.

— Дунияны джарыгъын эм алгъа анда кѣргенсе. Ючюгюз да анда орналыб кьалсагъыз, суйгенибиз ол эди. Джаратмайбыз ишинги да, джашчыкъ, суу юсюнде кѣмюкча. Къышынг, джайынг джолоучулукъда. Кѣбелекке гокка хансха кьона айланганча.

Науруз, джатаргъа деб кьобду да, анасына джууабха айтды:

— Джолоучума, анам, мен. Кѣб олтургъанма, джашаууму джарымын. Энди джолоучума, джашаууму кьалгъан кесегин алайлай ашырлыкъма—джолоучулукъда. Аны кьаллай сейир джашау болгъанын сен ангылаяллыкъ тюлсе, анам. Игиге аманнга да тюбѣб джюрюйме мен, анам, амандан эсе, ашхыгъа кѣб джолугъама...Сен биягъында «замансыз ѳлюб кетебиз деб кьоркъама» дединг, мен а кѣб затны кѣрмегенлей, кѣб билмегенлей ѳлюб кетеме деб кьоркъама. Бир да кьуруса

да, бу гитче областчыгъымы хар ташын, хар къулагъын, хар терегин кѣргюнчю, юджюз минг адамыны хар бири бла танышхынчы ёлюб кетеме деб къоркъама. Ленинград, Москва деб уллу, эски шахарла бардыла джуртубузда, аланы хар юйюню историясы биргесинеди дейдидиле, бизни джерледе уа ёрге сюелген хар ташны, хар деппанны кесини энчи хапары, историясы барды. Аланы тинтерге, билирге сюеме. Кѣб ашхы затха тюртюлеме мен, кѣргеними, билгеними башхала да билирин излейме, анам. Джазыучума мен, анам, газетчи. Анда алай болду, ол адам былай этди деб, аууздан ауузгъа хапарда айтыла тургъандан эсе, джазылыб къалырын излейме. «Гокка хансдан гокка хансха къона айланган кѣбелеккеча» деб тюз айтханса, анам, джамагъатыма магъанасы болгъан затны джыйыб айланган адамма мен. Джолоучулукъдама тынч тюлдю таймаздан джюрюб турмакълыкъ, ёзге алайсыз меннге кюн джокъду. Сокъур лобанча, джерге бауурумуну салыб, арбазда ийнек ёкюртюб, къозу макъыртыб джашаяллыкъ тюлме, анам. Бойнума артмакъ атыб джюрюрюк эсем да, джолоучулай ашырлыкъма джашаууму. Джолоучулары ёмюрюдю эндиги дуния. Тамада джащым терсейиб кетди деб, кѣлюнге келмесин, анам, къоркъма, кѣлюнгю бас, мен сени бетинги ёмюрде да джерге къаратмам. Энди тынчай, анам, сау тангнга чыкъ, — деб, учунуб, ышарыб сѣлешген Науруз анасыны ийнанмагъанча сейирсиниб къарагъанын таныды.

Эки тумбалы мазаллы столу, терезе тюбю, мюйюште мияла эшикли шкафы китабладан, хылымылы къаланшан газетле бла эски журналладан толу комнатына кириб, эшикни къайтарды.

Тюртюлюб джиберилген чарх тохтаялмай, талайны тѣнгереб баргъанча, анасы бла ушагъыны къыйыры

бошалмай, кеси бла селеше, Науруз сеткасы джызылдагъан орундукъда эки джанына тёншой, талайны джатды. «Гургумлуну менден бек ким сую болур, дуня джарыкны меннге чынг алгъа кёргюзген Гургумлуну суюмесем, нени суюерме? Нек эсе да ары аз бараса, дейдиле. Кертиди, аз барама, эки джылда аягъым алай ары эки ксре тийгенди: Кавказгъа къайтхан айымда элими, эски джуртуму кёре баргъан эдим, былтыр да къартланы элтидим. Исси джюрек ары ышырыб, сууукъ акъыл ызына тартыб, джибермей турады. «Кесим болмасам, кёрмеген эдим сау джети джылны къыз суюген» деб джырларыкъ болмаз эди «Кулинаны» автору джыйырма джылны къыз суюген джашны хапарын билсе. Джети джыл деб кесине махтау тарта билгенин кёресе аны. Алайды, анам, джыйырма джылны суюген къызыма, аллай бир заманы джюрегимде башхагъа чыртда орун берирге унамай тургъан тиширыугъа тюберими ушатмайма. Ол, мен таныгъан тюрсюю кетиб, халахоста къатын болуб къалгъан эсе уа. Джашлыкъ романтикамы алай дженгил тауусулуб къалырын излемейме».—Науруз къарыусуз ышарыб, сабий акъылына тартынды, «эй сени огъесе» дегенча, кесине самаркъау этиб, керексиз сагъышланы арыгъан башындан чачаргъа кюрешди.—Зурият Гургумлуда тюл эсе да, ажымсыз билмейме, бу гитче областда уа тюбемей кёбгеми барлыкъма». Къайгыдан толу башына къартланы кёчюрю сагъыш да къошулуб, аны оноун мыйысында джарашдыра, дагъыда талайны туруб къалкъыды Науруз.

Экинчи башы

Гургумлу джангы къуралгъан Ортатау районну арасыды. Ол дженгил заманы ичинде шахар тюрсюн алыб, ёсюб, джашнаб тебрегенди. Гургумлучула

кѣлтюртюб айтхан хапарлагъа кѣре, бу эл «дуния къуралгъанлы» джашайды, кесини хатерсиз гырхы историясыны узунуна «юч кере кюн аллы бла дуниядан тас болуб кетгенди», биягъы историсы джазыкъсыныб, дагъыда талай замандан орнуна джыйылыб къалгъанды. Бу джол—тѣртюнчю кере—тебмезден, ахыр орналгъанды. Ючден дагъан таймаз деб, юч кере къуругъанды, ол чотлары унутула, ныгъыш хапарлагъа кѣчгендиле, энди ъмюрлюкге, «дунияны ахыры болгъунчу былайдан къымылдамазгъа» деб орналгъанды, дейдиле гургумлучула. Кертимиди, ѣтюрюкмюдю аланы айтхан хапарлары, аны тюзюн Гургумлуда алкъын киши билмейди, керти болуруна уа джангыз бирини огъайы джокъду.

Ортатау район джангыдан къуралгъанында, эм алгъы бурун партияны райкому бла райисполкомгъа бир мекам сюедиле. Аны башына да аязда чайкъала тургъан къызыл байракъны—властны символун—бегитдиле. Андан бери эки джылдан атлады. Бизни джигер таулула мекам ишлерге дженглени къайырыб киргендиле да, кесек заманы ичинде райцентрни тѣгерегин шахар къууатлы юйледен толтургъандыла. Райкомну юйюню аллында солуу скверчик джарашдырылгъанды, тѣбенден суу бойнундан акъ чокъуракъ зыгъыр келтирилиб, джолчукълагъа, клумбаны тѣгерегине къуолгъанды, эндилеге дери былайда нарат терек тубемеучюсуне да къарамай, тизгин этиб нарат зыгытчыкъла, субай ингичге бусакъчыкъла, айбатлыкъ терекле орнатхандыла. Кесине тынгылы контор ишлегинчи, коммунхозну тамадасы Темирхан улу Советлени юйюню тѣгерегине къууат алдырыб кюрешди, «Елсем, меннге киши эскертме салмазын билеме, ма бу терекле боллукъдула меннге памятник, кесиме эскертме ишлейме, саулугъумда» деб, аллея

чыкъланы терек тизгинлерини тубюнде булджуна, эрт-денин, ингирин ашырады. Элни тюз ортасында, мийик столбаны тѣппесинде кючлю радиодинамикни кѣндургъандыла. Джумушу болуб райцентрге келгенле, авто-станцияда машина сакълагъанла, таулада кѣк джаш-нагъанлай кѣуджур чыкърдаб сѣлешинчю динамикни тубюнде сюелиб, радиога эслерин бериб тынгылайдыла.

«О-о, Гургумлу ѳседи, Гургумлу алкын ѳсерикди. Бизни Гургумлу, — дейдиле таулула, бирси районладан келген адамга джолугъуб, махтана башласала,—кѣал-лай эл болса да, кѣресиз, ашыкмагъыз. Ючкѣкен, Прег-радна дегенча джангы райцентрлени барыны кѣашлары-на салмаса, Гургумлу—Гургумлу тюлдю, мени мыйык-ларым да мыйык тюлдюле,—деб ышарыб, накърда этиб кетедиле.

Ууакъ кюлюмсюрей, алай айтадыла да махтанадыла гургумлучула, чам этгенликлеримиди, огъесе кѣллери, джюреклери бламы айтадыла—билала эсенг, бычагъым сени!

Сукъланч суюмлюлюгюн уланларына чыртда кыз-гъанмаучу Ортатаугъа Науруз джаны-кѣаны бла тарта-ды, джюрек тамырлары сабийлигинден огъуна бу джер-леге байланыбдыла.

Наурузга биринчи берилген дуня джарыгъы Гур-гумлуну сыртла артына саркѣа баргъан кѣачхы кюню болгъанды, Наурузну биринчи сабий джыламукъларын джутуб кебдирген Гургумлуну кѣара топрагъы болгъан-ды. Джаш адамны джашаууна джангы джарыкъ тѣкдюр-ген, джюрегини биринчи кыскыныгы да Гургумлуда баш-ланганды. Ол джерлени багъалатмаса, ары тартмаса, нени багъалатыргъа келир Наурузну кючюнден? Тау этеклеге иелик этген заманларында тюзлеринде, аякъ-орунлу талаларында тѣгерек тѣбе кѣабырла салуучу

алан ата-бабалары да бу джерледе джашагъандыла, кюн батханнга джол салыб, аллына тюбеген халкъланы титиретиб, тенгиз бла айланыб Север Қавказгъа сыбдырылгъан асхакъ Темирни къара аскери, къылкъыярны чомарт ойнатыб, таулу атхаминерлени къырыб, баргъан джолун тишируу джыламукъдан кёл этиб, адам къандан кёзлеу этиб джюрюген заманлада ёлюклерин адам киралмаз къая ранлагъа джашыргъан ата-бабалары мында кечинмек табхандыла. Кечингендиле, джазыкъла, бир къоллары садакъны къысыб, бир къоллары да сюрючю таякъны гутуб, атларыны айылларын бошламагъанлай, аякъларын ёзенгиден хазна чыгъармагъанлай, ауур кюбени юсден атаргъа хыйсаб табмагъанлай кечингендиле. Кёб къыйынлыкъ чекселе да, былайларын атыб кетмегендиле, бу тазалыкъны, бу сейирлик табигъатны туудукълагъа сакълагъандыла. Минг берекет, минг бюсюреу алача таджаллагъа!

...Ол юй орунларында джангы мекамны къалайгъа салыргъа кереклисине къараб, хоншулары Азамат бла бираз ушакъ этиб, Науруз эл къыйыры къара суучукъну къатына чыкъды. Аз суучукъ акъгъан быргъыдан суу ала тургъан къызчыкъ гитчерек челеклерин суудан толтургъунчу деб, плащын къырдышха атыб олтурду. Дугъумлача гитче тегерек ариу кёзчюкле, аны сынагъанча, башындан аягъына дери къараб ётдюле. «Тоба-аство, мен бу кёзлени къайда кёргенме» деб, Наурузну кёлюне келди. Биразны сагъыш этиб тынгылады, эсине джукъ тюшалмады. Бал бетли чашчыгъы азгъын сабий имбашларына тегюлюб, гокка штапель чепкенли къызчыкъ аны аллында сюеле эди. Наурузну анга эс ийгенин сезгенинде, къызчыкъ акъ къолларыны къамишлеча узун бармакълары бла чачын сыртына атды да, бир джанына айланаракъ болуб, эл таба къараб тохтады. Тюз бурунчугъу, гитче джукъа эринчиклери, къалын къашлары,

чачы сыртына таралгъанындан кенг кёрюннген ачыкъ мангылайы къачан эсе да Науруз кёрген тюрсюнню шартлары эдиле, анга белгили эдиле.

— Атынг неди, къызчыкъ?

— Люаза,—деб, тартынаракъ болуб, джууб этди ол.

— Кимни къызыса, Люаза?

— Мансурну.

— Мансурному? Кимланы Мансурну?

— Шаханланы.

Науруз Гургумлуда аллай тукъум эшитмеген эди, Азияда къуралгъан юйдегилени бирини сабийн болур деб кёлуне келди. Къызчыкъ, челеклерин толтуруб, кетерге тебрегенинде, Науруз джолоучу чемоданчыгъындан чыгъарыб, шоколад плиткачыкъны узатды. Люаза асыры разы болмагъанча, джунчуб алды. Челеклени аурлугъундан ингичге бели эки джанына бюгюле, къапхакъны артына гашайыб кетди. Сууукъ суу бла бетин чайкъай тургъанлай, Наурузну эсине тюшдю: «Кимге ушатыргъа билалмагъаныма къара мени, Зуриятха-ушайды Люаза! Ант этдир, аны къызы огъуна болур...»

...Джыйырма бла талай джылны мындан алгъа, джайгъыдача, бир исси къачхы кюнде Науруз бла хоншу къызчыгъы Зурият школгъа келдиле. Кенг терезелери болгъан, ташдан ишленнген уллу къанджалбаш юйню босагъасындан биринчи атлаб, экиси да бир-бири ызындан классха кирдиле. Аланы ары элтген, хончаларына чал ургъан келбетли тиширыу экисин да бир партагъа чёкдюрюрге изледи, алай а Зурият джашны биргесине олтурургъа унамады. Устаз тиширыу Мариям Наурузну башха партагъа сарыбаш Магометни биргесине олтуртду. Зуриятны къатында уа Наурузну анасыны къарнашларындан бирини къызы Мёлек олтурду.

Андан бери Гургумлу кенгине хазна керилмесе да.

ол заманлада элни юйлери бири биринден кенгирек орналган эдиле, джамагъаты да бусагъатыны джарымы чакълы бар эди. Зурият бла Наурузну аталарыны юйлери элни къыйыры сюремде эдиле да, ол орамдан эксинден сора школгъа сабий джюрюмей эди. Школгъа бара неда къайтыб келе, Наурузну сабий камсыклыгъы чегинден ётюб кетиучюсю бола эди: къыш, къар терен джаугъан кюнледе, Зуриятны сумкасын сыйырыб, сокъмакъдан бир джанына чыгъарыб, къарны теренине салыучан эди. Джукъа чындайлары бла къаргъа киралмай: «Науруз, иги джашса, сумкамы алыб бер» деб, тилеб кёрюб, айтханын этдиралмаса, сытыб башлаучан эди.

Къыз тенгчигини чокъуракъ джыламукъчуклары кёзлеринден тёгюле тебрегенин эслегенлей, Наурузну джюреги эзилиб, «Мен ойнаб этеем, Зурият, джылама, иги къызса сен, билляхий-таллахий, энди алай этмем» деб, кёлюн басаргъа кюрешиб, эрлай сумкасын алыб, къар джугъуларын къагъыб, къолуна тутдура эди. «Энди мен муну чыртда джылатмам» деб, ол кёзючюкде керти да акъылы алай болуучан эди, алай а кеси кесине берген сёзюн бёлекден унута эди да, камсыклыгъын дагъыда башлай эди. Къар болмагъан кёзюуде биягъы сумканы сыйырыб, терекге ёрлеб, огъары бутакъгъа илиндириб, Зуриятны не этерине къараучан эди. Оюнлада джылатханлыгъына, кишиге тарыкъмай эди да, Зурият ючюн анга киши урушур деб акъылына келмей эди. Зуриятдан башха сабийле бла уа чыртда аллай камсылыкъ этмей эди.

Бир кюн, тёртюнчю классха джюрюген джылларында Наурузланы арбазгъа джетерге, Науруз, къаты къар джуммакъны джибериб, Зуриятны башына урду. Арбаздан тынгылаб, сабийлени ойнай келгенлерин эштиб,

орамгъа чыкъгъан Апалистан джашы атхан къар джуммакъны Зуриятны мангылайына джабышханын кёрдю.

— Джашчыкъ, ёлейим андан эсе,—деб кычырды Апалистан, Зуриятха атлай,—андан сора оюн къурубму къалды сеннге, ичген сютюнгю тегерик. Къызчыкъгъа алаймы этеди киши, онгмазлыкъ!—деб, ачуланыб, Зуриятны мангылайындан, бстинден къарын джумушакъ хотасы бла сюртдю.

— Уахтылыкъ, бир аман затды, мени джылатхандан сора иши джокъду,—деб, джылаб да къоялмай, джюреги такъыр болуб тарыкъды Зурият.

— О-о, джанынга къурман болайым, арну кыыз, тыхсыма, энди сеннге чырта тиймезча этейим мен аны,—деди да Апалистан, Зуриятны джаулугъун джангыдан къысыб ашырды.

Ары дери да, андан сора да анасын алай тебиб кёрмегенди Науруз. Айыблы иш этгенин эсгериб, сокъураныб, симсиреб, бурнун тарта тургъан Наурузну юйге алыб кирди да, Апалистан:

— Сумкангы столгъа сал да теш юсюнге кийим болгъанынги, бёркюнго да ат. Къораб кет бизни юйюбюздсн, бизни джашыбыз тюлсе сен!—деб урушду.

— Мен ойнаб этгеним...

— Оюнунг къурусун, огъесе. Сёлешме, къораб кет юйден! Атанг келгинчи къора ансы, анга айтсам, ёлтюрлюкдю. Кет, керек тюлсе сен бизге!

Юйден къорау, суйген анасыны къатындан кетиу деген зат Наурузну акъылына ёмюрде да келе билмеген эди, ол себебден Зуриятха къар джуммакъны джетдириб, башыма уллу пелах алыб кълдым шойду деб, анасына не джууаб этерге табмай, кемсиз тентиреди, тешнир къайгъыгъа уа киралмады. Аны не этерин сакълаб, юй джумушуна узала тургъан Апалистан, бираздан джумушагъанча сёлешди:

— Нек сирелесе? Бу джолдан сора сени аллай ишинги бир кёрейим. Ичингде джанынг бар эсе, бир тий сен энди Зуриятха. Киши кызы тенгине алаймы этеди? Ариу ойнайды, иги джаш, башха сабийле хыны этселе да, алай айтмагъыз деб, къоруулаб турады.

Аны амалтын юйюнден кыысталыргъа аздан къалгъан Науруз экинчи кюнюнде школда Зуриятдан кенгирек джюрюрге кюрешди, алай а кызычкык тюненеги къау гъаны кысха огъуна унутхан эди. Науруз сурат салыудан къолайлы тюл эди. Аны аллында партада олтуруучу Зурият, ол дерследе кесини ишин эрлай тындырыб, устаз башха джары бурулгъан кёзююню мараб, ызына айланыб, Наурузну тетрадын алыб, салынныкы суратны дженгил огъуна сызыб, ызына къайтарыучан эди. Тюнене ючюн кёлкълды болуб, юч переменада да андан джаякълаб айланганлыкъгъа, арт дерседе биягъы тетрады Зуриятдан тыяр къайгъы Наурузну эсине келмедди, бериб, сурат салдырды.

Ол кюнден сора керексиз сабий камсыклыкъларын къойду Науруз. Уллая, ёсе, хар нени да эсгере баргъаны бла, тенг кызы Зурият да анга башха кёрюне тебреди. Зурият болгъан джерде, ол сейирсиниб къарарча бир джигитлик этерге термилгенлей, кесин кългъанладан айырыб кёргюзюрге излегенлей, аны къатында не къадар иги, не къадар акъыллы болургъа кюрешгенлей, талай джылын ашырды. Сагъышсыз сабийлик кёзю тауусулуб, насыблы джаш джылла къошула келгени бла экисини арасы да узакъ бола, кенг бола барды. Бёлек джылны андан алгъа сумкасын сыйырыб джылатыучу кызына, энди бетлешиб кългъан кёзююнде джунчуб, аузуна таб сёз келмей, тили бёлдюргю этиб сёлешиучу болду. Аны тутхучсуз ушагъына Зурият да, акъ джаякълары наныкы суу синггенча, кызыарыб, кълалын кирпикле

рин кѣлтюрмегенлей, ууакъ ышара тынгылаучан эди. Джюрекден джюрекге джол барды дейдиле, аууз айтмагъанлыкъгъа, сабийликден огъуна биргелей ёсуб джетген эки джаш адамны арасында, джашауну кѣб тюрлю ёрюмю, тиги да къораталмазлыкъ таза джолчукъ тартылгъан эди.

Школгъа бармагъан солуу кюнледе Зуриятха тансыкъ болгъан Науруз, аны кѣралсам деб, аланы арбаздан кѣз алмагъанча, ингирге джете эди. Каникулланы кѣзююнде колхозда бир бригадада ишге бара эдиле.

Орта школну бошаргъа бѣлек кюн къалыб, Науруз джюрегиндегин Зуриятха ачыкъ айтыргъа деб, тюбешиб сѣлеширине базалмай, письмо джазаргъа олтурду. Бир къагъытны джыртыб, дагъыда бирин башлаб, кѣб дыгалас этди эсе да, Зуриятны къолуна тартынмай берирча, джюреги ушатхан зат джазалмады. Олтургъандан эригиб, тамбла иги джарашдырыб джазарма деб, къагъытларын бир джанына тюртуб, арбазгъа чыкъды. Ююкю аллында къалын чапракълы эрик терекге таяныб, кеси джангыз сагъыш эте сюелген Зуриятны эследи. Зурият, бир аягъы талса, ауурлугъун бирси аягъына ауушдура, алайда танг кесек турду. Сора юйге кирди да, мычмай, челеклерин алыб чыкъды, ашыкъмай атлай, суу ызына кетди. Джюрекни акъылгъа сыйынмагъанын биринчи кере ол кюн сынады Науруз: нек баргъанын, не айтырын билмегенлей. джюреги ышырыб, къоймай, Зуриятны аллына келди. Экинди заман болгъанды, июнну исси кюню дуппурла артына ташайыб, кюнбетлеге кѣлекке айланганды. Къара сууну къатында бусакъланы джашил чапракълары, аяз тылпыудан къалтырай, бирбирлерине тийиб шыбырдайдыла.

— Зурият, дуняда сенден багъалы меннге адам болмай нек къалды?—деб, ауузуна биринчи келген сѣз-

лени айтыб, андан ары къошар зат табмай тохтады Науруз. Бети исси тылпыу ургъанча къызарды, къолларын бир хурджуна сала, бир белибауна илиндире, тамагын ариулай, джунчуб, не этерге билмей сюелди. Зуриятны бети къызаргъанына да кёзю учара джетди.

— Къайдам, кёлюнг, джюрегинг бла айта болурму-са? Мен биреуге багъалы кёрююрча иги адамгъа тергемейме кесими. Сагъыш эт,—деди Зурият, къалайда да айтыр сёзюн билиб бошагъан къызча сёлешди. Сора, Науруз джууаб къайтаргъынчы, толу челеклерин синкилдеуюк сууагъачха илиндириб, имбашына салыб, кетерге тебреб къошду:—Науруз, сенича джаш багъалы кёрген къыз кесин насыбсызгъа тергемез.

Ол кюн ингирде Науруз, кючюнден келсе, уллу дуняны кёлтюрюб, ийнакълаб джюрюр чакълы болду.

Алай болса да кёб къууанчны, джашау насыбны ёлчелемей берген дуня, билмей тургъанлай, аланы сормай сыйыргъан адетин Наурузгъа узаймай кёргюздю. Ол ыйыкъда къазауат башланды, экинчи бютеудуния урушну оту Джуртубузгъа джанды. Алгъынгы джаралары бителиб, пелиуан белин къаты тартыб, джангы джашауну белгисиз джолларын берчли къоллары бла излеб, кёкюрегин толтуруб солуй башлагъан къралыбызгъа, эки кюнлюк ишин бир кюннге битдирирге кюрешиб чекген инджиуонден, тынгысыз заманланы чурумсуз зарауатлыкъларындан къутулуб, инсан сокъмагъына кёлтюрюле келген хурметли джамагъатха уллу палах, кемсиз къыйынлыкъ тюшдюле. Гургумлуну кечеги тойларында джырланыучу ийнарланы орнуна, къуу-шуу тыбырлада сарнау кюуле этиле башладыла...

Талай айдан Науруз да аскер училищеге кетди. Аскер къуллукъда, къазауатны фронтларында айланыб, джаралы болуб, госпитальда бакъдыргъанындан сора,

эки джыл чакълыдан, солургъа деб бир айгъа Гургумлу-
гъа къайтды.

Башха районлада джууукъларына къонакъгъа кетген
Зуриятны элде кёрюрча, тюбег селеширча болалмады.

Солуууну ахыр ыйыгъы ол къачхы табсыз кюнлеге
тюшдю... Саулай джуртха джунчуулу къыйын заманда
джамагъаты бла биргелей кёб тюрлю затны сына-
ды Науруз, адам унуталмазлыкъ, эсинден чыгъар-
мазлыкъ кёб затха джолукъду, мусхамлыкъны хатерсиз-
лиги джюрюген кюнде адамлыкъны джюреклеге джы-
лыу бериучю хыйсабыны къуруммай, факъыргъа кёлтюр-
гюч болуб тургъанын кёб кере кёрдю. Урунган къол
къуру къалмайды, юйдегини уллусу гитчеси да къадал-
дыла да, къысха заманны ичинде огъунакъ кюрешдиде
да джашауну джюрюшюне тюшдюле.

Алай а сюйюмлю тюрсюню кёз туурасындан бир за-
манда да кетмеген, сёзлери хар къуру да къулагъына
эшитиле тургъан Зуриятны Науруз экинчи табмады...

Зуриятха ушаш Люазаны кёргенинде, Науруз:

«Ол къызгъа аллай бир кемсиз нек эте эдим? Баш-
халадан аны не ашхылыгъы бар эди? Ариулугъу? Мени
кёзюм бла къарасанг а, дунияда бюгюн да андан чырай-
лы болургъа амалы джокъду,—деб, кеси кесине ышар-
ды.—Эй, къурумазлыкъ дуния, хар кимге бирер ариу
тууады, айхай. Джаш джюрек да соруб кюрешсе уа,
айхай!»

Кеси сагъышына сингиб тургъан Науруз, таныш ау-
аз эшитиб, джукъу арасында илгениб уянганча болду;
арлакъчыкъда, орамны мюйюшюнден бурулуб, хуна
джаны джолчукъ бла келген джалан чепкенли эки ти-
ширыуну кёрдю. Алдагъы токъ санлы, чубуруракъ оюу-
лу чепкенли, саргъылдымчач тиширыу, сол къолуна сум-

каны алып, онг кьолу бла да бюкленнген газетни башына кюнлюкге тутуб келеди, артдагыны да барды кьолунда ридикулю, башында джукъа джаулукъчугъу, ююнде мор чепкени, санларына таб джарашхан. «Зурият! Кеси! Биягъы Зурият!»—деб, джюреги сампал таууш этиб, ашыгыш кьобду Науруз. Билмей тургъанлай алай тюбег кьалгъанында, бир хатасы ачыкъланган сабийча, кючлю джунчуб, «атлаб саламлашайыммы огъесе... Къалай огъесе?.. Беш атламды арабыз... «Э, шайтан чот, биреуню тишируундан кесинги аллай бир джунчутуб»,—деб, Науруз акъылына бирден къуюлгъан сагъышларын джорукъгъа тизалмай, сюелиб тохтады. Алда келген, Науруз танымагъан тишируу, анга къараб, башын силкерек этиб, тюгел эшитдирмей, орусча саламлашханында, анга кесича акъырын салам берди. Зурият негеринден артхаракъ къалды да, Наурузну сёз айтырын сакълагъанча, мурукку этди. Аны джунчугъаны да белгиледи. Арлакъдан кёз джетдире келсе да, къатына джетгенинде, кёзюн кёлтюрюб да къарамады, бети къызарыб, акъырын атлады.

— Джолунг болсун, Зурият, — деб, саламлашды Науруз.

— Сау бол! Сау кел кесинг да!

— Былай тюбег къаллыкъма деб турмай эдим.

— Сора уа?

— Къайдам, оллахий, дуняда эндиге дери болмагъан бир затла чыгыб къалырла сени кёрсем-деб келе эди кёлюме. Не эте джашайса, сау-эсенмисиз барынг да?

— Сау бол, джокъду хатабыз, кечине барабыз.

— Бусагъатда сеннге ушаш бир къызчыкъгъа тюбегемме да, къазауатны аллы кюнлени бири эсиме тюшюб, сагъышлы болуб тураем. Сизден болурму ол къызчыкъ? Люаза деди атына да.

— Алай огъуна болур, суу ташыучубузду...

— Тоба-тоба, аллай кызынг бар эсе, джигит болганса. Хазна тюрленгенсе деб а танырыкъ тюлдю адам.

— Не эте джашайла къартларыгъыз а, тынч-рахатмыдыла? Баргъандан, келгенден эште турабыз тынчлыкъларын, алай а дагъыда... Сени уа газетде кёреме атынгы, окъуйма.

— Иги эди, кёзден кетген кёлден кетер деб кьоймагъанынг,—деди да Науруз, юдегисинден, адамындан хапарлы болмагъанлай, тиширыугъа асыры эркин сёлешдим, деб, айтхан сёзюне сокъуранды. Ангылашынмагъан ушакъ къулагъына тунакы чалыша, Зуриятны нёгери, арлакъда сюелиб, сакълайды. Башха не зат сорургъа, не сёз айтыргъа табмай, Науруз да сирелди.

— Къайдан ашхы джолдансыз?—деди ол ахырында.

— Онунчуда экзаменле башлангандыла да, экзамен алыб келебиз. Биягъында орамда Магомет тубеди да, Науруз былай эски джуртлары таба кетди деб, хапар айтды. Аллахдан джашырмагъан ичги сёзюмю айтама, джолуму алмашдырыб,—ма алайтын джюрюйбюз,—деб бирси орамны кёргюздю Зурият, — сени кёре кетейим деб, бурулгъанма, тубеб къалсам а деб,—деди Зурият, сакълаб тургъан нёгерине кете тебреб.

— Андан уллу не игилик этерик эдинг меннге,—деб, Науруз джыйырма джыллыкъ кёлкъалдысын тёрт-беш сёзге сыйындырыргъа кюрешди.

— Да, къайдам тоба,—деди Зурият да, терен ахсынуб, «айтыр затым а бар эди, алай а къозгъалмай къалсын, ангыларыкъгъа ахсынганым да кёб затны айыртирыкъды» дегенча этиб кетди.

Огъай, джаш джылларында бу эки адамны арасында чалышхан джолчукъ, джараусуз къаура басыб, замап

кемириб, тас болуб кетмегенди, ызы турады. Тюбетирми энтда ол аланы? «Эх, дуня, джалгъан дуня, къартла айтханлай, бителген джараны къозгъамай къойсанг да боллукъ эди. Тынгылы хапар да соралмадым.. Неге керскди сора айланыргъа андан ары? Мыйынгы, джюрегинги кемириб тургъаннга тюбединг, не ашхылыкъ кёрдюнг?.. Аны кёрюб учунганынгы джукъгъа тергемеймисе?.. Унутмагъанды ол да, тейри-адамы, хапарымы джолда эштиб келгенлей да, аны тюрлениб къалгъанын эслединг болур? Унутмагъанды, тейри» деб, кеси кеси бла ушакъ эте, орамны энишге айланды Науруз.

— Оксана, айыб этме сакълатханыма. Ол эди мен сеннге хапарын айтыучу,—деди Зурият, нёгерини ызындан джетиб.

Ючюнчю башы

Кечесинде къысха джангурчукъ бюркюб ётгенди да, джангы чыгъыб келген кюнню таякълары шахарны асфальт орамларын, юйлени къанджал башларын, хауаны шошлугъундан шыбыртсыз тургъан тереклени джашил чапракъларын джылтыратадыла. Юйлени алларында, скверледе, тротуар джанлада кёгерген ёсюм къууат, чууакъ кёкню артыкъ да кёксюл кёргюзген таза хауа. Джырчы эсенг, бизни юсюбюзден назму тиз дегенча, джюрекке къууанчны чомарт теджейдиле. Шахарны джамагъаты джангы къозгъалгъанды, кими ишине, кими эртдерек ачылыучу азыкъ тюкенлеге барады. Ичлери толу ауур автобуслла майданны юсю бла гюрюлдеб озадыла.

Науруз, редакциягъа эртдерек келиб, ишин тюгел башлаялмай, кабинетни терезесин ачыб, орамгъа къараб сю-

елди. Бюгюн таулу тиширыулары область съезди ачылды. Орамны юсю бла тартылган кызыл кумачлада анга аталган алгыш лозунгла джазылгандыла. Кече джукъусун битдиралмаганы бет каны бла кезлерини кырамындан танылган редактор, джылы адам ортасындан атлаган Харшим, кезлюклерин кюл джаулугу бла сюрте, кабинетге кирди да, кюл бериб, Науруз бла саламлашды.

— Науруз, таулу тиширыулары съездинден газетге отчет джазарга керекди,—деди ол,—анга хазырлан, иги джаш кибик. Полосала келе башлар заманга деримен да боллукма анда. Бир бет чаклы бералырбызмы, кыйдам Экинчи номерге барырча джарашдырыб коялсанг...

РадиоСтудияны аллы кенг майданда, джууукъ скверледе, драмтеатрны эки этажлы юююю кыатында джасамма таулу тиширыула, съездни ачылырын саклаб, экеу-ючеу болуб, область радиону музыка тартуларына тынгылайдыла. Студияны башына, паркны бусакъ тереклерине бир кезюуге дери салынган динамикле кавказ музыканы согдадыла. Областы таула тюбю эллеринден, ёзенле аягы станселеринден, тебен кенгледе уллу суу боюнда орналган поселокларындан келген тиширыулары арасында талай тилде сёз эштиледи, сыйлы кумачладан джарашуу кийимлери, башларында дари джаулукъчуклары болган тиширыулагы бир орамны адамларыдыла дерикди керген.

Гургумлудан келгенлени бири Зуриятды. Съездни ишинде экинчи перерыв болуб, адамла исси залдан фойеге эшик хауагыа теюлгенлеринде, фойени бир мююшюнде газетчи негерлери бла ушакгыа джарашхан Науруз балкондан тюшюб келген тиширыулары арасында Зуриятны эследи. Атлаушлары тюбюне тюшерге, ол да Нау-

рузгъа кѣз джетдирди, Науруз тенглеринден айырылыб аны таба атлады. Зурият юч нѣгери бла бери бурулду.

— Сау келигиз, Гургумчула,—деди газетчи,—кѣрюн-мейсиз да, къайдасыз, залда эселеген эдим?

Нѣгерлери джаш къызладыла, аладан эсе джуубха Зурият тыйыншы болду.

— Сау бол,—деди ол,—Кечигиб джетген эдик да, залгъа иймей, балконга ашырыб къойгъан эдиле.

— Къалайды тынчлыкъ, рахатлыкъ?

— Джокъду хата. Сиз джаны уа не эте турадыла?

— Биягъынлай, тынчлыкъ, рахатлыкъ. Аллах бирди, файгъамбарла уа бир бѣлек да бардыла деб турабыз,—деб, накъырда этди Науруз. Къызла ышардыла.

— Зурият, биз былай эшик хауагъа чыгъайыкъ,—деди аланы бири, нѣгерлерини къолундан тута.

— Биринчи перерывде къатым бла озуб кетдинг,—деди Зурият, къюлюмсюреб,—Сан этмей къойдунг дейме. Огъесе ишингми къаты эди?

— Кесинги кѣргюзтюрге алай талпыгъан болур эдинг сен да! Мында болгъанынги билсем, сени ненча кере кѣрюрге излерими меннге сорур эдинг.

— Къайдам,—деди Зурият, кѣзлерин энишге ийе.

— Джангыз ол сѣзюнгю суймейме. Эсингдемиди, къара сууну къатында ол биринчи айтханынги? «Къайдам» деб, башынги бир джанына этиб къойгъан эдинг, бюгюн кибик эсимдеди.

— Аскерден ийген письмоларынгда да джазгъан эдинг. Юрениб къалгъанма да къоялмайма, мен хайырсыз, ансы кесим да ушатмайма. Письмоларынги бир бѣлеги алкъын турады юйде.

— О-о, сау бол, Зурият, аланы сакълатхан кесинги игилгингди ансы, бир алапат затламы джазгъан эдим...

— Хар адамны айырыб багъалатхан бир заты болады,— деди Зурият акъырын, биягъынлай энишге къараб «Не заманда да бу менден акъыллы, эсли эди, тейри, адамлыгъы бюгюн да менден онглуду» деб келди Наурузну кѣлюне.

— Бюгюн кеталлыкъмысыз, огъесе?

— Кетмей а, кызла къайтырыкъдыла, автобус бла бир адам барбыз. Мени тамбла облонода тюбер ишим барды да, андан бошайлсам тамбла, алай болмаса, бир-сикюн къайтырыкъма.

Къонгурау къагъылды, адамла залгъа къайтдыла. Зурият да нѣгерлери бла биягъы балконнга кетди. Науруз, ашыгъыш барыб, ал тизгинде газетчилени арасында орнуна олтурду. Таулу тишируула—колхозланы, совхозланы сабан тюзлеринде, мал фермаларында ишлеген джигерле, сохталадан толгъан классха кирмей къалгъан кюнлерин файдасызгъа тергеучю устазла, больницалада, санаторийледе къыяулуланы бакъгъан врачла, кѣб сабийли анала—трибунагъа чыгъыб, джашауларындан, къууанчларындан, инджиулеринден сѣлешедиле. Радио-всщаниени корреспондентлери аланы хапарларын магнитофон лентагъа тюшюредиле, газетчиле да блокнотларына сызадыла...

Ингиралагъа джыйылыу бошалды. Зурият, нѣгерлери ашыра, драмтеатрны къатында сакълагъан автобуса бурулгъанында, «Муну бюгюн хапарын толу билмей амалым джокъду» деб, Науруз да, редакциягъа кетиб къалмай, Зурият къайтхынчы деб, орамчыкъны кыйырында мурукку болду. Джукъа пиджакчыгъыны хурджунларына эки къолун джибериб, кѣксюл автобусну джанында сюелиб шофер джаш кызланы ашыкъдырады.

— Тюкенлеге къарарыкъ эсегиз, эртденли къараса-

гъыз а, эртденли бери чаукалача джыйылыб турмай,— дейди ол. — Бир уллу оноу биширдигиз болур, хо. Кюн батхынчы Гургумлугъа джетерге керекбиз, анда мен сизни кече арасында фермаларыгъызгъа, юдеригизге ташыбмы айланлыкъма. Минигиз, хайда.

Къызла миндиле, автобус, ызына бир кесек бериб. башха орамгъа бурулуб, джолгъа джарашыб кетди.

— Тишге илинген къышхырча, бу меннге тагъылыб нек къалды деб кълюнге келмесин. аллах ючюн, Зурият, бир-эки сорур затым болуб тохгагъанма,— деди Науруз. Зурият автобусну ашырыб къайтханында.

— Ой, сени огъесе, Науруз,— деди Зурият, башын силкиб, ышарыб, Наурузгъа къараб,— аны акъылынга келтире да къалай билдинг?

— Бюгече мында эсенг, кел юйге, къонакъбай болайым, Къартла да къууанлыкъдыла, тейри. Тынчайырса юйде.

— О-о, эшта-эшта, сау бол. Гостиницада орнум барды, эртденбла огъуна заказ бериб къойгъандыла. Тамбла облоногъа хазырлар затларым бардыла, баргъанлай алагъа къарарыкъма. Къууанчыгызгъа барайым, къартлагъа тюбер да бир башха заман чыгъар эсе уа.

— Юйге келсенг, разы эдим. Мени бла бир кесек ушакъ этсенг а, ушагъыусузлугъу боллукъмуду? — деб сорду Науруз.

— Нек болады сора? — деб, таукел айтды ол.

Ала орамны бирси джанына атлаб, ингирги таза хауагъа солургъа чыкыгъан адамладан толу паркга кирдиле. Мазаллы къоз терекни тюбюнде кек боялгъан узун скамейканы къыйырында бош орунла табыб олтурдула. Фонтанны тегереги асфальт майданчыкъда сабийле ойнайдыла, ата-аналары да, арлакъда шиндиклеге олтуруб, ушакъ эте, сабий оюннга къарайдыла.

— Къалай кёрдюнг бююннго джыйылыуугъузну?—
деб, сёз башлар мурат бла сорду Науруз. Зурият, им-
башларын джыйырды да, къалай дерге билмейме де-
генча этди.

— Мен эштмеген джангы зат айтмадыла, иги бола-
йыкъ, ашхы болайыкъ дедиле. Алгын заманда таулу
тиширыу эрини къулу болуб джашагъанды, энди эркин
джашаугъа чыкъгъансыз, деди докладчы. Ий, Науруз,
бир сорайым, алай айтыб нек турасыз?

— Къалай?

— Алгын заманда таулу тиширыу эрини къулу бо-
луб тургъанды деб?

Терен сагъыш этиб, ойлашыб кёрмегенликге уа Нау-
рузну акъылына да келиучен эди ол зат, кесини юйюнде
эки къартыны арасында болумгъа къараса, тиширыу
эрини къулу болуб джашагъаннга ушамай эди. Да къа-
чан эсе да была туугъунчу бир заманлада болгъан бо-
лур алай деб къоюучан эди Науруз.

— Таулу киши тиширыууна не чалкъы чалдырма-
гъанды, не сабан сюрдюргеменди, не мал кютдюргемен-
ди, не отун джардырмагъанды, не арба джекдирмегенди,
Ишни аууурун, тышында ишни барын кеси этиб тургъан-
ды,—деди Зурият,—сиз аланы барын менден эсе иги бил-
лесиз. Тиширыу юйдегини анасы болгъанды, сабийлени
да, эрни да юйню тыбырына, кесини тегерегине джыйыб,
бир-бирине илешдириб тургъан ана. Эркиши аны аяй
билгенди.

— Сыйлай да билгенди,—деб, сёз къошду Науруз,—
тиширыуну къатында табсыз сёз айтханнга къартла ири-
ят беричюсюк билеме. Тюз айтаса, ананы сёзю чапракъ-
дан ётмей, анга оноу да сорушмай, къул этиб, мюйюшге
чекдюрюб нечик джашагъан болурла! Кертиди, ол за-

манлада джашау тынч болмагъанды, эркиши тиширыу да зауукъ этиб кечинмегендиле..

— Таулу тиширыу эрини къулу болуб джашагъанды деселе, ыйлыкъгъан этеме, ийнанамыса. Эркишиле, тиширыула ючюн да ыйлыгъама. Юйдегини анасына алай айтыргъа дурус тюлдю дерге уа киши джокъ.

— Айтсанг а бюгюн.

— О-къой,—деб къолун силкди Зурият,—къачан эсе да, ким эсе да айтыб джибергенди ол сёзню, андан бери тохтамай тёнгерек, кетиб барады.

— «Кеси атха миниб, къатыны да ызындан джаяу»,—деди бюгюн биреу трибунадан, анга уа не дейсе?—деб, сорду Науруз.

— Джамагъат болгъан джерде аллай бир ангысыз да джашай болур. Тиширыуун арбагъа миндириб, кеси ёгюзлени башын тутуб, уллу ёзенни бир джанындан бирси джанына джаяу таянычу эркишилени уа кёрмегенди алай айтхан.

— Эркишилени ариулар ючюн къалмадынг, Зурият,—деди Науруз. Ярабий, тиширыулары асламы уа къалай айтады?

Зурият, Наурузгъа къарады да, джумушакъ ышарыб, сорду:

— Ий, Науруз, менден интервью ала тургъанлыгъынгмыды, огъесе?

— Айыб этме, аллах ючюн, сейир затла айтдынг да, сорургъа юренчеклигим къоймады. Энди башха зат сорайым,—деб, кюлюб, сёзню башхагъа бурду Науруз.—Бу джол профессионал адети бла этеди деме. Биреу сенден хапар сорса, школну биргелей бошагъан эдик дегенден ары, айтыр зат табарыкъ тюлме.

— Тоба, не джашырыу, мен а сени не хапарынгы да

билеме, — деди Зурнят, — Школ тенгле тюбешгенлей, сау-
ланы огъай, фронтдан къайтмай къалгъан джарлы тенг-
лерибизни барын эсге тюшюрөбиз. Мени сарытын а, он-
уичуну бошагъан кюнюбюзде тюрсюнююз—сакъал,
мыйыкъ джангы уруб келген, чачларыгъызны джанбаш
тараргъа кюреше, юренмеген тюк да сиз айтханны этер-
ге унамай, кирпич чыгъанакълай сюелиучюсю эсимдеди
ансы, бюгюн къаллай кишиле болгъаныгъызны кёзюме
кёргюзталмайма.

— Эрге чыкъгъанынги эшитгинчи мени да бар эди
сенден хапарым. Андан сора уа насыблы юйдеги бол деб
къыйгъан эдим.

— Ой-къой, — деб ахсыныб джууаб берди Зурнят, —
онгмагъаннга хапар сорма дейдиле, юйдеги джашау
эталмадым. Кесими мухоллугъуму тышында да насыбым
алай болур эди—къураылмадым джашаууму. Иги джаш-
ды, МТС-ни бухгалтериди, деменгили адамды, башынга
табмазынги аягъынга табханынга, къолунг бла кеси на-
сыбынги кесме деб къадалдыла да, бир джашха бердиде
да ийдиле. Акъылы бегиб бошамагъан джаш адамны
терилтген къыйын тюлдю. Атам, анам меннге аманлыкъ-
мы излерикидиле дедим, айтханларындан чыгъалмадым.
Сау къалсын ол да, аны гюнахы керек тюлдю, окъууума
заран болмады. Люаза туугъандан сора устаз болуб,
ишлеб башладым. Ишге джюрюгеними аны юйдегиси,
атасы-анасы ушатмадыла. «Келин ёреаякъ тишируу бо-
луб тюшдю, сабийи кычырыкъ-сыйыт эте тургъанлай,
къартлагъа атады да, ишиме барама дейди да кетеди, аны
алайдан алгъан къотур сомуна ким къараб турады. Ду-
ния малы дуняда къалады, эси дуня малгъа кетгенди
да, аягъы басханны кёзю кёрмейди, джарлы юйюнде
тынч олтурса болмаймыды» деб, кёб ауур сёз эштдирди-
ле. Сёз бир ачыла тебресе, тюбюнден чыгъа келеди. То-

ба, ол кеси да менича бир болумсуз тиширыуну туталмазлыкъ адам эди дерге джарамаз, ёзге эртдеден бери кюсеб туруб табхан устазлыкъ ишими кююб, къарангы юйге кириб, сангырау болуб кечиналмазлыкъ эдим. Къулагъынга алма аланы сёзлерин, ала эски дуняны адамларыдыла дей эди ол да, алай а юйде къартны сёзюн къулагъынга алмай къалай джашагъын. Къыйнала эди джюрегим. Алай а кечине барлыкъ болур эдик.,—деб, Зурият, мыдах болуб, баш тёбенине къараб, терен ахсынды. Сора бираздан, джюрегин басыб, акъырын кюшду:—мотоцикланы джангы тёгюлген джылы эди, аллай бир алды да. джюрюй айланды. Бир кюн а, бир сууукъ кюн, нёгери бла хоншу элге, тёрт-беш километрге барыб къайтайым деб кетди да, мотоциклдан джыгъылыб, экиси да...—Зурият андан ары айталмай, тыхсыб тохтады. «Нек башладым мен хадаус бу ушакъны, адамны бителиб баргъан джарасын кюзгъаб кюйдум, тьюмедет» деб, Науруз сёзю башлагъанына да, Зуриятны былайгъа чакъыргъанына да ачыды, тиширыуну джюрегин не айтыб джазаргъа билмей, ауузуна тыйыншлы сёз келирге унамай, джунчуду.

— Гюнахы кзурусун, Зурият. Тыхсымазгъа кюреш.. Джаны болгъанны ууахтысы да барды, джазыуу алай болур эди... Дуняда хакъыйкът, эм керти зат ууахтыды, кёзююу джетсе, ашхы, осал деб, къарт джаш деб, эркиши тиширыу деб айырмайды, аямайды кишини да,—деб, Науруз, къачан эсе да кимледен эсе да эштген эски сёзлерин эсине тюшюрюб, таб келишдиралмагъанлай тизерге кюрешди. Зурият алты, джети джылны сёнгмеген бушууна сингиб, Наурузну кечикген къайгъы сёзюн чола эшитди.

— Иш ызыма къайтыргъа джууукълашхынчы турдум аланы юйде. Башха джары барлыкъ эдиле, мени

уа ала бла кстерча хыйсабым кьалмагъан эди,—деб, бир аз джарыб, хапарын бошады Зурият,—Энди уа къартларыма шхууур этеме да береме, джаным-тиним школ эди, анда ишлейме. Ма ол кесибиз окъуучу класслада сабийлеге литература бла тилден дерс береме. Бусагъатда уа завучубуз декретге кетгенди да, аны ишин да меннге атхандыла.

Кюн батаргъа джууукълашханды, сабийлери бла келген адамла, паркдан ууакъ-ууакъ седирей, аланы орунларына да джаш тѣлю келе башлагъанды. Науруз сагъатына къарагъанын Зурият эследи.

— Мен кеси хапарымы джаншай тургъанлыкъгъа, сен ашыгъа болурса, ишинг джарсымасын, — деди ол, ѳрге къоба.

Экинчи кюн, кюнортадан джанлагъанлай. Науруз Ортатау районнга командировкагъа кетди. Кѳксюл мийик автобус шахарны таш тѣшелген орамларындан чыгъыб, джашыл сабанланы арасы бла джаулу къайишча тартылгъан асфальт джолну сюзюлдю. Лаба башындан Минги Таугъа дери горизонтну кыбыла джанын къадамалаб тургъан киришлени башларында акъ булутланы джылтырауукъ тѣппелери, кѳкде джюрюшлерин хазна танытмасала да, энишге саркъа тебреген кюннге джууукълаша, кѳлтюрюле келедиле. Ёзге Минги-Тауну айрысына чулгъаныб джатыучу булут кѳрюнмейди, таууланы барометрини башы ачыкъды—кюн бузулдукъ тюлдю. Сабанлада иш кызыуду, тракторла нартюх баччаланы тѳртгюл-уя тизгинлерини узуну бла кенгине культиваторланы джортдурадыла. Чегет полосаланы арасы квадратлада джангы баш къусхан боз кюзлюкле, бир алада шош аяз къакъса, уллу сууну сабыр толкъунуча, ууакъ чайкъаладыла. Чюгюндюр баччаланы километрлик тилкемлеге юлешиб, саулай массивге чачылыб, ишчиле ча-

га этедиле. Джол джанында акация, бусаць терекленн салкъынларында аланы кийимлери, азыкь келтирген сумкалары кёрюнедиле...

Эки-юч сагъатха кёксюл автобус, тюзледен чыгъыб, таулагъа келди, экиндини аллы бла Науруз Гургумлугъа джыйылды, бёлек сагъатны мындан алгъа чууакь кёклю тюзледен айырылыб, таулу киши къарамындан тоймаучу сейирлик джитилени тубюнде тюшдю. Батаргъа джууукълашхан кюн, къаралдым джыртыкъ булутлагъа ташая, къызылдым таякъларын тау киришлеге, къууатлы сыртлагъа салындыргъанды.

Тёртюнчю башы

Партияны Ортатау райкомуну юю, Гургумлуда автостанциядан узакь бармагъанлай, орамны бирси джанына атлагъанлайды. Науруз ары джетгенинде, райкомну юйюню аллында акь зыгъыр таш къуюлгъан майданчыкъда эки джылны мындан алда орнатылгъан нарат терекчиклеге артларын буруб сюелген легковой автомашиналаны кёрдю — совхозланы директорлары миниучю газикле, юч «волга», эки эскирек «победа». Шоферла, джангы «волганы» къатында къырдышха олтуруб, тютюн тарта, лахорну басадыла. Науруз, алагъа бурулуб, саламлашды да, башы бла райкомну юйю таба кёрдю:

— Джыйылыму барды, аланла? — деб сорду.

— Кюнортадан бери барады совещание, бошала болур энди, — деди джашланы бири.

Науруз, заседаниеле залны арт эшиги бла кириб, къабыргъаны джаны бла арлакь атлаб, «Бешёзен» совхозну директору Умархан улу Ансарны къатында джа-

нгыз бош оруннга олтурду. Ансар да, аны къатында олтургъан, «Алмалы» совхозну ишчи комитетни председатели чалбаш киши Хамзат да, Науруз бла саламлашыб, узалыб кьолун тутдула. Джамагъатны арасында политика-ангылатыу ишлени къалай баргъаныны юсюнден сёлеширге джыйылгъан эдиле. Уллу джыйылыугъа тарыракъ болуучу гитче юйню ичинде джюзге джууукъ адам трибунаны туура къатына дери тизилген шиндикледе тыкъ олтургъандыла. Тар мекамны хауасы кёб адамны тылпыуундан ауур болгъанды, адамла да арыгъанча кёрюнедиле, трибунадан сёлешгенлеге тынгыламай, бир-бири бла ушакъгъа кёчюб кетедиле. Бир-бири: кьулакъларына шыбырдагъанча кеслерине алай кёрюнгенликге, залны ичи тунакы дауур болады, сора райкомну секретары чалбаш, чырайлы, токъ Шамил Аскер улу стол юсюнде тургъан графиннге узалыб, карандашы бла кьагъады. Партияны райкомуну пропаганда бла агитация бёлюмюню тамадасы Барисбий трибунадан тирн сёлешеди:

— Мюлкленн тамадалары, предпрятнелени башчылары лекциягъа джюрюмейдиле. Къатынларын да алыб, лекциялагъа келирге нек болмайдыла ала! Элни сыйлы адамлары юлгю кёргюзселе, джаш тёлю да аланы эниклер эди, ол кьадар игиге юренир эди, мындан да ашхы болур эди. Тамадала уа лекциялагъа огъай, семинарлагъа да аз келедиле. Ишден бошамайбыз дейдиле. Сылтаугъа айтылгъан сёз тюрмюдю ол? Атеист пропаганда джанындан партия организацияла кёб иш бардырадыла, анга мюлк тамадала да кьошулургъа керекдиле. Асламына уа ала ол ишге эс бёлмейдиле. Былайдан, райцентден огъуна айтайым: Гургумлуда бир юйню — «Бешёсен» совхозну мекамнын межгитге кьочлетиб турадыла. Радиофикация бла электрификация бек къарыусуз бара-

дыла. Халкъда джюрюген хапарлагъа кёре, анга тормоз къагъылгъаны совхозланы, аланы директорларыны терс-лигинденди.

Науруз киргинчи ол талай сёлешген болур эди, адам-ла «регламент!» деб, таууш этдиле, Шамил Аскер улу да, карандаш бла графинни къагъыб, заманынг бошалгъан-ды деб, ораторгъа эсертди.

— Бусагъатдан бошайым, бир минут,—деди Барис-бий— районнга эки стационар киноустановка бергендиле сыйыл. Техниканы ахыр сёзюне кёре ишленген аппара-тура джатады складда. Кюнтиер бла Хурметлик элдеде орнатыргъа боллукъ эдик киноустановкаланы, алай а сов-хозну дирекциясы межам бла баджармайды, бююн-там-бла эте, созуб келеди джыл джарымдан асламны. Таулу тиширыулары арасында политика-ангылатыу ишлени къурауну юсюнден биз сёлешир ючюн къалмайбыз, танг кесек иш да тындыргъандыла партия организацияла, коммунисте. Алай алкъын биз мурат этгенча тюлдю.

Алгъы бурун эркишилени, таулулары джорукъгъа келтирсек, къартла айтханлай, тиширыу эркишисини биргесине «джаханымге да барлыкъды»,—деб, Барисбий сёзю бодады да, ал тизгинде орнуна олтурду.

— Пренияланы тохтатайыкъ, болду энди,—деди Наурузну къатында олтургъан Хамзат, «Алмалы» совхозну ишчи комитетини председатели.

— Тюз айтады, бошалсынла пренияла,—деди дагъы-да бирн.

Джыйылыуну аягъында Ортатау районну биринчи сек-ретары Шамил Аскер улу къысха тамамлау сёз айтды.

— Районну джамагъатыны арасында политика-ангы-латыу ишлени уухаралыгъын бююн сёлешгенледен та-лай адам чертди,—деди ол, аллында блокнотуна бир

алада кез джетдире,—Дурусду аланы айтханлары, юретиу, ангылатыу, джангы обществону джангы адамын ёсдюрюу ишле тынч ишле тюлдюле, аны барын да билесиз. Учү, кыйыры болмагъан ишледиле ала, бюгюн муну тындырдым, муну бла баджарылды деб, тынчлыкълы олтурурча, джангыз бир минутха эсден чыгъарырча ишле тюлдюле, кюнде-кюню кюрешиб турурча ишледиле. Не райкомну секретарлары, не аппарат кеслери тындырыб кьоярча ишле да тюлдюле, бютеу коммунистлени ангылы адамланы барыны хар атлагъан атламларында, джюрюген, олтургъан джерлеринде, бир кьол болуб, баджарлыкълы ишледиле Джангы районда, хар зат джангыдан сюелиб келген джерде, мюклени, джамагъагъа рысхыны кьурау, джарашдырыу джумушлагъа аслам кюрешибиз деб, бирси джарлылыгълыбызны асхатхан болубуз.

Сау болсун районну джамагъаты, аны тирилингенден, кьралны болушлугълундан эки-юч джылны ичинде мюлк, рысхы да кьуралгъандыла, кёб зат ишленгенди. Политика-ангылатыу ишлени чыртда унутуб, джукълы эгмей тургъандыла районну партия организациялары дерге джарамаз, ёзге мындан ары ол ишлеге аслам эс бёлюрге энди мадар барды. Ол ишлени да деменгили тындырыргъа районда кюч джетерикди. Машалла, кьуру ма былайда кьаллай адамла олтурасыз, джангыз бир пессимист кёрмедим арагълызда, бары оптимистле, ташны кьыссала, суу тамдырлыкълы адамла, кьууана, кюле, чам, накълырда эте джюрюген джигерле. Игиди ол, в здоровом теле—здоровый дух дейдиле, кьууанчдан, накълырдадан айырылмайкълы барыбыз да. Былайдан кьайтханлайыгълызгъа пропаганданы, агитацияны да кючейтигиз, джилтини болгъан джерни ышырыгълыз, шынкьарт этигиз, болмагъан джеринде джангыдан джылтыратыгълыз!

Кече къарангы болуб, Гургумлуну орта орамыны эки джаны бла тизилген столбалада лампачыкъла джангандан сора бошалды джыйылыу. Исси тар залда терлеген адамла ингирги таза хауагъа тегюлдюле, сакълаб турган машиналары мотор тауушлары, эшиклерини къагъылыб этилген тауушлары чыкъдыла. Гургумлуда джашагъанла экеу-экеу болуб, зыгъыр къуолган аллячыкъла бла юлерине айландыла.

Хар ким чачылгъанында, къонакъларын ашырыб райкомну секретары Шамил Аскер улу экинчи этажда кабинетине келтюрюлдю. Эки джаны эшикледен толу тар джарыкъ коридорда аны ызындан Науруз джетди.

— О-о, ёз тилшимиз, хош келдинг,— деди Шамил Аскер улу, Науруз бла саламлаша,—биягъында залгъа киргенинги кёрген эдим, хош келдинг. Къазахла корреспондентге ёз тилшимиз дейдиле, эсингдемиди? Бизнича къалай боллукъду корреспондент?

— Къалай да айт, отха тартма ансы,—деб орус фразаны тюрлендириб, джууаб этди Науруз,—Хапарчы, корреспондент десенг да, ангылашынныкъды.

Райкомда киши къалмагъанды. Шамил Аскер улу, хурджунуна узалыб, ачхычын алыб, эшикни ачды, алгъа Наурузну джибериб, эшикни къайтарды. Науруз, кепкасын такъгъычха илиндириб, узун столну къатына ётдю. Шамил Аскер улу да, къолунда джукъа папкасын сейфге ашырыб, мазаллы сыйдам столну джанына сюелди.

— Олтур, Науруз, бир кесек булджун, бусагъат кетейик. Бизге барыб къалабыз экибиз да,—деди Шамил Аскер улу, столну яцигинден къагъыт кюлтени чыгъара.

Джылы эллиге джууукълашхан, орта бойлу токъ адамды партияны Ортатау райкомуну биринчи секретары. Аны акъыллы кёксюлдюм кёзлери хар заманда да ал-

лындагъын сынагъанча, сабыр къарайдыла, джаш джылларында зыбыр, тюклю къалын чачы энди бираз седирегенди, чал болгъанды. Джылыны келгенне кёре, бет тюрсюню иги сакъланганды, мангылайында, къашларыны башы бла, тёрт узун сызлыгъы кёрюнеди ансы, таза джюлюннген джаякъларына, сакъалына къанны бирча ургъаны, бет терисини сыйдамлыгъы саулугъуну тюзлюгюн танытадыла.

Шамил Аскер улу областда райкомланы секретарларындан эм тынгысызгъа, ишге билимин, къарыуун къызгъанмай бериучюлени бирине тергеледи. Ортатау районну къыйыр эллерини биринде туууб, джаш джылларын бу джерледе ашыргъаны себебли, районну артыкъ да бек сюеди. Ортатауну джерлерини ариулугъун табигъат тамашагъа санайды Шамил Аскер улу. Мадар табса, ол ариулукуну бютеу къралны джамагъатына кёргюзтюрюк эди. Къралны узакъ джерлеринден бу джуртлагъа джууукъгъа таныш адамы келсе, аны Ортатаугъа, Гургумлугъа чакъырмай хазна къоймайды. Москвада Огъаргъы партия школда биргесине окъугъан, бусагъатда уа Оренбург областда партияны райкомуну секретары болуб ишлеген бир танышы мындан алда Кавказгъа солургъа келгенинде, аны Гургумлугъа чыгъаргъанды. Ол адам экинчи эртденбласында, кюн тие къобханды да, джашил кырдыгында чыкъ тамчыла джылтырай тургъан дуппулагъа сейирсиниб, сукъланыб къараб, былай айтханды:

— Хауаны бу тазалыгъына, бу тамашагъа, бу ариулукугъа бир къара! Джандетде джашагъаныгъызны билемисиз? Бизде быллай джерле болсала, ашхы юй бийче къонакъ юйю джасагъанча джарашдырыр эдик». Джерлибизни къууатын къатларгъа деб эте баргъан ишле-рибизни азгъа тергеб айтханды къонакъ алай деб, джюрегине тюрелгенди да, Шамил Аскер улу гургумлучу-

лагъа дунья джандетин тамбла ачыб къоялса, уртлар сууун, къабар къабынын огъай, джюрек къанын да арта салмазлай учунганды. Ингирде не кеч келиб джата да, танг белги бергенлей, орнундан ашыгъыш къобуб. джаяуну басыб, райцентрге бир къат айланыб чыгъады да, тиширыула ийнеклени саууб сюрюуге ышырыргъа юйге къайтады. Кетген кюн къурулуш объектледе не иш баджарылгъаны бла, райцентрни джашауунда къаллай учхаралыкъ болгъаны бла шагърейленеди. Сора эртден азыгъына джубаныб, джамагъат аслам джюрюучю орам бла айланыб, райкомгъа барады. Тамадала ишге келир кезюуге, телефонну алыб, зынгырдатыб башлайды, «былайда бу ишни иги тындыргъансыз, сау болугъуз, алайда ол ишни уа учхара къойгъансыз, былай этсегиз, къалай болур эди» деб, оноулашхан, сорушхан халда, келюне келгенин айтыб, эсгертиб къояды. Аны не кезюуде да тынчлыгъы джокъду, излеген да этмейди тынчлыкъ, районда тамадаланы джангызына да бермейди тынчлыкъ. Иш битгинчи коммунистге тынчлыкъ джокъду, уллу къралны оноуун джюрютген партияны члени иш тынгынчы тынчлыкъны излерге боламыды, иш а ёмюрде да бошаллыкъ тюлдю, деб къояды Шамил Аскер улу.

Керек джерде тюкню чюйресине сылай да биледи, алай а кертисине джетген кюнде джамагъатыны хар не инджиюне да бек сакъды. Юй джашаууну къууаты, юсюне кийген кийими, джамагъатны къалынында кесин джюрютюю адамланы асламындан башха тюлдю, райкомдан тышында, къайда болса да башха джерде, анга тюбегъа къалгъан адам, ушакъ эте башлагъынчы, районну тамадасына джолукъгъанын эслемезге джарар. Мал багъыучу совхозну тууарчысы Нанак анга биринчи тюбегенини юсюнден айтхан хапарын гургумлучула былтырдан бери аууз чайкъамды этиб джюрюйдюле. «Эртден азан

бла, адам кьозгьалгьынчы, малны элден ётдюрейим деб тууар сюрююню ышырыб барама, ат белинде эсней, ауузуму кьарыш ача. Сюрююню эт комбинатха элтирикме. Элни огьары кьыйырында джолну джанында кеси джангыз бир токь адам, чалбаш киши сюеледи, меннге джити-джити кьарайды. Оллахий, шабашка умут этиб кьарайды, бир кьозуйум деб кёлюме келди да: «Не манашагьа кьарайса, алан, кьошар затынг бар эсе, чух де бери, Гургумлуну тёбен джаны талада тохтарыкьма, алайгьа джортарса» дедим. Биразны кьараб турду да: «Бар, бар, иги джаш, былайдан огьуна саркьыта башласанг, комбинатха нелерин джетдирликсе» деди. «Энтда эт алай аккагьа джюн тартма» дедим да, тууарланы чартлатыб кетдим. Малланы да бериб кьайтханымда, экинчи эрденбласында директорум чакьырды. «Тюнене эртденбла Гургумлуну огьары джанында бир адамгьа былай-былай айтханмы эдинг?»—деб, сорду. «Айтханем». «Кимге айтханынгы билемисе?» «Огьай». «Райкомну биринчи секретарына айтханса, заууаллы кесинг!» Андан бери уа меннге мал багьыучу совхозну алгьынныгьы тууарчысы дёйдиле» деб хапар айтханды Нанак.

Ачыкь джюрекли, таукел адам Шамил Аскер улу джашауунда зауукьлукьгьа, кьыйынлыкьгьа да джолугьа келгенди, алай а ол не зарауатлыкьда да, джюреке хомухлукь кьондурмай, кесин кьатдыргьанлай, бел бошламагьанлай джюрюгенди, дейдиле аны эртдеден таныгьан адамла.

...Ол кюндюз джыйылыуда болгьан кёзюуде почта келтирген кьагьытлагьа, тамбланы болджал этмей, кьараб кьояйым деб, Шамил Аскер улу, эрлай алагьа кёз джетдириб, эки джанына айырыб бошады.

— Алан, Науруз, область газетни ненча корреспонденти барды?—деб сорду бир кёзюуде.

— Газетде ишлегенлени асламы корреспондентледи-ле, газетчи редакциядан тышына чыккыды — корреспондентди.

— Джетишемилле, кыалайды чот?

— Этген ишибизге барыбызны да джюрегибиз хош болуб турады деб кыалай айталгын, ёзге хар ким болумна кёре кюеше барады.

Шамил Аскер улу узалыб, карандашын алды да, юренчек кюлу бла нелени эсе да кыагытха сыза, сакгыш этиб, биразны турду.

— Районда «Ортатау ауазын» чыгъарыуну башлагынчы, газетни аллай бир дигил-мигили барды деб турмай эдим. Джокъ эди газет ишден хапарым,— деди ол,— ал статья дейдиле, материал джетмейди дейдиле, печатник, меранпажмы, наборщикми дейдиле, бир пелакланы айтадыла, усталыгъы болгъан адам джетишдиралмайбыз. Аны ючюн соргъанлыгъымды джетишемилле деб. Джубуранла заба тюбю тешикге киргенча, барынг кабинетлеге сугъулуб турмай эсегиз, бизни таба джанларында хазна адамыгъыз кёрюнмейди.

— Болур, оллахий, кыйырдагъы кыйынлы деб, бир джанына джакълабсыз, аджашыб тюшмеген келирге излерик тюлдю.

— Шахарны асфальт орамларына юреннген адам Гургумлуну батмакъ орамларына кесин урамыды,— деб, накъырда этиб ышарды Шамил Аскер улу. Сора дагъыда кёлю бла кюшду: — Джумагъатны кыалынындан джанламагъыз, билмей тургъанлай бир сейир затха тюртюлюб квалсагъыз а. Газет окъуучуладан кёб мында джашайды, ишчи халкъ, малчыла, сабанчыла, аланы юсюнден аслам джазыгъыз. Бери келигиз, биринг, экинг.

— Бирибизни алыб кетдинг да, Шамил Аскер улу,

Зака улу Сейпулну кьоратдынг редакциядан,— деб, эркетгенча джууаб этди Науруз. Зака улу сагъынылганлай, Шамил Аскер улу, булджуй, кьагъытха сыза тургъанын кьюоб, карандашын столгъа атыб, белин ёрге тюзетаб, сыртын шиндикни таянчагъына джибериб айтды:

— Ант этдир, редакцияны, типографияны ауурлугъун да юсуне кьалаб, ол адамны ёлтюрюб кьоябыз. Былтыр кьачдан бери менден кеч джатхан бла менден эртде тургъан джангыз олду бу районда. Районну историясында биринчи кереди мында типография бла редакция кьуралгъаны. Уста табалмай, азаб чекдик. Тышындан уста чакъырайыкъ десек, юй керекди, фатар керекди, «кьурманынг болайым» деб, айтханын ауузундан чакъгъынчы кьол аязынга тюшюрюб тургъа керекди. Джангы районда алкъын аллай болум джокъду. Шахаргъа ашырыб эки-юч ыйыкъда юретиб келтиргенди адамларын Зака улу, кьызчыкъла бла джашчыкъланы. Энди ала бла чыгъарыб турады газетни.

— Тышындан кьарагъаннга тынч кёрюннгенликге, газет чыгъарыу дженгил иш болмагъанын эки джылны мындан алда кесим сынагъанма.

— Джаздан бери да эсимдеди, таб тюшюб, редакторугъуз бла сёлешалмай турама ансы: корреспондент керек эди районнга,— деди Шамил Аскер улу, сора эсине бир джангы зат тюшгенча, Наурузгъа кьысха бурулду да сорду:— Алан, бир бёлек айгъа былай бери келирге кьалай эдинг? Ишни туура кьызыу айларында, хотя бы кьачха дери?

Райкомну секретары, столгъа кьабланыб, кёз кьакъмай, Наурузгъа кьатыб, не джууаб беририн сакълаб тохтады.

— Да-а, кьайдам, эм ал бурун редактор бла сёле-

ширге керекди, аны не айтырын эшитирге керекди,— де-ди Науруз, башын алыргъа дыгаласдан.

— Редакторгъа не башхасы барды мындан джазыб джибериб турсанг?

Андан сора ыйыкъдан Науруз Ортатау бла хоншу районнга газетни энчи корреспонденти болуб кетди. Узаймай къартларын да Гургумлугъа, джангы ишлениб битген юлледен анга берилген эки комнатлы фатаргъа кѣчюрдю.

Бешинчи башы

Гургумлуну кесиндеги «Бешѐзен» совхоз Ортатау районну сегиз мюлкюню да чынг уллусуду. Талай заманы хоншу райондан бир къарыулу совхозну комплекс бригадасы болуб туруб, юч джылны мындан алгъа совхозгъа бурулгъанды. Байлыкъ, рысхы джаңындан алкъын асыры терен болмаса да, дженглени къайырыб, мюлкюню не ишин да тындырыб башларыкъ адамы бла джерлери джетишимдиле, ол себебден бара-баргъан заманда районну талай совхозуна артмакълыкъ этерикди. «Джангы юй бийче макъа къакълар» дегенлей, джангы мюлкюню тамадалары, хар нени бирден тындырыб, совхозну рысхысын эрлай ѐсдюрюб джиберирге бек дыгаласдыла, ѐзге къучакъны асыры кенг джаяргъа кючлерине базмайдыла. Тыш районладан, кесини джамагъатындан да сатыб алыб, малны санын кѣб этейик деселе, къыш джыяр джер табмайдыла. Эки-юч джылгъа тууаргъа, къойгъа да межам ишлеб джетдирмеклик тынч тюлдю. Совхозну джериндеги юч ѐзенни ичинде, дорбун, къая ышыгъы болуб, кетген джыл ала мал тыймагъан къыстыргъыч къалмагъанды. Хо, малны къарны токъ болса, таула этеги терен ѐзенлени сууугъу анга не лязим,

кюнбет турушха, къяя тьюбуне бур да, кечинме къой, ол да мадарды, таулула эртде заманлада алай бла мал кютгендиле дер эдинг — мал ашны эркин эталмай дыла.

Кетген къыш, сууукъла асыры къысмасала да, «Бешёзенни» малы джазгъа джунчуб чакъды, дейдиле гургумлучула. Биченни аяулуракъ къоратыр мурат бла, малчыла токълу тоймаз тогъуз кюнледен огъуна къой, тууар сюрюулени ашдан бираз къысаракъ этиб, кюн арада къауданнга, болджаргъа къыслай джюрюселе да, апрелни ал кюнлерине совхозну юч бёлюмюнде да мал аш кьолайы къалмагъанды. Мюлкню тамадасы Умархан улу Ансар, джангыз къызын гебен биченнге сатхан эртдеги байны халына тюшюб, саулай активин къобарыб, садакъа тилей джайылгъаннга джетиб, джамагъатны мал аш артыгъын джыйыб, малны гяхиникге дери аманны кеминде кечиндиргенди.

Ансар ол кюнлени ёмюрюнде унуталлыкъ тюрдю. Ол себебден, совхозну мал ашындан джангыз чёб къорагъандан эсе, башыны къалгъан тюрклерин тамыры бла джукълуб алсала разыды.

Джылы къыркъдан атлагъан, къашхабаш, базыкъ ауазлы Умархан улу Ансар, къазауатдан алгъаракъ джыллада, зооветтехникумну бошаб, колхозлада ишге джарашыр къайгъы этгинчи, аскер къуллукъгъа кетген эди. Анда авиациягъа тюшюб, «Самолётну кеси джерлеб сюрмесе да» эскадрильяда политика ишлени тындырыб джюрюгенди. Къазауатны кёзююнде уа, аны тышында да, авиаторланы биргесине, бомбардировщикни кабинасына кириб пулемётну, тобну артындан ууланыб, хауа операциялагъа аз бармагъанды. Къазауат бошалгъандан сора, капитан чыны бла, аскер къуллукъдан къайтыб, эл мюлк институтну битдириб, алим

зоотехник болганды. Алгъан усталыгъы бла бёлек джылны МТС-лени биринде ишлегенди, Гургумлугъа келгенли уа «Бешёзен» совхозну директоруду.

Аскер къуллукъдан айырылгъанлы иги кесек заман озгъанлыкъгъа, санларын андача джыйыб джюрюрге, аскерчи тирилизин тюрлендирмей сакъларгъа кюрешсе да, джылла кеслерин танытадыла — Ансар къарын джау сала башлагъанды. «Тейри, чот былай барса, юч-тёрт джылдан бизни директорну къарынчыгъы забалагъа сюркеле башларыкъды» деб, чам этиб, мыйыкъ тюбюнден ышарадыла Гургумлуну къуулары. Ансар аскерчилик терминологиясын унутмайды, таб тюшген джерде авиаторланы сёзлерин малчыланы арасында да силдеб джибереди. Кюндюз фермалагъа, бригадалагъа айланлыкъ болуб, эртденинде конторгъа кирсе парткомну секретарына, кесича къашхабаш джашха, акъыллы хар къуру да ашыкъмай сабыр сёлешиучю Мурадиннге «Комиссар джолдаш, я на вылет» деб, хапарын билдириб, юсюне брезент тартылмагъан ачыкъ «Газ-69» машинасын кеси сюрюб, букъулатыб, къарамдан аууб кетиб къалады.

Бир джерин джабса, бирси джери ачыкълай къалыучу джангы совхозну ишинде махтауундан эсе «Ох» деую кёб джолугъады да, аны директорун райкомгъа кёбюрек чакъырыучандыла. Чакъырса уа, хар къуру да тюкню тюсюне тараб, «сау къалгъын, джангы туугъан уланыбыз» деб, башын сылаб, ариу айтыб къайтармадыла, учхараларын кёсюне тюртюб, биз эскертмесек, муну кесинг къалай тюзеталмайса деб хыртлаб ашыргъанлары да аз болмайды. Ол себебден, алай ары атланыргъа Ансар асыры огъурамайды, райком табадан телефон зынгырадаб, биягъы сени чакъырадыла дессле, «иду на вынужденную посадку» деб, ышара кетеди.

Энди юч-тёрт джылдан областны уллу мюлклерини тизгинине чыгъаргъа хар не хыйсабы болгъан совхозну директоруну планлары да мазаллыдыла. «Бешёзенни» мындан ары ёсюмюнден сёлеше тебресе, бюгюнню къоянны орнуна тамблагъы бууну хапарын айтыб башлайды. Район элмюлк инспекцияны тамадасы Алий Ансарны алай кенгнге джайыла тебрегенине тюртюлгенлей, аны кесини сёзлери бла джууаб береди: «Асыры мийикге учаса, къайтыб къонар джеринг алкъын хазыр тюлдю, нет у теба пока посадочной площадки» дейди. «А-берекелле. ёлмесек, кёрюрбюз» деб кюлюб, айта тургъан хапарын тохтатыб къойгъандан ары, Ансар Алий бла ушакъ созар къайгъы этмейди.

Алтынчы башы

Тюнене ашхамдан бери Гургумлуда сангырау джангур тохтаусуз себелейди. Шылпы уясы тубанла, элни башы бла шорбат тартыб, тебенден таула таба акъырын ётедиле, элни тегереги дуппурлагъа джетгенлей, андан ары сюркелирге эриниб, къорамаздан джайлашханча кёрюнедиле. Къарагъан кёзге Гургумлудан огъарыда тубанланы джюрюшлери танылмаса да, узакъ тебенледен ышырыб келген аяз аланы Бырмамытны, Бийчсынны, тау этегиндеги джайлыкъланы эркинлигине ашырлыкъды.

Джол аманла тыймаучу газик, балчыкъ джуммакъланы тегерек айландырыб, машинаны терезелерини къаты бла артха быргъай, чархларын берги джол ыздан аргъыгъа джортдура, ауур улуб, ёрюш сюремге тырнакълаб барады. Шофёр, совхоз джолланы устасы къаракёз джаш Мустафа, машина аягъы тутар джерге

бир кесекге тюшгенлей, рульну бошлаб, къараб къарагъынчы къолларына тюркюрюк джануу этиб, белин тюзетиб, дагъыда биягъы тегерекге къадалады. Тикли сыртны батмакъ, айланч джолларында бек акътырынды машинаны джюрюшю, сагъатха неллай бир къораталлыкъбыз деб, билирге излеб, Науруз, бойнун Мустафаны имбашы бла узатыб, приборла щитокга къарайды, алай болса да спидометрни бир джерден тебмей тургъан стрелкасы, тегерек мялачыкъны тюз тюбюнде къалкъыгъанды да, джукъ кеггюзтюрге унамайды.

Машинада дагъыда «Бешизен» совхозну ферма тамадасы кенгсандыкъ алаша Анзор, шофёрну къатында олтуруб, аллында темирден эки къолу бла тутуб, тамада зоотехник, саны кийимине кючден сыйынган мазаллы ауур адам Исса, район элмюлк инспекцияны агроному орта бойлу джукъа джаш Мусса, Наурузну къатында, арт орунда тыкъ сыйыныб, машина джамбашына чайкъалгъаны сайын, къыйырдагъын къабыргъагъа къыса барадыла. Ортатау районну мюлклерини бир белегини саулукъ ийнеклери эски бышлакъ заводну тегереги Келле-башы джайлыкълада кютюледи да, была ары атлангандыла. Анзорну фермасы андады, кеси, элде джумушуна тюшюб, аны тындырыб, ызына къайтханды. Эки адам болгъан джерде журналистге иш барды дегенлей, Науруз джайлыкълада малчыланы джашауундан, ишлеринден газетге материал джазар муратлы болуб, хазыр машина табылгъанында, аны бир мюйюшюне къыстырылыб, джолгъа чыкъгъанды. Мусса бла Исса уа совхоз джумушларын, къуллукъда борчларын тындыра айланган джолоучуладыла. Тубанда, джауумда не кераллыкъ болурма, табсыз кезюудеми атландым деб, Наурузну келюне келеди, дагъы да адамлагъа тюбесем — излегеними табдым, андан

ёзге нө керекди деб, нёгерлери башлагъан, моторну улугъан дауурундан хаман кёлтюртюрб сёлеширинги излеген. ол себебден а дженгил эрикдирген къысха ушакълагъа къошулады. Наурузну нёгерлери бу джолтун биринчи кере джюрюмейдиле, къайсы къулакъны да абадан забасына дери биледиле, алай болса да джерлени тансыкълай, терезеден тегерекге къарай, ол къышыкъ, бу аралыкъ деб, хапар айта барадыла.

— Алан,— деди Мусса, джолну тюзюрегине чыкъгъанларында, — ол тюз, бай джерледен къайтханымда. кесибизни дупиурлу, чунгурлу джуртларыбызгъа юйорсюнелмай, сау джылны джашадым. Сабий оюнчакълача, тыгъырыкъла тарчыкъла кёрюне эдиле. Энди уа бу къаялы, ёзенли джерлени джанымдан кем суймейме десем. антыма ёлмем. Былагъа ушамагъан джерлеге мындан ары джашауумда илешиб кечиналырма деб акъылым джокъду.

Артха таяныб олтургъан Исса, ауур санларын тюзете, аллыракъ тебинди да сёзге чалышды.

— Джерни алай суймеген. джерде тынгылы ишлеялмайды, билмей болмагъанса агроном,— деди ол.

— Эски джуртубузну юсюнден бир джангы анекдог айтайым. мындан алда келин келгенге чакъырылыб, олтургъан джерибизде эшитгенме, деб, Мусса. узакъ джолну къысхарта. хапаргъа кёчдю,— аллах джерлени халкълагъа юлешиб бере тургъан сагъатда, кавказлыла, миннген атларын бир бирине кёргюзте, кюмюш ат кереклерине махтана, ёшюнлюк, къууушхан санай. джерлени юлешиннгенин сезмей къалгъандыла. Эслиреклеринден бири. чотну кёрюб, муштукъул болуб джетгенди да:

«О-хахай, джерсиз къалдыгъыз, эшигигиз ай джарыкъгъа джабылды, чабыгъыз, аллах приемнийинден

кетгинчи деб, кѳуугѳунну басханды. Угулушуб, хырылдашыб джетгендиле зауаллы таулула, атларын да джерк талада кѳантарыб. Аллах а билмеген инсан тюл, дачалыкѳѳа, солуй турургѳа деб, Кавказны сайлаб, кесине кѳалдыргѳанды. Кѳазма чычханлача, илиннгендиле таулула этекден, дженгден, бер юлюшюбюзню дегендиле да кѳоймагѳандыла. Эй, аман сагѳатлы болмагѳыз сиз, кѳыркѳынджигигизни берирге керек эди сизни, эндиге дери кѳайда айланасыз, сизни кѳаугѳагѳыздан кѳутулалмай кѳалдым деб сагѳышха киргенди. Алай болса да унагѳанды — ачылгѳан кѳезююне тюртюлгенлерине кѳара, ол насыбха. Тенгизи тауу да, ѳзени тюзю да, чегети кѳуму да, джылысы сууугѳу да гарасы майы да, кѳышы джайы да болгѳан бу джерчикге кесими кѳезюм кѳараб тыйгѳан эдим, башха джукѳ кѳалмагѳанды, муну берейим, барыгѳыз, деб, джеринден айырылгѳанына ачууланыб, гиреж таулуланы Тауартына, Тауаллына да, бирер ѳзеннге ашырыб джибергенди. Зарлыкѳ этиб, башхала джерлеригизге джутлансала, меннге тарыгѳыб келмегиз дегенди. Андан сора эки тенгизни арасы бу киришге ѳшюн урмагѳан хазна киши кѳалмагѳанды, таулуланы тарыгѳыуун аллах да кѳулакѳѳа алмагѳанды да кѳойгѳанды дейдиле, — деб, Мусса, анекдотну тюл, эски таурухну бошады. Бютеу Кавказгѳа аталгѳан болмаса да, анга ушаш бир таурух Наурузну кѳулагѳына кѳачан эсе да бир заманлада чалышхан эди.

— Таурухда айтылгѳанлай, ата-бабаларыбыз алай тюгениб, тюкюрюксюз болуб, тилеб алгѳан джерни бюгюн а биз аяй билмейбиз, оллахий, — деб, ахсыныб айтды Науруз. — Джер джерди, анга башха ат табаллыкѳ тюлсе, анасыны эмчегинден айырылыргѳа унамагѳан сабийча, джыл сайын муну кемигин эмебиз. хатер

а салмайбыз. Джерге джетген зарауатлыкъгъа, башхасын къой, ма былайда къарачы — эски джолну эки джаны бла чанчакъланган бу джангы джоллагъа. Кёкден тамчы тамгъанлай, машина, трактор да эски джолдан джанлаб, аны джаны бла къырдышны, барлакъны санджаллаб, заялаб джюрюйдю, Къышыкълада, джайлыкълада джолланы къайсы бирини да кенглиги джюз-экиджюз метрге керилмегенине тюбемейсе. Белгили бир тар, табсыз, кенгерирге хыйсаб болмагъан джолладан башхасында.

Джангы сёз эшитгенча, сагъышлы болуб, кёзлерин эски джолланы ханс басхан терен ызларына аралтыб тынгылагъан Мусса Наурузну айтханына джюрек хошлугъун терк къошду.

— Тюз эслегенсе, оллахий, керти да алайды,— деб сагалланган джол джаны джерлени санын тергеб тебреди.— хар километрде эки гектар чакълы джер.

Ал орундагъы малчы киши Анзор, учхара тышлы сидениени пружинлерин жыгъырдатыб, сол къабыргъасын таянчакъгъа джабышдыра, ызына бурулуб, сёзге къошулду.

— Гургумлудан Джитиле киришлеге дери джетмиш километр чакълы барды — деди ол,— джангыз бу джолда огъуна джюз элли гектар чакълы джер зырафды. Ырхыла талагъан, терен джол ызлы бу тик джерлени уа тюзетиб къайдан къолунгдан келсин! Абыныб тургъан болмаса, джолланы кенделенине атынг еталмайды.

— Суу эрозия дегенлери.— деб Мусса не эсе да айта башлагъанлай, Исса аны сёзюн бёлдю:

— Огъай, адам эрозия, — деб, юч сёзню айырыб, ким бла эсе да азарлашханча айтды:— Областда быллай джолланы учу, къыйырымы барды! Бийчесында чотну уа кёрсюн душман. Насраходжаны бегенесинлей

болуб кьалгъан джолла бардыла. Джангыз «Бешёзен» совхозну джерлеринде быллай ненча джол барды?— деб, соруб, ише чыныкыгъан уллу кьолуну добар, базыкь бармакъларын бюгюб, санады.— Бешёзенни бойну бла ёрге — бир, эки джаны сыртла бла эки джол — юч, Аргы ёзенни эки джаны бла да алай — беш болдуму? Къышыкъланы аралыкъланы джоллары уа?— Бармакълары бла санагъанны кьоюб, башын булгъады.— Сырт узунуна энишге сыбыртхыны тартыб, джалан этге кьан ырымла тюшюргенча этебиз джерлеге, оллахий.

— Грейдер тартыб, профиль салыргъа мюккленни кючу алкын джетмейди,— деди Мусса да,— улоуда джюрюгенле уа джерлеге аяусузлукь келтиргенлерин истемейдиле, бюгюн бизлеге керек джер, тамбла бизни туудукълагъа да керек болур деб, оюм эте билмейдиле.

— Къоркъмагъыз, джашла,— деб джер иелик кишилеге кёл эте, джарыкь айтды Науруз,— бу сыртлагъа зыгъыр кьуюлгъан грейдер джолла ишленир кюнлеге джетербиз. Москва да бир кюннге сюелиб кьалмагънды.

— Тогъуз-он джылдан а бир затла этиле башларла, бусагъатда заяланганнга джюрек кыйналады ансы деб, Анзор аллына бурулду.

Тубан бираз седирегенди. Мустафа деппанланы арасы кынгыр джолланы транспорт аслам джюрюген ызларына тюшюрюб, машинасын узун ёрюмге улутуб, кысха эниш сюремде, бир кесекге солутханча, сыйдам сокьмакыгъа джарашдырды. Мырдылы кьулакь суучукьдан атлаб дагыда ёрюмге таяна башларгъа, бир самосвал машина, сыртлыкьны огъары сюреминден, тубандан чыгыб, энишге айланды. Джауум сингнген кырдыш джерни батдырыб, ауур чархлары кенг къара сокьмакыла кьоя, самосвал саркыб келеди. Науруз,

аны кѣрюб, тик энишгеде аллай ауур машинагъа джолдан чыгъаргъа неге керек эди деб, ичинден шофѣргъа чамланды. Самосвалдан кѣз алмай баргъан Мусса уа, сейирсиниб, кеси кесине соргъанча:

— Ол иште бир къара, къоргъашын джюклебми келеди саласкюр, машинаны чархлары аллай бир къалай батадыла?— деди.

Ары дери аллай затланы юсюнден сѣлеше келгенлерине, Иссагъа артыкъ да ауур тийди.

— Джерлеге зарауатлыкъ джетгенин кѣрсем, атам рысхысына от тюшгенча болама,— деди ол, алда сидениеге къабланыб, самосвалгъа къарай.— Баш тюклеринги джукъгъандан неси башхады ол шоферну этиб келгенини?

Машинала джууукълашханларында, Мустафа, газикни тохтатыб, былайда бираз мычырыкъ болурбуз дегенча, моторну джукълатды.

Айтыр заты болуб мурукгу этди, шофер адет бласора кетейим деб тебregenлей, самосвалны иеси да, сол джанындан джууукълашыб, тормозланы кысха басыб, кенг чархларын сотур къырдышда сюркелтиб, ауур машинаны дюрген симсиретди. Кабиналадан башларын къаратыб, эки шофер саламлашдыла. Қъарамындан джунчуучу адамгъа ушамагъан, джандракѣз, бет тюрсюню бютеулей да кюле тургъан бедербет джаш, джибгил кепкасын онг къашына джибериб, джоуучулагъа къарады. Мустафа анга сѣз айтхынчы, Исса самосвалчыгъа аууз джетдирди:

— Алан, халкъ джюрюген джол бла баралмаймыса? Аманны сокъмагъы башха деб, тюш да къарачы къырдышны сагаллаб келгенинге.

Самосвалчы джаш, чыммакъ ариу тишлерин агъартыб, Мустафагъа кѣз кысыб, Иссагъа джууаб этди:

— Э-э, мубарек, мында дорожный знаклары бардыла! Джокъду, кёре болурса!

— Сизни кыныгыызга джыйган ол букъу орамладыла ансы, быллай таза сыртланы ариулугъун аяймы билликсиз!— деди Исса демлешир къан алыб.

— Аталарыбыздан да къалгандыла бу джолла, майна алайы ёмюрден бери ашалыб, кырыкъ болуб турады. Бизден да къаллыкдыла, бир артыкъ сыз салсакъ не билейим ансы, — деб, джаш узун джол кырыккыны бурну бла кёргюздю.

— Атанг бу джоллада джюрюсе, бир джанына чыгыб, джангы джол салган огъай, тохтатыб, атын сийдирирге эркинлиги болмай озганды, арбасына ёгюзаш лыпыр тартарга мадар табмай джюрюгенди, иги джаш,—деб, Исса джарыджаякъ джашха ангылатырга мурат этди.— Джер иеле алай кёруй эдиле джерлерин. Энди уа сен хозыйн болганса, къайнайса, узунуна, кенгине да джыра бер, сатдым анасын, керти да, къартлыгы сенгеми къаллыкды. Къайнайса, джеринг кёбдю..

— Хо, мубарек, хо, къайнаган огъай, боркъулдайма ма бу эски радиаторну сууча. Бир кыйынлыгым джокъду, бусагъатда экибизге къараб, ышарыб турган уллу аллахха джюз бла джарым кере шукурла болсун, хатам джокъду джашауумда,—деб, шофер кимни да къулакыга алмай джармалады,— Джер иелери алай кёруб тургандыла да, аны ючюн сыйыртхандыла джерлерин, баш къалтаклары да.

— Ма бу кышлыкда машинасын сюртгенинде, кир быстырны таза кырыдышха атарга рыслагъанын кёргенме сенича шофёр джашны, сен а...—деб, тыналмай айтды Исса, Мустафа газикни орнундан кымылдатыб, джол кёл ала башлагъанында. Ол самосвалчы

джашны джукъгъа тюшондюрдю деб асыры ышанмасала да нёгерлери, шофер, искилтин болуб, аладан айырылгъанлай огъуна, машинасын, солгъа силкиндириб, джолгъа джарашдырды. Аны не этерин осмакълаб, ызындан къарагъан Науруз, кюлюмсюрөб айтды:

— Ах-а! Джебегине къатылгъан кёреем, Исса, джыгыранг джолун тюзетди. Хар кюнде бир адамгъа эскерте турсанг, сыртлагъа джолла ишленгинчи, бютеу областны шоферларына ангылатыб чыгъарыкъса.

Керти да сёзюм ётдюмю деб, шоферну ызындан къараргъа деб, Исса ызына бурула айланган заманда, алдагъы Анзор Наурузгъа сорду:

— Ненча адам окъуй болур къарачай газетни?

— Тогъуз-он минг адам окъуй болур,— деди Науруз, Анзор сёзню алай къысха башхартханыны чурумун сезиб.

— Ашхы,— деди Анзор,— сен джаз да, сыртлагъа джолла ишленгинчи тюл, бу ыйыкъда огъуна беш минг адамгъа ангылат. Исса бла сени кючюгюзню арасы аллай бир узакъды. Окъуучулары джарымына огъуна эштдир.

— Дурус, дурус, оллахий,— деб, Исса бла Мусса къошулдула.

— Э-э, ойнаймыса газет деген зат бла,— деди ферма башчы эсли киши Анзор,— джазма сёзню джамагъат кючю барды.

— Ант этдир, магъана кёбдю сенде, Анзор,— деб, накъырда этди Мусса,— неден башлайыкъ дегеннге, газетден башлайыкъ, дегенди Ленин.

...Иги кесек джол къоратыб, джайлыкълагъа джууукълашыргъа ууакъ шылпылы биягъы боз тубаннга кирдиле. Шыкъыртсыз аяз аны бир сюрюб джетдиреди, бир седретиб, кесек заманнга тегерекни ачыкъ этеди. Джо-

лоучулары кийимлери машинаны ичинде огъуна мылы тартхандыла, къоллары уа къургъакъсыгъанча таныладыла.

Кюпортагъа джолоучула Анзорну фермасына келдиле. Къангадан ишленген юч гитче юйчюк, аязлагъа ачыкъ талада, бир бирлеринден узакъ болмай орналгъандыла. Тебленген стауат арлакъда къаралады, эски ящикни юсюнде башлары энишге айланыб, акъ флагала, къайын къазыкълагъа чанчылыб чыбарка челекле кёрюнедиле. Юйчюклени аллында төрт деменгили къазыкъгъа чюйленген, толь къагъыт бла башы джабылгъан гитче ыхтырма къашбакъны тубюнде от тютюнлейди, совхозну мастерскою къалын къуршоу темирден этген ючаякъдагъы къара чоюндан кёксюлдюм тылпыу чыгъады. Быйыл джангы сюелген, арадагъы абадан юйчюкде тишируула джашайдыла, бу сагъатда андан жарыкъ тауушла эшитиледиле. Машина келиб, къошланы къатында тохтагъанында, къыйырда юйчюкден керза чурукълу, саргъылдым габрайлы токъ джаш юйюкген къулакълы бёркюн башына къаблай чыкъды. Аны ызындан андан тамада, джылы адам ортасына джетишген къарамыйыкъ киши кёрюндю. Алдагъы токъ джашны къара сакъалы джетсе да, къалын зыбыр туюю чырайын бузмайды, сабыр къарамлы сынчы кёзлери гынтдылы джылтырайдыла. Науруз малчылары экисин да танийды, ала Гургумлучуладыла — Белсизланы Ханафий бла Къарашалбарланы Хызыр, мыйыкълы киши. Машинадан алгъа тюшген Мусса, узакъ джолда уюб келген санларын тюзетиб, малчылагъа атлаб:

— Кёб болсун! Салам алейкум,—деб, узалыб, къол тутду.

— Алейкум салам, сау болугъуз,—дедиле малчыла, сора бары саламлашыб бошагъанларында, Ханафий,

Наурузгъа джууукълашыб, аны нѣгерлери таба кѣзю бла кѣргюзте, жарыкъ айтды:—Науруз, сен къайдан джангылдынг ансы, была уа къошлудула, къош нѣгерлерибиздиле, ыйыкъда бир-эки кере былай бери тѣнгеремей къалмайдыла.

— Не кѣрейим, не эштейим деб, аякъларымы артмакъ этиб джюрюген бир адамма,—келдим, быланы ат артыларына илине,—деди Науруз.

Ортагъы юйчюкден юч-тѣрт тиширыу, джаурукълары, буршу хоталарын тюзете, чыкъдыла. Таулу киши тауланы таза хауасы, салкъыны деб багъалатса да ол салкъын кюн джалан бетни тѣбенлени исси кюнюнден эсе ачы кюйдюреди, терлетмегенлей, иссилик бла кыйнамагъанлай, къургъакъсытыб, джанны борбайын кыйнамагъанлай, наныкъ суу себгенча кызыртады. Эртден, ингир къагъыучу хунерсиз сыркыу аязла кюн чомарт кызыартхан терини джангы бояуун сѣнгдюрюге болушадыла. Юйчюкден чыкъгъан тиширыуланы бет тюрсюнлеринден белгилиди тау кюн бла тау аязланы биргелей иши — бетлерине кызыл чабыб турады.

Къонакъла тиширыулагъа кюнашхы бердиле. Науруз, аланы зыбыр, добар къолларын саламлашыб тутханында, кесини джумушакъ сыйдам къолларына тартынды.

— Къалайды джашауугъуз, халыгъыз, тынч-рахатмысыз?—деб сорду ол. Джунчуяракъ болуб, ышара, тиширыула бир-бирине къарашдыла, сора фермада кызы бѣлекни алчысы, алашаракъ къара шинли къатын Файруз. бары ючюн джууаб этди:

— Бу кѣзюуде джокъду инджиуюбюз, ма, джайлыкъгъа чыгъыб, эркин-эркин ох деб турабыз.

— Къыйын кѣзюу а къачанды? — деб сорду Науруз.

— Къыш айладады кыйыны, малланы тублерин

тазалагъан, бичен, силос берген алагъа — кёбдю иш. Джай бираз солуйбуз ансы, къыш а, ой, кёбдю иш.

— Бу юйчюкде ненчаулан турасыз?— деб, тиширыула чыкъгъан мекамны кёзю бла кёргюздю газетчи.

— Сегиз адам, подмена болса, тогъузгъа джетиб да кетебиз.

— Тар тюлмюдю?

— Кенгирек болса уа, огъай демей эдик, джангы совхоз эки-юч джылгъа барын битдириб къояла болмаз, бусагъатда муну бла да кечине барлыкъбыз. Эки къат нар салгъандыла, бир-бири башында. Огъай, тоба, асыры инджилмейбиз.

— Ауушдура болурла сизни? Айда талай кюннге юйге тюшаламысыз?

— О-о, доярка табхан тынч тюлдю бусагъат заманда. Юйдегиден, юйден, атаны, ананы къолундан айырылыб, талай айны тышына таулагъа кетиб айланьргъа тиширыу адамгъа таблыгъы болмайды, джунчуулуду. Аны ючюн болур, талпыб келген азды, джалы аз чыгъады деб эте эселе да, билмейме. Тюшюб къайтабыз элге да, кереклиси болгъан. Огъай, джыл джылдан тюзеле барады хотубуз, экинчи-ючюнчю ыйылдан сора Бийчесын джайлыкълагъа джараша барлыкъсыз дейдиле, анда уа малчылагъа алаMAT юйле ишлетеме дейди Ансар, айтханыча эталлыкъ эсе, къайдам.

Науруз юч тиширыу бла ушакъ эте тургъан кёзюуде, юйчюкден къызла бары тышына тегюлдюле, чынг артдан а чырайлы къыз чыкъды. Аз тюбейдиле, ёзге таулуланы арасында бардыла кёзлери север адамланькыча кёк, къашлары-чачлары уа къаб-къара болгъанла. Къызны къашлары, джукъа джаулукучугъуну тюбюнден къыйырлары къулакъ башларына тегюлюб тургъан къалын чачы, поэтлерибизни назмуларында

айтылгъанлай къаб-къарадыла, кёзлери уа, джайлыкъланы чууакъ кёгюню теренича, кёксюлдюле. Гюнахсыз таза кёзле. Сюегини, саныны джарашыулугъу, уа студент аудиториядан чыгъыб келген спортчу къыздан башхасы джокъду. Бирем-бирем, андан-мындан сёз айта, къызла ушакъгъа къошулдула.

— Ненчашар ийнек сауасыз, къызла? — деб сорду Науруз.

— Онсегизишер. Джыйырмалары болгъанла да бардыла...

— Къалай джетишесиз, кюнюне юч кере сауа эсегиз?

— Ийнеклерибизни бары да бир кёзюде сауулмайдыла,—деди Файруз,—он-онбири сауулса, бир бёлеги къуруб турады. Кими да кысыр. Чункъулла, джарау-сузла да бардыла.

— Аллайланы да тутасыз, не?

— Джарау-суз болгъанлыкъгъа, къоратдырмайдыла тамадала, сютю джокъ эсе да, тёлю бергени хайырды дейдиле. Ол ийнекле да фуражнйлеге тергелиб, бизге—планыбызгъа сют аз чыгъады.

— Аш-азыкъ, кийим чотугъуз а къалайды, табамысыз кереклигизни, совхоз бере болур?

— Джетишеди небиз да. Ма, была кеслери деген,—деб, Файруз, джоппу болуб тургъан къызланы кёргюздю,—джылы будай гырджын болмаса, акъ ётмекге турсунмайдыла. Айраныбыз бар, шорпа-зат дегенча джылы шхууур кереклибизге нени да совхоз толу береди.

Тиширыула Науруз бла кёб ушакъ этдиле. Ушакъгъа къошулмай, джюлгючю бла къайын чыбыкъны учун джонуб, булджуй, тиширыуланы чарт-гурт хапарларына къулакъ тигиб, ышара тургъан Хызыр, тамагъын ариулай, келтирди:

— Керексиз сандракъланы джаншайсыз,—аны кёю-

гъуз да, кесигизни джарлылыгыгъыздан айтыгъыз,— деб, ушакъчылагъа аууз джетдириб, Наурузгъа бурулуб айтды:—Былагъа джылда бирер пара чурукъ берелле, спецовка. Ол джетише, джетишмей эсе да, андан да бек глащла керек эдиле, ийнек саугъан заманда была джибимезча. Заман джетди—ийнеклени саумай мадар джокъду, джангур а сени аллай амалсыз ишинги стемейди. Бу джерлени халисин билесиз— кёкге булут къонду, саркъды да тебреди. Эки сагъатны сауалла ийнеклерин бир джолгъа, джангур да себелей, къуя. Джибийдиле джазыкъла, ос-сал джибийдиле. Къайтсала, кийимлерин кебдирирге джер джокъ, тауукълача нарлагъа къоналла да джаталла. Сен да бир айтыб кёр тамадалагъа, бу джерлеге тыйыншлы кийим табдырсынла малчылагъа, артыкъсыз да ийнек саууучулагъа.

Ушагъындан талай затны Науруз блокнотуна сыза баргъан кёзюуде, ала сёзню тохтатыб, ол къолун къагъытдан айыргъынчы, тынгылайдыла, андан сора дагъыда бири бирини сёзюн бёлюб, басындырадыла. Артда-ракъдан сюелген чырайлы къыз, чыммакъ ариу тишлерини къыйыры бла туб эрнин къабыб, гюнахсыз кёксюл кёзлери селекеге хазырланганча ойнай, Наурузну къагъыб, таукел быргъады.

— Келген келген, блокнотчугъун чыгъарады да, тарыгъууугъузну джаздым дейди да кетеди, къарасанг аджукъ да джокъ.

— О къурумагъын сен, тохта бир,—деди Файруз чырайлы къызгъа. Ханафий, арлакъда Анзор-Мусса къаууму бла ушагъын тындырыб, аладан айырылыб, айтыр сёзюн кенгден огъуна джарашдыра келди.

— Сафинат, меннге да бир кёз джетдир, къонакъгъа битиб турма да, джерден чыкъмагъанма, тиширю табханды мени да,—деди ол, Наурузну къатына джууукъла-

шыб. Ханафий бнягында «суйгеним мындады-зат деб, мынга айта болур эди, сёз урумуна кьарасанг, нактырдалары келише болур» деб кёлюне келди Наурузну.

— Муратым толмаса, болсун, сеннге да кёз джетдирирме, андан сеннге не дараджа чыгъарын айталмайма. хариб, ансы,—деб Сафинат тири джууаб кьайтарды.

→ Сёзюме тынгылай башласанг, не дараджа чыгъарын мен айтырма,—деди Ханафий, кёз кьарамы бла кызыны ийнакълай.

— Кет, кет, юрме, сен джийиргеншли — деб, кьошакъланаракъ болуб, сёзню кыйсыгына чёргеди Сафинат.

— Оу, а-кызы, алай нечик айтдынг, биз сени анга джоралаб турабыз сора,—деб, Файруз кюлюб, Сафинат кьатында кызлагъа дагыда неле эсе да джюйюлдеб, хархэтиб кюлюб, кёгюрчюн шорбатха ташайгъанча къачыб, кьошха кирди. Аны кылеуюз джууабы джашны джанына тийди болур деб ойлады Науруз, алай а джюреги кыйналыр кьайгы Ханафийни эсинде-бусунда да болса уа, кьулагъына да алса уа!

— Ма былай эте туралла, бизни да кёзюбюзню ача, ктайгыбызны чача, сау кьаллыкъла,—деди Файруз.

Джарыкъ Ханафий, кьолу бла Наурузну имбашындан кьагыб, Сафинатха эштдирирча, кёлтюртерек этиб айтды:

— Алан Науруз, кьалай кёрдюнг суйгенчигими? Адам былай кёкюрек хурджунуна салыб, тансыкъ болса, кьарай да, джюрегини джанына джашыра айланырчады да! — деб, габрайыны тюбюнде сары аскерчи кёлегини хурджунун кьолу бла кёргюздо. Науруз джукъ айтхычы, Файруз джетдирди:

— Тоба, самаркьауларгъа кюрешсенг да, кызыбызны чырайына уа сёз табаллыкъ тюлсе, иги джаш.

Ханафий анга къарады да, биягъы Сафинат эшитирча эркин сопалады:

— Неси ариуду аны уа, аракъы къуюлгъан шышалача, эки уллу кёк кёзю бла.

Биягъында хынч-хынч тарыгъыугъа дженге тебреген малчыла чыныгъыб туругъа джаратылгъан санны ийлеучю урунууу джюрекге берген хурметине—джарыкълыкългъа, накъырдагъа кёчдюле.

Къыйырдагъы ючюнчю юйчюк ферма тамаданы, Анзорну конторчугъуду, аны кече тынчайгъан джери да алайды. Бир хилеу стол бла джангыз шиндик салынган тар юйчюкде Анзорну халы джууургъан джабылгъан орундугъуна джарашдыла Мусса, Исса, Анзор. Науруз столну джанына джызылдауукъ шиндикге чёкдю, конторчукъну къабыргъаларына, башына, полуна дери, столда джатхан журналлагъа дери осмакълаб, къолу бла тиймегенлей, кёзлери бла тинтиб чыкъды. Юйчюкню къабыргъаларына кёб тюрлю бояулу къагъытла джабышдырылгъандыла: ферманы коллективини социалист борчлары, район газетни типографиясында кёк бояу бла басмаланган бюллетень—Ортагау районну фермаларыны кварталда неллай бир сют саугъанлары джазылыб, ийнек саууучуланы къолдан сызылгъан списогу, кимни планыны къалай толгъаны, процентлерине дери тергелиб; эм аслам саугъанны аты джазылыб, байракъ суратлы къагъыт, дагъыда талай зат. Столда арасы сюремден ачылгъан къалын журнал, «Зорька», «Астра», «Бирюза» деб ийнеклени, «Аккъаш», «Айбат», «Джулдуз» деб къунаджинлени, къайсыны къачан ичленгенлери кёргюзюлюб.

Кюн сайын, ай сайын ол къагъытланы, ол журналланы барын джазыб, графаларын, тизгинлерин толтуруб барады Анзор. Сау бир бухгалтерия, тюз джа-

рашхан эсеб, ферманы болумун сормагъанлай суратлагъан джазмала.

— Да-а, —деб, созуб айтды Науруз, Анзорну кабинетини ичине кез тинтиу этиб бошагъанында,— Тынч тюлдю малчыны иши. Не заманда да болмагъанды тынч.

Аны ол сёзлери ферма тамаданы кёлюн бек джаздыла, излеб тургъан ушагъыны кыйыры чучхулгъанында, Анзор тегюлдю.

— Малчыны ишини кыйын болгъанын киши ангыламайды,—деди ол,—кёремисиз, аягъы, кёлу кымылдагъан адам бары тышына—комбинатха, заводха, кыйда болса да тюкен кыйырына, стол джанына, кыйдай да усталыкъ табар джерине, эртденбла тогуз сагъатда юйюнден кетиб, ингирде бешде арбазына кыйтырлай ишлеге джанлагъанларын? Башына онглу себеб эталмагъанла неда этерге излемегенле, ёмюрюнден бери баш булджутмай, тюнкесин тауусхунчу урунургъа юреннгенле келедиле малгъа. Ёмюрюнден бери кылыбсыз ишлерге юреннген,—деб чертди.

— Сау болсунла, тейри, малчыла, гюнахсыз ишлейдиле, сёз джокъду,—деди Исса да.

— Малны кютер ючюн,—деди дагъыда биягъы Анзор,—Аймуш болургъа керекди, Аймуш, малны кесича. Къой сюрююню ызындан Хурла кёлге кириб кетген Аймуш. Огъай, кёлню тюбюнде сыбызгъы согъа, акъкъочхарлы сюрюулени багъыб джюрюген Аймуш дуняда болмагъанды, ол таурухду. Алай а адамны тюшюндюрюге деб этилген таурухду. Бурунгулада идеология кымылдамагъанды, деб умут этмегиз, идеология болгъанды, тейри, аллай болгъанды, бююнледе да, кёресе, унутулургъа унамай джашагъанын. Гитче малчы халкъны эски идеологиясы, тейри. Узакъгъа узалмай айтайым, мен джаш заманда огъуна таягъы джерге тюшсе, сюрю-

учю джайылыб, отлай тургъан малны юркютеме деб къркъуб, эслеб узала эди таягына. Энди уа атха миниб, атбелинде кютелле сюрюуню, къолларына сыбыргы алыб...

— О-къой, Анзор, иманынг хакъына,—деб, аны сёзюң бёлдю Исса, Анзорну асыры узакъ созгъаннга санаб,—тынч джашау чыкъгъанды энди, хар ким ишин тынчы, табы бла этеди. Алгъын а, ол заманлада, малны этин сиз ашарны орнуна, сизни этигизни ол ашаб тургъанды. Энтда алай болсун демей эсенг. Ат, эшек белинде кюте эсе да, эт, джау, гырджын табыла шойдула да, акъ будай гырджын огъуна. Алгъын а тегенегиз Бырмамыт тубюнде, нартюх хулгугъуз а Сантукну тёбен джанында болуб джашагъансыз. Къая ышыгы бла джабагы джамчыгыздан ёзге къысылыр джеригиз болмай.

Исса сёлешген заманда, анга хо дегенча башын энишге силке, неда оъай дегенин таныта, башын эки джанына булгъай олтургъан Анзор, бармакъ джиклерин чыкырдата айтды:

— Сен кесинг мал ызындан джюрюмегенсе да, тюз тюлдю деб, аны ючюң айтаса, Исса. Къолуну сырты бла къарамагъан адамгъа малны чоту къалынды. Мындан алда, кеч этиб, партсобраниеден къайтдым да, сер болургъа джетген бир къартым барды,—джукъламай тура. «Не сёлешиб келдигиз?» деб сорду. «Малладан къолай тёлю алалмагъанбыз, джюз къойдан 64 къозу, джюз ийнскден 58 бузоу алгъанбыз къуб-къуру, аны юсюнден сёлешдик» дегенимде, къарт: «Джанлыдан сакълаб, андан ёзге чыртда джукъ этмей, къарамай, кютмей, къыстаб къоюгъуз ол мен таныучу малланы, ол заманда да берирле аллай бир тёлю, айыб тюлмюдю, мал кютебиз деб, малны зыраф этиб джюрюрге?» деб, сагаллаб, атыб къыйду.

— Тёлюню аз чыкыгъанында малчылары да болурму терслиги?—деб, Исса ыргаджик сёзю быргъаб, Анзорну къабындырды,—Къазахстанда колхозда кьойчу болуб ишлеген Джеккуну къалай айтычусун билемисе? «Беш джылны колхоз кьойда ишледим, юйде кесими тогъуз-он ууакъ аякылымы джангыз бири эгиз табмай къалмады, ишден чыгъарыларыны аллында уа ирклерим да эгизле табыб тебреген эдиле»дей эди. Аллай малчыла бизде да болурламы?—деб кюлдю.

— Бар эселе, сени кьолунгдадыла, зоотехник сен, меннге несин сораса,—деб, гаммойланганча мурулдады Анзор, Иссагъа къараб ышара тургъанлай.

Сёзю башха кырыкыгъа айландырыгъа излеб, Науруз анга сорду:

— Малчылыкъдан озуб, къагъыт ишинг да кёб болур дейме?

— Э-э, мени ишими кьой,—деди Анзор эрлай, къабыргъада, столчукъда къагъытлагъа, журналлагъа кьолу бла кёргюзте,—былача тюлдю, джыйылыулагъа баргъандан ферманы къайгысына джюрюрге заман къалмайды, ийнансагъыз. Айны джарымын фермадан тышындама, бери къайтсам, къонакъ келди деб кюлелле кызла. Тюз айталла, тейри.

Анзорну сёзюне Науруз андан ары кьулакъ иймей, стол юсюнде «Сауулгъан сютню саны» деген журналгъа узалды. «Къызла кюнюне ненчашар литр сют сауа болурла экен? Хы, ма 145,.. 253, ма ючджюзге джетдирген да барды—Файруз. Суткада отуз челек сют. «Къыйынсыз къал, Файруз, минг бюсюреу ол тиширыу кьоллагъа! Ийнеклери къаллайладыла экен—бошэмчеклеми, огъесе бекэмчеклеми? Юрениб, чыныгыб бошатъынчы мен сауалырма эдим суткада аллай бир сют? Сафинатны уа аякъ алышы къалайды? О-хо, Файруздан хазна кем

ткөлдү, сау кьалсын, бу ишни алай тындырыб турала эсе, чыныкьгьанды, джаш болса да», деб, кеси аллына сагьыш эте, журналдан талай затны блокнотуна джазды. Джарымджыллыкь планны ферманы коллективи артыгьы бла баджаргьанды, ийнек саууучулары асламы толтургьанды алты айлыкь планны деб, ферманы адамларыны ишинден Анзор талай хапар айгды.

Кюнорта ийнек сауар заман джетди.

Кьызла хар ийнекни саугьанлай, челек толса, толмаса да, элтиб ёлчелеб, флягагьа кьогарадыла: тёгюлмезине сакьлыкьмыды, хар ийнекни болумун билиб турмакьлыкьмыды — Науруз айыралмады. Желинлери кирли ийнеклени эмчеклерин суу бла чайкьаб, кьызла кьолларын хоталарына сюртюб кьоядыла, асламына уа чайкьамай сауадыла, таза кьырдышда аягьы батмакьгьа тиймей джюрюген хайыуанланы джелнинде не кири барды, ёмюрледен бери ата-бабаларыбыз ийнек сауаргьа джанджаурукьла, джылы суула алыбмы джюрюгендиле деб, мындан аргьысында таза этигиз ансы, былайдан айыбсыз кетеди дегенча, кьолну силкедиле.

Ийнек саууу бошалды, сютден толгьан флягаланы, башларын бегитиб, кьююрсюз джассы арбаны юсуне тиздиле кьызла, сора, челеклерин чайкьаб, саркьытыргьа, кебдирирге деб кьазыкьлагьа кьабладыла. Хызыр малланы стауатдан ышырды. Бираздан гусеницалы трактор келиб, тележкасына флягаланы джюклеб, хоншу ферма таба кьоратды. Тёгерекдеги фермаланы барындан джыйыб, сютню заводха элтирикди. Ол ишге бу уллу ДТ трактордан ёзге дженгиликер улоу джарамайды: джауб, джолла батмакь болгьанлай, чарх илинир зат табалмайды, джол кебгинчи уа сютню сакьлаб кьалай тургьун. Джаумлу кюнледе кьуб-кьуру арба бла (ДТ-дан сора) ташыргьа болады сютню, дейдиле малчыла, эрт-

де заманлада андан башха транспорт джюрюмегенди. Алай а, дейдиле биягъы малчыла, эндиги батмакъла алгъыннгылача тюлдюле: къулакъ аууздан атлагъан джерде мырдылы джолну трактор неда вездеход чанчакълаб, кулдасын, забасын чюйресине томпалатыб кетсе, аны ызындан алайгъа кирген арба, тохунуна дери ташайыб, бауурун чыгъалмаздан алайгъа джабышдырыб къояды. Къулакъланы башы бла кетиб, джол огъартыб айланьргъа уа замаң кечигиб, сютню агъачы тюрлениб башлайды. Аны юсюне да—арба, ат-ёгюз керек, аланы къуйругъундан тагъылыб джюрюрге адам керек—хакъымы, джалымы теле деген ишчи, узун сёзню къыхсасы—арба деген зат эндиги дуняны чоту тюлдю. Ол себебден бёлек фермадан заводха, тогъуз-он километр джерге, джайгъы кюнню узагъына джети-сегиз тонна сютню ташыр ючюн, уллу тракторну джетеклерге керек боладыла....

Науруз, ингирде юйге къайтыб, кюндюз кёргенинден газетге материал джазаргъа олтурду. Адам инсанны тамагъына, джашауда къуб-къуру джангыз джыл чакълыны тамыб, аякъ юсюне салгъан ана сютден сора, андан ары ёмюрюню узагъына тепсисинден хазна айырылмаучу экинчи сютню саууб, табырыб тургъан малчыланы кюнде-кюню ишлеринден, джашауларындан хапар айтырыкъ корреспонденциягъа тыйыншылы баш излей, къагъытны машинкагъа джарашдырыб, клавиатураны хариф тизгинлерине къараб, иги кесек сагъыш этди. Сыркыу Сафинатны... «...биреулен бар хапары чыгъады» деген, накъырда халда айтылыб керти затны ачыкълагъан къабыннгыч сёзлери, Наурузну джюрегинде шаушалыргъа унамай, алайсыз да чалыкълай тургъан эсин талайгъа чайкъадыла. «Миллион неди»? деб, акъ къагъытны башына соруу сёзлени къагъыб, тюбле-

рин сызды. Ийнек саууучу тиширыуланы добар кьолларыны сыйлы кьуллугъундан айта келиб, джылны бёлек айында онсегиз ийнекден джыйырма беш тонна—он автоцистерна сют алгъан Файруз ийнекни эмчегин юч миллион кере кысханды. Бир тебрегени бла ёмюрюне дери тохтаусуз джюрюучю деменгили мотор-адам джюрги сау айгъа анча кере уралмайды! Сууукъну, джаумну истемей, ийнеклени тубюне кюнюне юч кере олтуруучу джангыз тиширыуну бармакълары джыл джарымда тындыргъан иш область центрини джамагъаты чакълы бир адамы сютден, айрандан бир кере тойдургъанды. Файруз неда Сафинат джангыз тюлдюле, аллайла мингле бардыла, алагъа гитче корреспонденция огъай, уллу китабла джазыб, суратларын мийик педесталгъа орнатыб, гитче, абадан да къатлары бла салам бериб озаргъа тыйыншлыдыла деб, джюрек бюсюреюн, билгенича кьагъытха тюшюрге кюрешиб, узун статья джазды Науруз. Газетге джиберлик материалындан кьутулгъанында, Наурузну башы кеси сагъышына бош болду. Фермада ийнек саууучу кызычык чучхугъан сёз мыйысында джыгырыкча айланыб, джашауну кетген джылларында талай затны Наурузну бюгюнню кюнлерине бетлешдирдиле. «Керти да, экибизге джюреклери эзилгенле да бар болурла джамагъатны арасында, суюб, бир-бирлерин табмай кьалгъан аз насыбсызнымы хапарын унутмай, джигитликни джырларын элтгенча, бир туудукъдан экинчи туудукъгъа ётдюрюб барады джамагъат? Гошаяхны Къаншаубийге кемсизлиги, джыр болуб да, неллай бир джылны унутулмай келеди. Джюрекли ол джарсыуун сынамай, хазна адам кьалмайды да, джамагъатны аллай хапарлагъа тот кьакъдырмай сакълагъаны аны ючюн болур. Кеси айтханлай, джюрек тынчлыгъын Зурият табмады, мен а аны амалтын, кьар-

тайгъан джаш атым болуб джашайма», деб, къачан эсе да, джашлыгъында джюрегини бир тузакъгъа тюшгени бла, чалыкъламай анча джылны тургъанын аманлыкъгъа, ашхылыкъгъа элтирге да ёлче келишдиралмай, адамлыкъ болумун асыры къылеуюзге санаб сейирсинди.

Джетинчи башы

Ортатау районда тѣбенги бир кючлесе, юч-тѣрт кюн-нге созулмай дженгил аязыб кетмеученди. Терекледен сангырау тамчыла акъдыра, орамланы балчыкъ этиб, тюнене джайлыкъладача, бюгюн Гургумлуда да ууакъ шылпы себелейди.

«Бешѣзен» совхозну ара мастерскою район центрни Гургумлуну кюнбатхан джанында, бурунгу алан къабырла болгъан джити деппанны тюбюндеди. Совхозну алайда дагъыда талай межамы барды; райцентрден къарасанг, кѣзюнге эм алгъа ала илинедиле: мийик узун акъ юй, мотор тютюн кенг терезелерин къаралтхан мастерскоюла корпусу, аны артында битмей тургъан дагъы да эки межам—башлары джабылмагъан, цемент тылдан бла салынган деменгили хунала. Аланы да артында—чынг къыйырда—шифер башлы алашаракъ узун джатма. Совхоз аны талай ишине хайырландырады, Ташыуулда мюрзеу табылгъанын алайгъа къуюб, асфальт тѣшелген арбазында тазалаб, керекли джерине ашырады, къалгъан хуртдагын да къыш алайда джатманы тюбюне джыйыб, аллын къанга шитле бла бегитеди. Межамны ичи бош кѣзюуде уа бир джарымына агрегатланы къурадыла, башха джарымында къой орун этедиле къой къыркъаргъа. «Бешѣзенни» къой байлыгъы джай сайын—июнну джарымындак июлну арасы сюремге де-

ри, кьой сюрюуле, кьырккылыр кёзюулерин сакълаб, эл тегерегинде кечинедиле. Джауумлу кюнледе сюрюуню джатмагъа иигирде джыйсала, эртденбла иш башланьргъа кьойланы джюню кючден кебиб бошайды. Малланы сьъарыладан, джайлыкълада кютюле тургъан джерлеринден кьышлыкъланы арасы бла сюрдюрюб тюшюредиле. Июнну экинчи джарымында сюрюуле, биченликледетобукъгъа джете айныгъан хансны теблеб, джеген этиб ётедиле. Эртеде заманлада кьаудан кьошланы малларын ишджитмей, джазгъа чыгъарыб кетиучю кюнбетледен а июлну ал он кюню кетгинчи, кьой сюрюулени кьораталмайдыла, джыл сайын бирер гюрлю сылтау чыгъа барады. Элни талогу кемиртилсе, ийнекли юйлени тиширыулары тыхсыйдыла—Гургумлуда ийнек тутмагъан хазна юйдеги джокъду, ол огъай арбазында талай уакъаякълысы болмагъан кесин джунчуулугъа тергеб джашайды.

Джерден бурнун кьаратыб келген хансны башчыгын чимдиб юзсенг, алхам-дулиллах, ол андан ары кёлтюрюлалмайды, шкырналай кьалыб кетеди, джазны ал кюнлеринден огъуна, гяхиникни кьызыу уруб, айныб тебренгёзюуюнде джунчуулукъ джетген хансдан ашхы бичен сакълама. Ансар аны биле да тургъанлай, июнну ал ьйыгъындан алгъа малланы биченликледен чыгъаралмайды, сора мал ашым джетмейди деб а джаз сайын джелкесин кьашыйды.

Тюнене Анзорну фермасында малчыла бла ушагъындан хапар айтыр мурат бла, Науруз Ансаргъа тубергедеб бара, кьой сюрюулени джайлыкъладан элге сюрюб кьыйналмай, анда огъуна кьырккыб кьояргъа болмагъанына джарсый, совхозну арбазына келди. Башын солтургъа деб, контордан чыгъыб, тегерек акация терекни тубюнде шиндикде олтуруб, тютюн тарта тургъан

көөлүккю, чырайлы бухгалтер Мухитдин, «директор кьой кьыркьгъан джердеди, огъары сарайны кьатында», дегенинде, Науруз ары бурулду.

Кьойла кьыркьыла тургъан джатманы аллы асфальт арбазда совхозну кьарауулу кьушбурун Сапар, мал аш тамада—фуражир да дейдиле—орта бойлу джукьа киши Казим, сюрюучюледен да юч адам, мийнк хунаны джанында сюелиб, Ансар бла ушакьгъа синггендиле. Сапар бла Казимникиле болурла, эки тору ат, арбазны тышында эски сеялкагъа тагъылыб, теке кьалкьыу этедиле. Кьой кьыркьыучу машиначыкъланы чибин тауушлары эшиксиз сарайны теренинден тунакы эштиледи. Чыммакь кьыркьылгъан кьымыжа кьойла, джатма тюбюнден джунчуб, тентирей чыгъыб, тегерекге кьарай келиб, мюйюшде джыйылгъан кесичалагъа, кьутулгъанларына кьууанганча, чынгаб кьошуладыла. Кьыптычыла, малчыла да, ашыгъыу, ашыкьдырыу болмай, талайгъа созулукь ишге джарашханча, тынгылы урунадыла. Хоталы тиширыула, джюню джангыз устуккусун кьоймай джыйыб, эсебчини кьатына базманнга элтедиле. Биреу да джерден огъарлакь тартылгъан темир сетканы юсюнде джюню айырыб, бирер джанына тюртеди; керилген канар мешоклагъа сугьулгъан джюню, пресчиле, аяусуз кьысдырыб, темир чыбыкьла бла байлаб, центнерлик тобланы юсюне трафарет картон бла адреслерин джазыб, мюйюшге кьалайдыла. Мастерскойну электромеханиги Борис, кьыптылагъа кез джетдире, тауушларына кьулакь сала, аякь тюбюнде кьангаланы юсюнден чакьмакьланы ботинкасыны бурну бла тюрте, агрегатланы арасында джюрюйдю. Джайгьы кюнде да джылы габрайын имбашларына атыб олтургъан табелчи Хасанны аллында журналда, хар кьыптычыны усталыгъына, тириликке кере, кюн сайын тындыргъан

иши —элли, алтмыш чакълы къойну «тонун» тешиб ашыргъаны джазылады. «Къалайды къойланы джюн бериулери?» деб соргъаннга, Хасан, журналны къагъытларын ары-бери аудуруб, «Асыры терен тюлдю, юч килогъа джууукъ чыгъады, ёзге асыры джылаулукъду дерге да джарамаз» деб, сабыр джууаб этеди. Ашыкъгъанлыкъ кёрюнмегенликге уа, сени къайгъылы киши джокъду, бары кесини джумушуна къадалыб, джылда бир кере этилиучю ишге, бал чибинле гокка хансны джерлегенча, басыныб кюрешедиле. Джарашхан иш чырмаусуз барады. Ансарны къатындагъы къауум да таууланы бош сагъатларын джарытыучу эрикдирмез лахоргъа киргендиле.

— Алан, Ансар,—деди Науруз,— тюнене джайлыкълада фермалагъа чыкъгъан эдим да, малчыларынгарыгъадыла, директор элде ийнеклени отлауун къойлагъа кемиртиб бошады дейдиле.

Ансар къысха джууаб къайтармай, бираз тынгылаб, бу сёзню башларгъа ушатмагъанын мангылайын чюйюргени бла таныта, сорду:

— Сен къалай эт дейсе, сёз ючюн?

— Сюрюулени бери саркъытмай, огъарлакълада, кютюле тургъан джерледен узакъ ашырмай къыркъарча мадар джокъмуду? Айыб этме, мюлкню хыйсабын билалмагъанлыкъдан сорама.

— Билсенг, айтмазгъа болур эдинг,—деб, Ансар огъартын селешгенча айтыб, къолу бла джатманы кёргюздю,—Ма бу сарайгъа джыйыб, сутканы тутабыз къойланы, джюнлерин кебдирир ючюн. Джюню къургъамаса, къойну къыркъалмайса,—сора кёкге къарады да дагъыда къошду:—Гургумлуда былай бола тургъан —огъарлакъланы несин сораса. Гургумлуда кюн джылтырагъанлыкъгъа, Чапракълы сыртда тама туруучусу

эсингдемиди?? Джайлыкъларыбыз ол төгерекдедиле. Совхозну кьоюн августха дери кыркъа къалай тура-йыкъ? Айт, къалай этейим?

— Хоншу совхозла къалай этедиле?

— «Алмалы» совхоз, кьойларын ары джаны кюнбет-леде кютюб, фермалада кыркъады, «Джарыкъ джол» совхозну да, ёзенни ёрге кириб, мазаллы фермасы барды, джайлыкъланы къатында, ол да алайда кыркъады...,—деб, Ансар бирси мюклени барысыны табыкъларын тизди. Эсине келмегенди ансы, ол айтханланы асламын Науруз биле эди, керти да кьой кыркъыу джанындан ол совхозланы табыгъы «Бешёзенден» эсе маджалды.

— Джайлыкълада джатма ишлерге хыйсаб джокъмуду?

— Эки-юч джылдан айтырса аны,—джургенирек джу-уаб берди Ансар.—Джокъду бююнлюкде совхозну алай къарыуу. Чыракъгъа, радиогъа келген столбаланы фермалагъа джойдунг деб, топулдата тургъанларын кёресе.

«Агъачны кыйынлысы тирменнге къакъгъыч болур», директорну къабына кирмей, төрт джанындан анга неллай бир ауурлукъ джетгенин, бурулгъан айланджюкню чархларына илиниб джюрюгенин билмеклик кыйынды» деб, Наурузну кёлюне келди.

— Аны юсюне да,—деди Ансар, сагъышлы бола туруб,—кыркъыла башлагъаны бла джюню кыппакъыппа седрей тебрерин излемейме.

— Баш чурумунг ол болур, тейри, кёкге кёзлеринги аралтыб, айыбны аллахха кюерге кюрешсенг да. Ышанмагъанлыкъ эте болурмуса адамларынга?—деб, кюлюм-сюреб сорду Науруз.

— Газетде узункъуйрукъ статьяда алай джазаргъа

мардасыз таб келишеди, адамгъа ышанмакълыкъ, ийна-
нуу, судый-судый деб сызаргъа,—деди Ансар.—Ишде
тюгел алай болуб къалалмайды. Кило джюню беш
сомгъа заготовитель—шайманлагъа сатаргъа Азияда
огъуна юрениб къайтханла алкъын бардыла. Мен а
хар къойдан юч килограмм джюн берирге керекме
къралгъа.

— Сен тюл, совхоз, совхозну коллективн. Алан, «мен»
деб турма да, коллективни атындан сѐлеш.

Ансар анга бир да чалыкъламады, тамагъын арну-
лаб, супу ышарыб, къыйсыгъына сермеди:

— Культ... дериксе, билеме, коллектив башчылыкъ
этиуге джетдинг. Райкомгъа айт аны, Шамил шохунга.

— Коллектив башчылыкъ этиу анда джокъду дебми
айтханлыгъынгды?

— Топпа-толуду,—деди Ансар, накъырдасы бла се-
лекесин айыртмазча, сора Наурузгъа къарады да,—сен
алай дегенни къалай ангылайса? —деб, соруб, джууаб
сакъламаздаң, кеси джууаб бериб башлады:—Ишни ба-
рын биринчиге соралла, олду эм баш джууаблы. Рай-
онда иш осал болса, кимге выговор берелле? Бюро терс
этсе, таякъ артда кимге джетеди? Биринчиге. Огъесе бю-
ро чыртда джангылмайдымы дейсе? Районну хыртлаб
тебресегиз, газетде, скобкаланы ичинде, кимни тукъу-
мун джасасыз? Бюруну членлерини тукъумларын тизиб
кѐрмегенме мен. Районда эки эсирген туююшуб, бир-
бирине бычакъ ойнатсала, Ортатауну бир бутагъында
биреулен берне, къалын этсе—эм алгъы бурун кимге
сорадыла башындан?

Огъарыдан кимге исси къабдырадыла? Ма мен талок-
ну кемиртгеним ючюн да Гургумлуну джарымы Шамил
Аскер улуну терслейди. Бюруну членлери ол затланы
барын кѐрелле, бары бир, таякъны аууру биринчиге

джетеди сора, табыча этсин дейдиле да тынгылайдыла. Коллегиялыкъны чоту алайыракъ болуучанды бир-бирде.

Ансарны тутхучсуз демагогиясы Наурузгъа ачуму тийди да, джумушакъ айгыр, акъырын сорур затын тю-зюне аяусуз быргъаб джиберди:

— Сют ючюн халкъдан тюкен джауну алдыргъаны-нга да райкомну биринчи секретарымыды джууаблы, алай джау келтирмегенни ийнегин сюрюуге къошдурлукъ тюлме дегенинг ючюн да?

Ансар ангарыла да бир тебреди. Нени сандрай эсенг да, бир хапарым джокъду, билген затым тюдю деб, ал-деб къояргъа бети джетиширми деб, Науруз аллай сѣз эштинине къоркъуб тынгылады, алай болса да Ансар, къайырылмай, бетине келишмеген сѣзню айтмай джуу-дурду.

— Совхозгъа не башхасы барды,—деди ол,—халкъ-дан сатыб, не сют, не джау алыгъыз деб къысалла—ала-быз. Юйюнденми келтиреди, тюкенден сюрѣбми чыкъды, къайнагъан таза джау алыб келтирелле, берген джаула-рыны кърал багъасын алыб къайталла — совхозгъа не башхасы барды?

— Башхалыгъын биле тургъанлай, алай этдире эсенг...

Ансар тынгыламады, къолун силкиб, къулакъ джанын-дан чибинни къоруулагъанча этди. Сора джюрегини ачыкълыгъын тѣге, кѣлю балсытмагъан сѣзню аягъына джанаша, ычхындырды:

— Къой, Науруз, учхара джерни къазыб айланма. «Тийме мазарны агъачына, къабышдырыб къояр» деб, узбекде сѣз барды. Къой, чучхума, сен къазар зат джокъду.

— Мен чучхумасам да, чучхурукъла табылырла. Эрт-

деги заманла тюлдюле, адамла заявление джаздырырга правленни кьагьытчысын излеб джюрюген заманла. Москваны кьайда болгъанын, цеканы адресин кёбле биледиле. Къралны кьуругуу узунду, тау тюрюнде кысылыббыз десегиз да, узалыб, сизге да джетиб кьалыр, билмей тургъанлайгыызгъа...

— Билеме, сен айтмасанг да, билеме.

Сегизинчи башы

«Бешёзен» совхозну директоруну асыры кенг болмагъан кабинетни адамдан толуду. Юч бёлюмден да управляющийле, мал фермаладан эки-юч бригадир, кьурулуш звенону тамадасы прораб Идрис, тамада бухгалтер Мухитдин, экспедитор, кёзлери хар кьуру да кюлейик деб тургъан джитибурун кьатангы Асхат, дагъыда эки-юч адам, эртдерек келиб, Ансар бла оноулашыб, ишлерине кьайтыргъа деб олтурадыла. Джукъа джаулукъну башына тартыб, кьартыракъ кьатын да мюйюшде шиндикге джерлешгенди.

Таулуланы орузламасында джылны эм джылы кёзюю джай чилле киргенди, арт эки-юч ыйыкъдан бери кюнле кьургъакъгъа айлангандыла. Табигъат быйыл Ортатаугъа арт бургъанды, дейдиле гургумлучула, джазындан джауумлу бола келди да, артдаракъдан а кьургъакъ айланыб, кюнбетлени хансын эртде огъуна саргъалтыб тебреди деб, кюнорталагъа акъсылдым джукъа чарс джайылыучу кёкде булут излеб кьарайдыла. Кьургъатыучу тебенни аязла айлангала, Гургумлуда быллай джауумсуз кюнле танг кесекге созуладыла. Джангы чыкъгъан айны чолпусун сыртындан тюшгенча таныгъанларында уа гургумлучула, бу ай да джауумсуз бол-

лукъду деб, бичен ишге эки ыйыкъны алгъа кымылдагъандыла, джамагъат элишге чыкъгъанды.

Эртденги кюн, горизонтдан къарышны кёлтюрюлюб, дунпуладан ышаргъанлай огъуна кыздырыб тебрейди. Тышында иш, башынгы кёлтюртмезча, кёбдю да, быллай кызыу кёзюуде мюлк тамадала конторлада олтуруучу тюлдюле. «Бешёзен» совхозну иш башчыларыны бюгюн джыйылгъаны да талай кюнден бери директоргъа тюберге табыкъ тюшмей тургъанынданды, эртденликде узакъ созмай, айтышыб, сорушуб чачылыргъады. Ансар бла джолоучу болур мурат бла, Науруз келгенинде, кабинетдегилени асламы ишин тындырыб, къоба башлады.

— Алан, Идрис,—деди Ансар прорабха,—сени ол алтынхазырларынг не ишлейдиле? Тюнене кеслерин лахоргъа джарашдырыб тургъанча эследим.

— Тюнене кюнортагъа дери къанджал бюкгендиле, къанджал бошалды, энди башха ишге барлыкъдыла.

— Таш къазма къой, фермалагъа джетдиралмайбыз, кересе кесинг, ташха джибер аланы.

Фермаланы ишлетирге керекли затладан директор бла дагыда бираз сёлешиб, Идрис, джыртыкъ картон папкасын, Ансар айтханлай, «канцеляриясын» къолтугъуна уруб, чыкъды. Ферманы тамадасы Анзор ары дери ким эсе да бёлген сёзюн джангыртыб ферманы тарыгъуун табышдырыб, джарашдырыб, ашыкъмай айтады.

— Эй мубарек, Ансар, сютню кёб этерге ким огъай дейди, саукъаллыкъ, бек разыбыз Гургумлуну башындан энишге сют шоркъа айландырыб къоялсакъ да. Ёзге суу бизге уллу джарсыу болады. Кырыкъладагъы къара суулагъа аталарыбыз салгъан тегенеле энди джожкъдула, чириб тауусулгъандыла. Къара суугъа мал басыныб теблегенден тегерегин Насрахджаны бегенесинлей этгендиле. Ийнек суу ичере алай ары кирсе, батыб, джелинин баг-

макъ эмиб чыгъады. Алайгъа сюрмесек, ичирирге суу табылмайды, джети сюрюу тууар—мингден аслам мал джюройдю бусагъатда ол къара суугъа, Қырыкълада малыны суу кечинмеги алайыды. Ашхы сууду, суткада джыһырма минг литр чакълы агъады чыкыгъан джеринден, тегерегиндегилени уа батмакъ тунчукъдуруб...

— Қысхача, сен къалай таб кѳресе, чайнама да быргъа бери кѳлюндегин,—деб, Ансар аны сѳзюн дагъыда бѳлдю.

— Аланла, бюгюн меннге сѳз айтыргъа къоярыкъмысыз, огъесе... Керексиз джерге кѳб сѳлешуочюдю деб, эндиге дери киши айтмагъанды меннге, — деб, Анзорну джанына тийиб, къайырылды.

— Айт, ким огъай дейди, ашыкыгъанма да, аны ючюн дургениме урдум болур, айыб этме,—деб, Ансар джууаш малчы кишини учхара кѳлкъалдысын чапырды.

— Мен акъыл этген бла,—деди Анзор. джунчугъанындан иги аязымай,—ѳгюзлени къош джегиб, ѳзенден нарат тѳнгертгелени чыгъарыб, къарасуугъа тегенеле этиб кюреширге керек тюлдю. Къара суугъа каптаж ишлерге керекди, сора эки-юч темир цистерна да орнатыргъа керекди.

— Кѳлле-башы джайлыгъыны отлауу кечиндираллыкъ малгъа алайыны суу байлыгъы джетмез, артыкъсыз да къургъагъыракъ джылда. Анда мал суу амалтын кертти да инджиулюдю,—деб сѳз къошду биринчи бѳлюмню управляющийи Назалий улу Сейтбий, сол къолу чолакъ, бал бетли киши.

— Келир джай неда бир джылдан Бийчесын таба ышырыллыкъ болурсуз, ары дери мал инджилмезлей къалай этейик ансы,—деди Ансар, аллында календарны къагъытын аудуруб, юсуне джаза.—Болсун, Анзор, тамбла

прорабны джиберейим, не этерге кереклисне къараб келсин. Андан сора оноуну арагъа атарбыз. Бир-эки джыл ючюн уллу джоум этерге амырым тартмайды, «Бешёзен» совхоздан къорарыкъдыла ол джайлыкъла.

Ансар унутуб кьоюб, ферманы суу тарыгъыуу узакъгъа созулмасын деб къоркъуб, Анзор, кетерге тебреб, саламлашыб:

— Прораб тамбладан кечге къалмасын, инджиуюбюз уллуду, созула барырча тюдю,—деди.

— Махул, махул,—деди Ансар, ышарыб,—тынчыкъсыз адам токъ болмаучан эди, сен а, Анзор, къач башында борсукъгъа ушаб бараса, оллахий!.

Адамла кабинетден седреб, Науруз бла ишчи комитетни председатели къара чачлы узун джаш Магомет къалгъанларында, Ансар мюйюшде олтуруб, сакълаб тургъан тиширыугъа, эртде танышынача, ууакъ чам эте сёлешди:

— Дугъум, эгечим, айтыгъыз, не кереклигиз болуб келгенсиз? Кёб сакълатдыкъ, айыб этмегиз.

Тиширыу кьобду, столну къатына атлаб, Наурузгъа да кёз джетдириб, къартлыгъына кёре тартына айтды:

— Мындан алда агъашчыкъ келтиргенем мычхыгъа, къалыб кетеди, бир джардырсагъыз а, аурууунгу алайым.

Ол сёлешген заманда Наурузну кёзю аны тишлерине илинди—тюбю башы да алтын тишле. «Къартайса да, тюрсюн ташларгъа излемеген къатын болур, аузуна алтын тизгинни джаш заманындамы салдыргъан эди экен?» деб кёлуне келди.

— Эртде заманда колхозчу да болмагъан эдинг. Энди агъашчыгъынгы ара мюлкге кьошубму кьойдула экен?—деб, накъырда этди Ансар.

— Огъай, къараб келгенме, турады,—деди Дугъум, Ансарны накъырдасын ангыламай.

— Ол наз томурау болурму сеники?

— Хо, кѳурманынг болайым.

— Агъашчыгъынг азлыкъ этерми, аны орнуна бир ул-луракъ джардырыб кѳоярмек?

Аллай насыб кѳайдан тюшюб кѳалды деб, ансар болуб, бираз тынгылагъандан сора, Дугъум кѳлю бла айтды.

— Огъай демейме, сау кѳалгъын.

Ансар кюлдю, Магомет бла Науруз да мыйыкъ тюбюнден ышардыла.

— Дугъум, кесинге табыракъ тюшсе, гюнахды дерик тюл кѳреме,—деб, кюле тургъанлай, Ансар, кѳагъытчыкъ сызыб, Дугъумгъа узатды,—Идрисни таный болурса, бу сагъатда чыкъды былайдан, муну анга бер.

Кѳагъытчыкъны бюклеб, кѳолуна джашыра, Дугъум алгъышны кѳутурта кетгенинде, Ансар, стол яцигинден папиросу чыгъарыб, аузуна салды да:

— Ёмюрюнден бери мюридди,—деди,—мынчакъ тартхан бла мѳеклеге сѳлешгенден ѳзге иши джокъду. Ёмюрюнде бу кѳралны джумушуна бармагъын тийирген болмаз, ол огъай юйдеги да ѳсдюргеменди. Гяуур болсун аны не бла джашагъанын билген. Аузу алтындан кѳаланыб тургъанын а кѳресе. Северде Риганы, югда Бакуну джерлегенди, айда бир кере барыб келеди баришге, дейдиле адамла.

— Алтын тишли тиширыу ауузун ачыб джюрюучю болады, аз окъуулу тамада уллу портфелли болады. Кѳатынны алтын тишлерин аны ючюн илинедиле кѳзюнге,—деди Науруз.

— Кѳесеу кибик джангыз башы бла, аны джашаугъа, байлыкъгъа тырнакълаб айланнганын эслеймисе, ингичге томурауну орнуна мазаллы тѳнгертгени тонгкѳайтсанг, огъайы джокъду,—деди Ансар, джалан мангылайын терлеген кѳол аязы бла сылай.

Ансар башха сѣзге чалыкълай башлагъанында, ишчи комитетни председатели Магомет, юч-тѣрт къагъытны алына тартыб:

— Былагъа къол салыб къой, алан,—деди. —Гардош-чунг да, сен да бездирдигиз, оллахий, бир-бири тилини ангыламай.

Ансар къагъытланы джууукъгъа тартды да, кѣрмегеним сиз болугъуз дегенча, къарары келмей, Магометге илинди:

— Биягъы Нюрчюкню къаугъасымыды? Муну къагъытларын мен айтханча джарашдыр, джал ведомостха джангыз кесин сызыб къоймагъыз да, къатынын да, бешикдегисин да, къатыныны къарнындагъысын да тизсинле,—деб ахсынды. Ол аланы айта, къагъытланы аудура тургъан заманда, Магомет да Наурузгъа гардошчуну халарын джармалады.

— Бир гектардан онбеш тонна гардош алыб, совхозгъа берсенг, артыгъы кесинги болур деб, джаз Нюрчюк бла договор этгенди да, ол хайырсыз юч гектардан онсегизишер тонна гардош джыйгъанды. Энди уа Ансар анга тогъуз тонна гардошну да игилеген хакъын да тѣлерге къоркъгъан этеди. Нюрчюк да джагъасындан илиннгенди да айырылмайды, аны къаугъасыды бу джазыкъны джукълатмай джашатхан былтыр къачдан бери,—деб тауушсуз кюдю Магомет.

— Эй, къудай, эй, къуджурса, Магомет, сен да. Къуру сени бла даулашханым ючюн тѣлесин кърал меннге толу оклад,—деди Ансар. Магомет анга бурулмагъанлай, Наурузгъа къараб, кюле тургъанлай:

— Къуру аны ючюн тѣлейди. Кесинги бузукълулугъунгду ансы, къагъытланы тюз джарашдыргъандыла, сыз, ынгычхай турма да,—деди.

Ансар, къагъытлагъа къол салыб, анга узатды. Эшик-

ни ары джанындан ачыкъ тауушла, адамланы сѣлешгенлери тунакы эштилдиле. Кимни эсе да соруууна базыкъ ауазлы эркиши джууаб этди: «Мен ююнчю-тѣртюнчю скрипкама, аллай ишлеге къараргъа эркинлигим джокъду. Айлыкъ джалына сом бла бир шай да тѣлеб, директор деб биреуню салыб турады кърал, анга бар, эшик бла киргенлей кѣрлюксе, олду сени ишинге къарарыкъ». «Мындамыды экен ылыхтын?» деб дагъыда бир эркиши ауаз сорду. «Машинаны бурун сюеклери туруб, джыгъылыб къалгъынчы, биченчи джыйынлагъа айланыхъма деген эди, мен чыкъгъанлы кетиб къалмады эсе. Кир. Ол джокъ эсе, тамада зоотехник, тамада агрономзат деб, заместителлери бардыла, оноу этерге кюсеб, суусаб болуб тургъан адамла, алагъа тюберсе». Ансар, Науруз, Магомет, ушакъны тохтатыб, эшикни ары джанындан эштилген диалогга тынгылаб, талайны турдула. Сора Ансар, Наурузгъа къараб ышарды да, кимге эсе да «Ай, къудай ургъан» деб, сыркыу сабийни камсыклығына къууанган кишича, джумушакъ кюлдо.

— Алан, Ансар, тышына атланыр муратынг джокъмуду? Ат артынга илине кетер эдим деб келген эдим,— деди Науруз, директорну ашыкъдырыб.

— Ийя, чалкъычылагъа чыгъарыкъма, барлыкъ эсенг— бусагъат,—деб, ол орнундан кѣлтюрюле башларгъа, эшик ачылыб, къарасакъал, мыйыкълы киши, эски габрайын чыначыгъына илиндириб, бюкленген буршу къагъытчыгъын бирси къолуна къысыб, кабинетге кирди. Кишини кирза чурукълары къара халек, инчиклерине дери балчыкъ, къайдан эсе да батмакъны теренинден чыгъыб келеди. «Къургъакъ кюнде быллай бир балчыкъны къайдан табды болур, мубарек?» деб кѣлюне келиб, Науруз аны чурукъларына къарады. Кишини полну зелѣб келгенин Ансар эследи да, гурушха этди:

— Ай, юйюнге ашхылыкъ, аякъларынгы тазалаб кирсенг эди уа, юйге келесе сора, фермагъа да кирмейди адам алай.

Киши джунчумады, ол огъай аякълары табагъа къарамады, ышармыш этиб, саламлашыб, къол тутуб:

— Уборщицаңг бар болур сибирирге,— деб, сансыз этиб къойду.

— Не кереклинг барды, Мусос, айт, мубарек, эштейик?—деб сорду Ансар, кетерге башлаб, столну джанындан кёлтюрюле.

— Юйююю эшигине, терезесине агъачым джетмейди, бир кесек къанга берсегиз деб келгенме. Бир кесек зат ючюн, Тебердиге, Худесге джолоучу болуб айланыр табылгъым джокъду, бир кубометр чакълы къанга амалтын,—деб, Мусос къагъытын директоргъа узатды. Ансар къагъытны алмады.

— Оллахий, Мусос, совхону болумун билсенг, тилеб келлик тюл эдинг,—деди ол.—Джокъду агъачыбыз, совхозну кесине джетдиралмай, бурнубузгъа буз тыгъылыб джюрюйбюз. Башха мадар излерге кюреш, къыйналлыкъ эсенг да, улоу бла болушурбуз.

Мусос къагъытчыгъын дагъыда бир бюклеб, хурджунуна ашырды да эшикге айланды. Сора, баш сёюн унутуб баргъанча, ызына бурулуб:

— Бермезлигинги билейем, алай а аман да айтыб ктайтараса деб эшитгенем да, бир сынаым деб, киргенем ансы,—деди.

Чыртда акъылына келмезча, акъырын айтылгъан ол табсыз сёзле Ансарны джюрегине мардасыз ауур тийдиле, ауузун ачыб, не джууаб этерге билмей, биразны турду.

— Аман айтмадым шойду да?—деб сорду Ансар Мусосха.

— Айтмадың, разы уа этмединг.

— Ай, айнанай,—деди Ансар,—кърал башха затха джиберген агъачны да мысхытыб, джукъну джукъгъа джетдиралмай кюрешбиз. Бир бѣлек кътур томурауу-буз барды да, аны келгенге чачыб джиберирге эркин-лигим...

Мусос Ансарны сѣюню аягына дерн тынгыламады, не айтырыңгы ангылагъанма дегенча, аны бѣлюб, кесини къайгысына кѣчдю.

— Адамны сени аллынга келтирген кыйынлыгъын алыб, анга бераллыкъ насыбыңгы кѣолуна тутдуруб ашыралмазча кѣуллукъчу эсенг, джюгенинг кѣолунгда тюлдю. Алай эталмазлыкъ болгъандан ары, ат арбаланы джыйдырмасанг а, бизге да бѣскюн джетмесе, бускагы табылыр эди, сени аллынга шежде уруб келмезем.

— Элде сенден къарыулу, къарыусуз да бар, кѣу-чакъны кенгнге джайыб, къала ишлеб кюрешмей, халкъ этгенча, сен да юй салсанг а, айнанай...

— Мен ѳмюрлюкге юй салама,—деб кызыды Мусос,—не кесиме, не сабийиме, не къралгъа джарар, хаманда бизни сюрюб айлашыкъ болмазсыз, Гургумлуда къабыр орнубуз табыллыкъ болур. Асыры бек кысаса, Ансар, джамагъатны, кысма аллай бир. Таулу киши, эки кѣолун былай салыб,—деди да, Мусос кѣолларын кѣкюрегинде факъырча чалышдырды,— артына аууб кт-аллыкъ тюлдю, не бек кысыб кюрешсенг да. Аллына силкиниб, аллына къабланыб, кѣолу бла тюрт-мюрт эте, джерни чучхуй ѳллюкдю.

Джебегине джетген Ансар, къаш-башларын тѳююб, тынгылады, кесн аллына кызыб кетген Мусосха сабыр джууаб этди:

— Мусос, не бла къабындырыб кѣйдум сени? Къыс-

хан заманланы сынагъанса кесинг, энди аллай заманла тюлдюле, ауур сёлешесе.

Қъарагъаннга азарлашханча кёрюнесе да, Мусосну аллай мураты болмаз эди, Ансарны джанына тийдим деб, сескекениб, гырхы сёзюн накъырдагъа бурдурду.

— Отунг къызыу джаннган кёзюуде, кёмюрсе бир аз,—деди ол,—сен не бек кюрешсенг да, меннге джаланаякъ ёгюз баш тутдураллыкъ тюлсе, мен а сени отуз биринчи джылда джаланаякъ ёгюзбашчы этгенме. Эсингдсмиди, косилкада ёгюзлерими башын тутуб, тобукъларынга дери кёнчегинг чыкъ болуб, Сыла таланы огъары къыйырына чыгъаргъа чабырларынг седиреб кетиб, ызынга бригадагъа дери джалан аякълай келгенинг,—деб джюн устуккулача салыннган къалын къашларыны тюбюнден сабыр кёзлерин ышартды.

— Эсимде тюл эсе да, эсиме салдынг, сау бол,—деб ауазын тюрлендирмей джууаб этди Ансар,—аны ючюн тюлдю къанга бермегеним, кёлюнге келмесин.

Тогъузунчу башы

Башына гетен тартылмагъан ачыкъ газикге миниб, совхозну буруусуз арбазындан чыкъгъанларында, машинаны сюрген Ансар къатында олтургъан Наурузгъа айтды:

— Иммолат деб бир эски шохум барды, аны джыйынына элтейим.

— Қъалайгъа элтсенг да, Мусос айтханлай, джюгенинги къолунга алгъанса,—деди Науруз.

Машина, мюйюшден бурулуб, Гургумлуну зыгъыр къюлгъан узун орамын ёрге айланды. Бираздан, элден

чыгыб, Бешёенни суу джагыасы бла салынган эски букьу джолгъа джарашды.

Ёзенни ичиндеги фермалагъа кюнортаны аллы бла джетдиле. Кёкню, чыртада букьу ышаны болмагъан таза кёкню, Гургумлуну кесине деб джаратылгъан сукъланч кёкню, тауладан тёбен джаны бюгюн да чууакъды. Узакъда, тау горизонтну огъары кыйырында ёзенни башында эки къая киришни арасы бла чыммакъ булутну къуджур хамхоту. Кёрюнеди. Къара тенгизни Кавказ таулагъа, Прометейни къабыры къаялагъа саламыды ма ол чыммакъ булут, дейдиле окъугъан гургумлучула. Джайгъы аяз мында эртден азанындан кюнортагъа дери тауладан ёзенни энишге урады, кюнортадан ингирге уа—тёбенледен таула таба ёрюмлейди. Таулары солугъаныды ол, тышына солусала, аяз тюзлеге энишге саркъады, ичине солусала уа —аяз тюзледен таулагъа джортады, дейдиле биягъы гургумлучула.

Ёмюрледен бери былайлары мал орунла болуб келген джерледиле, бусагъатда да джыл сайын бу фермалада эки ийнек къош кышлайды. Малла джайлыкълагъа джаз къорагъандан, элишге чыгъар заманга стауат тегереклерин атлы ётмез геюз чирикле кючлейдиле. Чирикли талаланы, ёзенни эки джаны сыйдам бетлени гургумлучула барын къол чалкъы бла чучхуйдула, трактор, косилка айланырлай таблыкъ джожьду. Иги къармаб чалсала, къая туб бетлени, сай чатланы бичени эки ийнек ферманы малына да, огъарлакъда тёрт кьой къошха да джетеди. Бу ёзенде кышлагъан малгъа тышындан, тёбен районладан джангыз силос ташыйдыла. Къазауатны аллы джыллада колхозчула ферма тегереги чириклени барын чалыб, силос салыучан эдиле, совхозчула энди бу тар джерледе аны бла хазна кюрешмейдиле, кыш силос келтиралмазча джунчууукълада фермала

барамтагъа тюшюб къалмасынла дегенликден, бир уру силос къуядыла да, ишни аны бла тынганнга санайдыла.

Былайда ишлеген джыйын чирикледен къол айырыб, къабыргъалагъа таяныб, кюнбетни чалыб келеди. Къургъакъсыб къалгъынчы хансны аудуруб ишни бираз дженгиллетейик деб, чалкъыгъа кюнню салгъандыла чалкъычыла, ол себебден кёб джерни дырыны саргъалыб, къауурсун болуб джатады, Кюнбетлени огъары къыйырында, чатны энишге созулуб, чегет бауурда да, сыйдам таланы белине дери таяныб, дагъыда джыйынла чаладыла.

Ансарны джаланбаш машинасы, узун хыршыны аягына чыгъыб келген джыйынны туурасында тохтагъанында, акъсакъл, къадама сослан ташха миниб, чалкъысын эки къолу бла аллында кенделен тутуб, башын да, узбек тепсеучюча, эки джанына атыб, бир джерден тебмегенлей, «джангызгъа» сюзюлдю.

— Эй, сатдыгъымчыкъла,—деди ол, Ансар бла негери джыйыннга келгенлеринде, — джаланбаш арбагъа къонуб, мени джерлериме кириб нек айланасыз? Кёрюст джолоучу къагъытынгы, сатдыгъым!

— Къачхынчылабыз, алан, баш салыр адам табалмай айланабыз,—деб, акъсакълны кесича джууаб берди Ансар.

Акъсакъл къаура бла ханс чапракъны алыб, аны юсюне джазгъан кирик этиб, мухур орнуна бир джерине чапракъны къол аязы бла джабышдырыб, Ансаргъа узатды.

— Тазир тёлер орнуна,—деди ол,— бусагъатдан мени адамларым бла барыб, къалада гоппаны алыб, менге, халкъыма да алгъыш этиб, кесигизге да акъ мыйыкъла илиндириб кетериксиз.

Науруз, акъсакъалны серпуюн оюнларына къараб, халкъ искусствону бу ышаны да кесини эртдеги чомарглыгъын профессионал чемерлени репертуарына къалдыра барады деди ичинден. «Адамны кесини чамчылыгъындан, сан тирилигинден согъулгъан бу джарыкълыкъ джубанч, не сцена, не клуб, не башха декорация излемегенлей, урунуб арыгъан санлагъа, чыныкъгъан джюреклеге, хурметли кёзлени берекетли къарамына, керексиз къайгъыны сюрмеучю чомарт акъыллагъа кёб ёмюрню халал джумуш этиб келгенди, энди узакъ баралырма?» деб, келди Наурузну кёлюне.

Ансар, джыйын тамаданы, джылы келген бозмыйыкъ Биасланны чалкъысын алды. Джаныу этерге деб, къылкъыярны ханс буштукъ бла тазалай, артдаракъдагъы Иммолатха къычырды:

- Эсингдемиди бу къыш мени «ёлтюргенинг?»
- Оллахий, къоркъутхан эдинг ол кече уа.
- Арбазынга джетгеникде да, кел юйге деб, бек къаты болгъан эдинг.
- Алан, келмезинги таныгъанымда, артыкъ да къаты къысхан болур эдим дейме.

Ансар джыйынны аллында дюрюге джарашды.

— А-марджа джашла,—деди тамада, ферманы малчысы, чалкъыны кёзююнде бичен ишге келген Бияслан, кссинден хазна джаш болмагъан нёгерлерине,—Алгъын заманда Айбазланы Чырсакку, дюрюню аягъына чыкъса, ызына сыбызгъы согъуб, аякъ учунда стемейге барыб къайтыб тургъанды хыршыны башына. Анданмы хомухсуз сиз, тартыгъыз, хырылдатыгъыз гёбел директорну.

Ансар чыртда джунчумай тартады, аны къолундагъы бешкъарыш, чыкъ ышаны къалмагъан муал хансны тюрбюнден гымых къыйдырыб «ш-ш-шшт!» деб, онгдан сол-

гъа чыгъады. Аны чалкъы тартханын кёрюб, тамада «Гёбелди ансы, бу ишден хапары барды, сау-къаллыкъны. Къайда юрене тургъанды, ёмюрю аскерде бла къул-лукъда келеди сора» деб, дюрюню тогъай, къарыш ат-ламларына скойюноб къарайды. Чыныгъыб тургъан чалкъычыла Ансарны сыйын этедиле, ызындан асыры къаты ышырмайдыла...

Джыйынны кюнорта азыкъгъа тохтар кёзююу дже-тишгенинде, сыйыналгъаны Ансарны джаланбаш машин-пасына къаланыб, фермагъа джёнедиле. Башына заман-сыз чал ургъан, акъкёлек, кийизбёркю Иммолат, руль-да баргъан Ансар бла джыйын тамаданы Бнясланны арасында чёгелеб, къазахстандан къарачай къатыны бла келген къазакълы бла умурсаны юсюнден анекдотла ай-та келеди.

Гургумлуну колхозу джангы къуралгъан отузунчу джылда малчылагъа деб ишленген къанга юйде джа-шайдыла Бнясланны чалкъычылары.

Полу чунгурлу, дукъурлу болгъан къабыргъаларыны сюртюлгени уа чалдыш чёртлеуюк чыбыкълача, къын-гыр сызла болуб джарылгъан, тыш къабырларына дери ачылгъан бу эски къанга юйню терезелерине артыкъ за-рауатлыкъ джетгенди. Ала ууакъ миялы тилкемледен джабышдырылгъандыла. Юйню абадан комнатында юслерине схарла джабыула, габрайла атылгъан эски темир орундукъла сюеледиле, къабыргъалада чойлеге брезент плащла тагъылыбдыла.

Шапа—чалкъычыладан къайсыны эсе да анасы болур—къартыракъ келбетли тишируу Хураймат, къанджал аякъгъа айран къуюб, суусаб ичирди. Сора тютюнлей тургъан уллу алюмин башлыдан табакълагъа бёлюб сюрмеленмеген узун столгъа исси шорпа салды, джуму-шакъ акъ ётмеклени узун-узун кесиб, саханнга къалаб,

умурун къолу бла сибириб, ууучуна джыйыб, коридорда терезе тюбюнде бош табакчыкъгъа элтиб акъырынчыкъ къуйду.

Кюнорта азыкъны тындырыб, чалкъычыла, бираз солургъа деб, орундукъларына кѣчдюле. Шапа Хураймат сауутланы джыйыб, столну сюртюб, арбазда тютюнлей тургъан печине джанлады.

— Бай бол, Хураймат, байлыгъынгы сау аша, — деб бксюреу этди Ансар.

— Халал болсун, аз ашадыгъыз эсе да, кѣб джашагъыз, багъалы къонакълагъа маджал зат этиб да салалмадым, — деди Хураймат.

— Алан, Науруз, — деди Бияслан, орундукъда олтуруб, сырты бла къабыргъагъа таяныб, тютюн тарта, — бир зат сорайым, айыб этме. Алгъын заманлада, мен джаш кѣзюуде, таулада джолла да аз болуб, атла бла, арбала бла джорюген заманлада, Гюрджю улу келди. Райондан, областдан адам келди деселе, эл бары аякъ юсуне миниб, къозгъалыб, ол алай айтды, бирси былай айтды деб, аланы сѣзлери тоб атылгъанча джайыла эди.

Энди уа джолла къайиш джайылгъанча джылтырай, машинала да, къуш учханча, джумулуб айлансала да, областдан, райондан адам келди дегенни киши сан этмейди. Келген адам айтды, къалды эсе да, кишини къулагъына киргенча кѣрмейме. Нек болгъанды алай, керти да ангыламай сорама, тейри?

— Наурузну сан этмегенибиз ючюнмю сораса? — деб ышарды чалкъычыланы бири, — Ол кесибизникиди, Гургумлуданды.

— Алгъынлада келген адам бир джангы зат айта эди, энди уа ол айтырыкъны радио бла бир ыйыкъны алгъа эштиб, билиб турабыз сора, билген затыбызны айтыб келгенни несине сейир болайыкъ биз, — деди дагъыда бири.

— Ол заманлада джашау джангы тюрленген эди да, хар атламынг политика эди, бизничала билиб бошамагъан политика,—деб, сёз кёшду накъырдачы Иммолат,—энди уа хапарланы асламы эл мюлкденди, аны уа кесибиз аладан кем билмейбиз.

— Была айтхан да тюздю, ёнге келгенлени айта билиулеринден да болур,—деди Науруз,—газетден, радиодан да сиз эшитмеген кёб сейир хапар айтыргъа боллукъду къуру бизни областдан огъуна.

Иммолатны хапарына къулакъ тикмей олтургъан тамада Бияслан, джукъу басхан ауур кирпиклерин ууа, сёзю башхагъа бурду.

— Джарлылыкъдан сёлешейик энди,—деди ол Ансаргъа айланыб,—Быйыл кыйыныракъ, къургъакъ джылгъа ушайды ышаны, ардан тюзелсин ансы. Кюнбетлени бичени тамырындан къургъаб тебрегенди, аны дженгилик чалмасала, боллукъ тюлдю. Дырын озуб барады. Кюн бетге энтда бир джыйын кёшсагъыз тыйыншы эди.

— Былайгъа ким келликди,—деди чалкычыланы бири,—гектарны чалсанг, бир тонна бичен чыгъаралмайса сора.

Джыйынны адамларыны асламыны кёлюндегинден сёз айтыла башланганлай, чалкычыла, шум болуб, энди уа ким не зат кёшады дегенча тынгыладыла. Бияслан эртделедеги чалкычыла бла эндиги биченчилени ишин тенглешидириб сёлешди.

— Бичен ишлеге алгъынча къадалмайдыла адамла энди,—деди ол.—Алгъын, августну аллы сюремлеге дерги бичен чалыб башламай эдиле. Ол кёзюуге ханс да, уругъу да бишеелле. Сора джамагъат эрлай чыгыб, кечекюн демей къадалыб, бичени джатарыкъ гатлешлени, лобан урлукъ талаланы, хансы тамырында къатарыкъ

кюнбетлени алгъа чалыб, андан сора чегет бауурлагъа атлай эди. Элде адам кёрюнмей къалыучан эди, «элишге чыкъгъан заман» дей эдиле ол кёзюуге. Энди уа, бу къадар техника да тургъанлай, бичен ишлени иги джарашдыралмайбыз, былайы алгъа къорасын, алайын артдан чалырыбыз зат-деб, ишни табына хазна киши къарамайды. Сора джазгъа уа бичен тауусулады да, будай салам кюлтеге ангарылалла да къалалла мал сюрюуле Ыр къауумла биченни аслам этейик, чалынмай джер къалмасын деген къайгъылы тюлдюле. Майна,—деб, генг терезеден чегет бауурну кёргюздю Бияслан,—кёремисе, оймат-оймат чалыныб, сыртлыгъы къалыб, батыуу, сызлыгъы дюрюлениб келгенин. Батыуунда, къулагъында бичен онглуду, ханс уллуду, тонналагъа тергесенг, аслам бичен чыгъады. Алайын чалгъан Джумарыкъ улу Асланды, джашлары бла. Биз эртдеден тенглебиз, къуджур адамла эдик,—деб, Бияслан, ышарыб, мыйыкъларын сылай, терезеден бурулду,—чырт унутмайма, отуз экинчи джылда экибиз ма бу ферманы—ма бу юйню тегерегине, таудан зыгытла къазыб келтириб, орнатыб была йын керти да культурна къош этебиз деб кюрешгенибизни. Джумарыкъ улу энди чалкъыгъа бир чыгъады ансы, малчы тюлдю. Кесини малчыкъларына бичен дыгаласдан чыгъады, кёб адам бусагъатда алай этеди. Юйчюдю Джумарыкъ улу. Бусагъатда къол чалкъыны адамлз тутмайдыла, арбазладагъы ийнекле тутадыла деб, келеди кёлюме, бир-бирлени этгенлерине къарасам. Джыйырма экинчи джылда бу джерле Гургумлугъа берилгенли мында джашайма, ол чегет бауурну быйылча оймат чалыныб кёрмегенме. Джумарыкъ улу аны билмегенликден этмейди, ол малчы кишиди, биледи хар лыппырны тёргей. Алай а гымых джерлени чалса, бичен аз чыгъады, къыйын а къорар ючюн къалмайды. Сиз а, Ансар, джалны,

процентни да тонна сандан тергеб бересиз. Кёб кышлыкъны хар ким алай солумлаб барады, тейри. Джюрегим эзиледи, этер къарыуум джокъду ансы. Биз, малчыла, алгъын алай этмеучен эдик, сенек аууз чыгъар джерни къалдырмай къармай эдик. Мен бусагъатда да къалдырмайма, ёзге хоншуланы алай солумлагъанларын кёрселе, джашла тагъаланадыла. Мындан ары джыллагъа тонна оноуунг оноу тюлдю,— деб бошады, Бияслан сёзюн.

— Тамада,—деди джыйыртмабет Мухаджир, чалкы таблар къайгъыгъа къозгъала,— Сен айтмасанг, кёрмеймиди Ансар биченни къалай чалыннганын? Биченни джыйылгъаны уа? Тюнене къабакъдан къайтыб келе кёргенме, чегет таланы кемириб келелле, дырын а джатады саргъалыб. Къауурсун биченни кубатурасы аслам чыгъады дегенле бардыла.

Ансарны терен сагъышха дженгдириб, андан арысы сеникиди, айтыр затыбызны эшитдирдик дегенча, биченчиле чалкыларын табларгъа кёлтюрюлдюле. Директор башын силкиб, «эшитдинг болур» дегенча, Наурузгъа къарады.

— Джылда бир джангы сёз эшитмесенг, къулагъынг сангырау болур дейдиле,—деди ол, ёрге кьоба,—Бияслан, сен айтхан затлагъа ишекли эдим, ажымсыз а билмей эдим, сау бол, тюшюндюрдюнг.

«Къалабаладан бери, баууру бла джер сюркелиб, баш къайгъысы мал бла аны азыгъы болуб, бу кышлыкъланы къауданнга кетер джангыз кекелин зыраф этерге кёзю кыймай, аркъасына джюклеб джашагъан джамагъат анасыны кёкюрегин эмген кюнюнден огъуна къанына сингнген урунуу адетин бир бёлек бошбоюнну аякъ тюбюне быргъаб къоялмаз, ёзге аман ауруу джугъуучу болады, аны юсюнден джазаргъа керекди» деб,

Науруз кеси оюмуна кетиб тургъанлай, Ансарны ачуланыб айтхан сёзлери сагъышын бёлдюле.

— Тамбла огъуна буйрукъ джазайым,—деди ол, кеси аллына сёлешген адамча муралдай.— Биченни гебенледе ёлчелеб, совхозну эсебине тюшюрген кёзюуде кубатура-сыны ауурлугъун шкаланы эм тёбен чыгы бла тергерге деб, буйрукъ джазайым. Къауурсун этиб кёбдюралса, ол заманда кёреди.

— Барын дамы?

— Хо, барын.

— Тюз болурму алай, барын бир кебге къуйсанг? Сени орнунгда болсам, бираз сагъыш этиб башлар эдим ол шни.

— Сагъыш этер заты барды деб танымайма, хар не да ачыкъды...

— Эртде бир мубарек ат бла бара тургъан бир джашчыкъгъа тюбегенди джолда,—деб Ансарны тюшюндюрю мурат бла эски таурухну айтды Науруз.—«Атынгы ненча аягъы барды?» деб соргъанды мубарек джашха. Джаш, атындан тюшюб, «бир, эки, юч, төрт» деб, санаб, «Атымы төрт аягъы барды» деб, джууаб бергенди къартха. «Билмейменг. тюшюб нек санадынг?» дегенди къарт. «Билейем, ажымсыз болур ючюн санадым», деб джууаб этгенди джаш. «Машалла сеннге, къуру да алай эте тур, затха ажымсыз болгъунчу, айтыб, этиб къойма» деб махтагъанды джашчыкъны къарт.

Ансар джукъ айтмады, рульгъа къатыб, уллу ёзенни бир бутагъы бла ташлы, тик къыйын джолну ёрге айланды. Къая башында машиналы биченчи бригадалагъа барлыкъды. Кёзлерин джолдан айыра да, терен ёзенни кириш къаяларына, тегерекде гюллеб джашнагъан къалын хансха къарай да, табигъат ариулукъгъа джюреги къууана, машинасын ёрюмге улутуб сюреди.

— Алан, джылларымы дженгил кетиб баргъанын джайны эки-юч айында эслейме. Бу тамашадан джюрегим къанмайды, — деди ол.

Наурузну аягы да былайлагъа кѣб тийгенди, сабийликден таныгъан джерлерине тансыкълаб къарайды, джыйырма-отуз джылны ичинде чыртда тюрленмей тургъан бу джерле Наурузну джашаууну бир чомарт кѣзюкюн—къыйын заманла болсала да, джашлыкъны ъмюрде къайтыб келмезлик джарыкъ кюнлерин, ким биледи, ълюб кетгинчи кюсеб турлукъ кюнлерин эсине салгъандыла...

Онунчу башы

Къазауат башлангандан сора, Гургумлуну джамагъатыны джыгырасы аскерге кетди. Малчыла таякълары, джылкъычыла джюгенлерин, биченчиле чалкъылары, сабанчыла чагаларын, тракторларын, комбайналары рульларын акъсакъл къартлагъа, юдегили тиширыулагъа, сакъл, мыйыкъ урмагъан сабийлеге, кюбе тешмеген кызлагъа, табигъатдан табхан кемликлерине тартыныб джорюуючу сакъатлагъа кююб, ахлуларыны гюнах: сыз джыламукълары джюрек тамырларын кемире, джуртха джетген къыйынлыкъгъа кѣкюреклерин тиреу этерге деб, уллу къазауатны хатерсиз гырхы джолуна чыкъдыла.

Джашауну адети алайды: бир джаны къабыныб келсиликге, бирси джаны сокъмагъын аджашдырмайды, адамла беллерин къаты тартыб, артыкъ ауурлукъну да суйрей, ачлыкъгъа, джаланнгачлыкъгъа да кеслерин аслам чыдата, эки къат артыкъ ишни да тындыра, джашауну мутхуз кюнюн тюненеги чууакъ кюнуне ушатыргъа имтингенлей барадыла...

Ол джыл Бешёзенни биченин ишлетирге деб, Гургум-луну орта школуну тамада классларыны сохталарындан бла къартладан чалкъычы джыйынла къурадыла. Онг кёзюнден хаман джыламукъ тегюлюб туруучу къарт Астакку тамадалыкъ этген джыйында Науруз да болду. Дырынчы кызыланы джыйынына уа чыммакъ акъ сакъаллы хурметли къартчыкъ, чючкюрге ёзенни бир бетинден экинчи бетине эштдириучю Имаутдин башчылыкъ этедн.

Танг жарыгъанлай, Астакку, къошну ичин махорка ийисден толтуруб, къаты мурджарындан ынгычхай кел-тюрюледи, узун мурджарда мыллыклача тешелиб джатхан джашчыкъланы къобарады.

— Туругъуз,—дейди ол, джётел эте,—а-марджа джашла, къобугъуз. «Туртурдан хапар келсе, джукъудан хайыр къалмаз», сюелигиз. Бютеу къралда тынчылыгы болгъан джангыз адам джокъду бусагъатда, аллахны берген келамына бел къатдырыгъыз.

Тал дюккюч тюбден джангыз джылгъа ёсген чыбыкълача, джукъа санлы субай джашчыкъла, мушулдаб, кезлерин ууа, къозгъалыб, мурджар аягында чарыкълары, ботинкаларын излейдиле. Астакку уа ол кёзюуге, асыры кёб джамалгъандан алгъын неден тигилгенлери танылмагъан эски солдат чурукъларын къаблаб, тышына чыгъады.

Тамада, кесини джаш заманындача, хыршыны узун салыб, онеки сабийни да ызындан тизиб, къартлыкъ санларына татыса, тохтай да, махоркасын тарта, ары дери юренмеген ишлеринде беллери къыркъылыргъа джетгенча болуб баргъан джашланы солута, кеси да солуй, тюбюне тюшедн. Хыршыны къыйырына алгъа чыгъыб, ызына къайтса, дюрюден дюрюге атлай, «кекел къалдырма», гылдыуайны бошуракъ тут, къолунг хиппил болма-

сын», «чалкыны кесинге тартыб серме», «дюрюню ол джанын тик кесдир», «дюрюнгю себелеб бараса, дырынчы аны къалай джыярыкыды» деб, таулуланы эски илмусундан джангы сохталагъа дерс бере ётеди. Кюнде кюню алай айта, юрете, джашланы чалкычыла этиб барады.

— Мени заманымда да быллай хыршыгъа азыкъгъа юч дюрю чыгъа эдик,—деб, ол кюнледен артха къалмай чалдыргъанына къууаныб, юч дюрюден сора азыкъгъа кетселе, джашланы кёлю, джюреги бла махтайды. Азыкъгъа киришселе, бары да тегерек олтуруб, юч гоппанны бир-бири ызындан тегерекге иедиле. Арбаны ал джанына фляганы бегитиб, къаты бла да гырджын машокну орнатыб, джыйынлагъа азыкъ ташыучу Джандар юлешиб берген эки нартюх нардуу чалкычылагъа хурма халыуалай кёрюнедиле.

Ал кёзюуде Астаккугъа артыкъ джумуш тюшеди: чалкы таблай билмеген джашланы чалкыларын ол къагъыб бериученди.

Артдаракъда уа аны чалкысын таблаб бергенле да чыкъдыла.

Кенг шалбарын бир джанына дженгдириб тургъан джангыз хурджунундан буршу къагъыт бла мелте баслан эски хызенин чыгъарыб, базыкъ цыгарка бурады Астакку, бошалыб, эринлерин кюйдюре тебрегинчи, бал татытыб эмеди аны, сора папирос тюбюн атыб кюймай, махорканы тюкюрюк джугъу болуб, кюймей къалгъан кесегин, къагъытдан айырыб, биягъы хызеннге ашырады. Азыкъгъа тохтагъан кёзюуде хар къуру биргесине джюрютюучю бусхул лизенинден узун тютюн къаураланы чыгъарыб, тышы бла къатлан сахтиян тигилген агъач къынындан бурунсуз бычагъын алыб, чалкы сабны къыйырында тютюн туурайды. Тишлери кичиген кючюк-

леча, камсык джашла аны тютюн къаугъасын кѣредиле, кеслери да тартыб сынаргъа огъай демейдиле.

— Астакку, менге да бир тютюн тартдыр, — деди бир кюн эртден азыкъда джашланы бири, школдан огъуна тютюнден хапары болгъан джаш.

— Къоюгъуз, бу сизге джараулу зат тюлдю, юренмегиз, — деди Астакку, алай а джашны тилекчи болуб къарагъанын кѣргенинде, къызгъаныб бермейди деб кѣлюне келмесин деди да, буршу къагъыт джурунга эки базыкъ зыбыр бармагъы бла тууралгъан, къауралы махорканы себди. Ол кюнден сора махоркагъа узалгъанла къошула башладыла. Бир айны ичинде джыйын тамада онеки джашны чалкъычыла этди, джарымын а тютюннге юредди. Аман этгенин биле да тургъанлай, бу къыйынлыкъ дуняда къыйын ишге кѣзюусюз урулгъан джаш адамланы джюреклери инджилмесин, сокъур Астакку къартлыгъында бир уууч тютюнню аладан къызгъанды деб айтмасынла дегенден, тыялмай бере барды.

Дырынланы уа Имауутдинни къыз звеносу джыяды. Аида талай адамны арасында Зурият, Наурузну ана джууукъларындан къызла Мѣлек бла Зубайда ишлейдиле. Бичен ишлени бурунгу гюрбеджисине къатхан Имауутдин къызланы кѣб солутмайды, кюн, ѳргерекге кѣлтюрюлюб, чыкъны накъут тамчыларын кебдиргенлей, къызла джыйынны башчысы дюрюлени къыйырындан киреди. Кюнорта азыкъгъа дери тохтаусуз ишлеб, сыйдам таланы къаралдым сенекауузладан толтуртады. Азыкъчы Джандар, къызлагъа ашатыб бошаб, передокну боюнсахасындан ийилмей сакълагъан ууаныкларына чыбыкъны тѣшеб, атлача джортдуруб, алайдан башха джыйынлагъа къорагъанлай, мычымай Имауутдин да гапна салкъынындан кѣлтюрюлюб, сенегин имбашына атыб, дырынла таба таянады. Экеу-экеу болуб, къызла да ызын-

дан атланадыла. Кюн энишге джууукълаша барыргъа, Имаутдин гапна къаларгъа айландырады, сенек аузланы экинчи кюннге къалдырмайды.

Джангыз кюнню алмашдырмай, дырынчы кызланы биргесине ишлеген Зуриятны, узакъдан къараса да акъ бёркю бла атламындан таныйды Науруз. Наурузну эгечлери не Зубайда, не Мёлек, Зуриятдан айырылмай, эки дюрюню алыб, сенек аузланы арада сюеб, хыршыны кыйырына чыгъадыла. Гапна къалагъан заманда да бирини лыппыр тюбюн бири джыйыб кетиученди. Кеслери энчи ушакъ эте, дырынчы кызладан не артхаракъ, не алгъаракъ айырылыб джюрюйдюле. Чалкъычыла джаныугъа тохтагъан кёзюуде, бир алада, эгечлерини бири къол джаурукъчугъун силкиб. Зуриятны кёргюзюб, джаш джюрекге къууанч хапар джибереди. «Бу санга салам айтады» дегенча ангылайды Науруз ол белгини.

Алай бла августну аягъына джетдиле. Джылладан хазна кем болмай, Бешёзенде танг кесек бичен да ишленди.

Бир кюн танг аласы бла, адамла ишге джангы къозгъала башлагъан заманда, Наурузну Аскерге, фронтха ашырыргъа деб, военкомат джиберген повестканы алыб, элден атлы келди...

Бригадада эм маджал атны джерледиле джашла, туягъында гитче кыяучугъу болгъан сеbebден аскерге къорамай къалган къаратору хораны. Нёгерлерин къучакълаб, саламлашыб, айырыла башларны аллы бла Наурузну къолун Астакку добар къоллары бла тутуб, къалын боз тюк басхан тюб эрни къалтырай, сууу къуру да агъа туруучу кыяу кёзюнден джыламукъ тамчыла артыкъ да кызыу саркъа, айтды:

— Халкъсыз кыйынлыкъ аллах бермесин, къарнашчыгъым, халкъ бла кёрген байрамды, къарнашчыгъым.

Қаралны ичнде джашагъанлыкъгъа, биз халкъ быллай уллу къыйынылыкълада бир джанында къала келгенбиз, тенгликке энди тюше барабыз ансы. Хомух болма, къарнашчыгъым. Сени джаратхан аллах мангылайынга джазгъан затха тюбетмей къоярыкъ тюдю. Адамны игиси, ашхысы бары андады, аллах джол берсин барынга да. Сау-эсен къайтыгъыз джарлы аналарыгъызны къолуна.—деб, тыгъылыб, андан ары джукъ айталмай, Наурузну къучакълаб, къолун ийиб, ызына бурулду. Талайдан бери джууулмагъан буршу къолджаулугъу бла кезюн сюртдю да, кекге къараб:—Ийя къудурети уллу аллах, сени кюнчюнгден келмезлик зат джокъду, тыхсыб тилейме: бютеу джамагъатха бу къыйынылыкъны келтирген къафырны башы къайгылы этгин! Эй чомартлыгъы кёб аллах, бу гюнахсыз адамланы илинмек аджалдан сен сакълагъын! Ийя уллу аллах, таралыб тилеген къулларынгы тилегин къабыл эт!

Қартны абызыраб, таралыб селешгенин эшитгенлеринде, Наурузну ашыра къош арбазгъа тегюлген джамагъат «амин, аллах» деб къошулду, къызла уа, бир бири сыртына бетлерин джашыра, джиламукъларын сюртдюле.

— Сау бол, Астакку,—деб, кесин къатдырыб, джарыкъ айтды Науруз,—Разы бол, тамада, джанынга джарашмагъан зат этген эсем.

— Аллах сенге разы болсун,—деди Астакку.

— Разы болугъуз, тенгле, барын да!—деб, Науруз адамлагъа айланды.—Былайдан, Гургумлудан, бютеу къралдан да фронтха къорарланы арты мен болайым. Эсен-сау къалыгъыз, къууанч бла тюбе-шейик.

— Джигит бол, Науруз, узаймай, биз да сени ызынган барлыкъбыз, —деди джашланы бири.

— Сиз келгинчи тындырлыкъ эсек а къазауатны, —

деб, накъырда эгерге кюрешди Науруз.— Мени юлюшю-
мю да къалдырмай чалыгъыз.

Джашла хораны аллын къошха боруб, ёзенгиден тутуб, Наурузну миндирирге хазырланганларында, къызладан айырылыб, Науруз кетерик джолну энишге акъырын атлай баргъан Мёлекни, Зуриятны эслеб, тишируланы бири:

— Энди адетдеча миндиргеннге санагъыз, джюгенин кесине беригиз,—деб, узя баргъан къызланы къолу бла кёргюздю. Аны не айтыргъа излегенни ангыладыла. Наурузну нёгерлери, атны башындан тартыб, джашны ашыра бираз барыб, къызлагъа джууукълашханларында джюгенин Наурузгъа тутдуруб, къаты къучакълашыб, ызларына бурулдула.

— Қызла, къайтыгъыз, мени джолум узакъды, джаяулай бараллыкъ тюлсюз,—деб, накъырда этди Науруз, эгечлерин джетгенинде. Зуриятны наныкъ суу себилгенча къызыл-ала нюр тёге туруучу бетинден къаны къачыб акъ болгъанды. Зурият къыз намысына артдан чюйре келир табсыз зат айтама деб къоркъуб, эришлерин къысыб, баш энишге къараб, туфлисини учу бла джол букъуну сыйдамлай, сюеледи. Джууукълукълары себебли, Науруздан тартынмай, кеслерин эркин тутхан Мёлек бла Зубайда, къол джаулукълары бла бурунларына, кёзлерине узаладыла.

— Сиз окъну, тобну аллына кетиб къыйналасыз, биз харибле да, сизни ызыгъыздан тарала, джюрек джауубуз бошалыб къыйналабыз,—деди Мёлек, сыта тургъанлай, башын бир джанына буруб. — Эки айны ичинде неллай бир адамны ашырдыкъ, хар кетген алгъа кетгенле салгъан джараланы къозгъаб кетеди. Бизни быллай бир титиретмей, барыбызны да элтселе, ёлюу болса, аталаны, къарнашланы биргесине ёлюрек деген

кюнлерим кёб болады. Къан джаугъает ол Гитлерни да, аны немцаларын да ёсдюрген Германиягъа. Науруз, бу гюнахсыз кёзледен чыкъгъан джыламукъла сеннге да, сени кибиacle да окъ, тоб ётмез темир къала болсунла, ашхы джолгъа бар, къарнашым,—деб, къолунда акъ джурун чырмалгъан туюмчекни узатды. — Ашыгъыш болдукъ да иги къураялмадыкъ, къызла сени джолунга саладыла муну.

— О, нек къыйнала эдигиз, къоюгуз, аллахчу, керек тюлю.

— Бизни кёзюбюзден кёрюб тутарса.

— Биз суйгенча бол, Науруз,— деди Зубайда, къол тутушуб.

— Сен а не айталлыкъса, Зурият?—деб, повестканы алгъанлы кесин эркиши «саннга» къошулгъаннга терген Науруз, таукел сорду.

— Сау-эсен къайт... Къууанч бла къайт,— деди да Зурият, тонна джюк басханча, ауур болгъан кирпичлерин акъырын кёлтюрюб, айталмай, къыз джюрекде къалгъан кёб энчи сёзню бир ызгъа ёмюрлюкге ангылатыргъа излеген мыдах кёзлерин Науруздан алмай, бираз къаралды.— Мында къалгъанланы унутма.

Къызланы туюмчегинде Зуриятны энчи саугъасы да—джазылгъан къагъытчыкъ ичине салыныб партабак, къолджаулукъ, тёртгюл кюзгючюк, дух шышачыкъ, эки джюн чындай —бар эди...

...Ансарны къатына олтуруб, Бешёзенни бир бутагъы бла ёрге таяныб бара, тегерекде кёрген шагърей джерлери Наурузну джаш джылларыны ма ол кюнлерин эси не салдыла.

Узаймай Ортатау районну «Ортатау ауазы» газетде, область газетде да Къандауур улу Наурузну «Тоннала

бла гектарла», «Къауурсун бичен чекмез» деб... статьялары басмаландыла. Партияны Ортатау райкомуну бюросунда, джамагъатны арасында кѣб тюрлю сѣзге чурум, ишни тюзетирге себеб болгъан эдиле статьяла

Ансар а андан ары сагъыш этген, этмеген эсе да, гебенледе биченни кубатурасын шкаланы эм тѣбен чыгы бла—къыркъ беш килограммдан тергеб, совхоз эсебге алыргъа деб, къошакъ буйрукъ джазгъан эди. «Директорну токъсан бешинчи къошакъ буйругъу» деб атагъан эдиле гургумлучула анга...

Онбиринчи башы

— Бирин къоюб, бирин айтайым,—деди Зурият,—къуру ол Супиятны инджитгенлери джюрегими къаллай бир къыйнайды... Таныйса сен ол къызчыкъны, сизге да джууукъ джетеди, Закаланы Асланбекни къызчыгъы, ёксюзчюк. Къолумда окъуй эди. Бери къайтыр джылыбызда бошагъан эди онунуну. Бир асыл, сейирлик эди. Сохталарымы айырмазгъа къорешеме, ёзге джюрегим андан бек бирине да плешмегенди. Былайда Амалчыладан бир онмагъан, къачыргъан, сюйреген кибик этиб элтди да, келишамалла къалай эсе да, айырылыб къалды. Аныча тюз адамгъа терслик артыкъ ауур тиеди, юйюр насыб табмазлыкъ къыз тюл эди ол, джашау насыб кесдиле. Барыб, сѣлешиб, кѣл этерге къорешгенме. Джаш адамны джюреги сыннганды. Ма аллай къайгъыла джетишелле меннге, Науруз, кесими джарлылыгъымы къулакъгъа алмай къойсам да.

Кесине чыртда бюсюреу излемей, халал джюрегини джылыуундан кесинден онгсузлагъа, къолдан келгенча юлюш этерге къорешиб джашагъан Зуриятха, атлагъан

джолунда устазны адамлыкъ шартларын чомарт себелеб джюрюген тиширыугъа Науруз артыкъ разы болду.

— Кёзюнгден айтханыма кёлюнг кюлмесин, — деди ол, — адамлыгъынг а толу эди не заманда да, анга кёре — къайгъынг, сагъышынг да. Супиятны хапарын а эшитмеген эдим, тейри. Абындыргъандыла джазыкъны сора. Бир тюбейим.

— Алай бир эт, шо, — деб тиледи Зурият, — сынган гырджын джабышмайды да дейдиле, ёзге хапарын тынгылы билирсе.

Супиятны атасы Зака улу Асланбек къазауатны аллы джыллада колхозда бригадир болуб, къатынлагъа кесин къаргъата, гардош нормагъызны чагасын этигиз, гардош юлюшюгюзю къазаргъа чыгъыгъыз деб, арбаздан арбазгъа кире айланыучан эди. Джаратмай эди къуллугъун, тенглерини арасына тюшюб, стакан аракыны агъызса, «Къарт чыганлы джашын къалай къаргъагъанды, билемисиз? Ой сен колхоз бригадир болгъун деб, къаргъагъанды» дсб, тарыгъуун тегюб тебреучен эди. Миннген аты, сыртда болсун, орамда болсун, бара тургъанлай адамгъа, не арбагъа тюбесе, эки минута-бригадир сёзюн айтыб бошар чакълы бир заманга тохдаб, къуйругъун сипи таууш этдириб булгъаб, джолуна алай кетиучен эди. Асланбек къазауатны ал ыйыгъында огъуна аскерге чакъырылгъан эди. Кете тебрегенинде: «Къазауат иш тюл эди, бригадам бригадирсиз къалады да, анга ёкюнеме» деб, джюреги къайгъыдан артылмагъанлай, вагонга миннген эди, дейдиле гургумлучула. Ол да кёмюлюб кетди, къайтмады, хариб, фронтдан. Джашы бла къызчыгъы гитче сабийле, ананы къолунда къалгъан эдиле. Асланбекни къатыны Гатлыхан, дуниядан хапары болгъан, адебли, намыслы тиширыуду, ёзге саулукъ сарытын асыры къолайлыгъы джокъду: юйюнден чы-

гъыб, сермеб алыб, бир ишни кыйырындан кириб, аягъына джетдирир борбайы болмагъанлай келеди. Бу затым ауруйду деб, белгили бир тарыкъгъан заты да ачыкъланмагъанлай, рахынлыгъы да къалмагъанлай джашайды. Къызы бла джашы аякъланнгынчы, джашауларында башы бла барыб, онгдургъан хыйсаблары кёрюнмегенди, арт джыллада тириле башлагъандыла.

Райкомда ишн битдириб чыкъгъанлай, Науруз Татлыханлагъа атланды. Ала хоншу элде—Кюллюмде—джашайдыла. Башха эл аты болса да, Кюллюм Гургумлуну кыйырыды, Кюллюм бла райцентрни арасы бир орамды: тёбен джанында юле — Гургумлунукъула, огъары джанындагъыла уа—Кюллюмнюкюле. Арт джыллада къатын къойгъан, эрден чыкъгъан деген хапарла аслам джюрюучюдюле, муну чуруму иеди, андан бир зат ангыла-лсам.

Супиятха, анасына да сорайым хапар, не десенг да джууукъдула, джашау халларын да кёрейим деб, кеси аллына сагъыш эте барды Науруз. Тёгереди бегимеген ачыкъ арбазны теренинде, башыны джартысы шифер бла джабылгъан, джарымыны да къабыргъаларына рублин къагъытла атылгъан саман юй сюеледи. Рамалары, мияласы салынмасала да, мекамны ал джаны саулай узунуна верандагъа деб ишленгенди. Татлыханлары юйню шифер джабылгъан джарымында кечинедиле.

Анасы бла джашы, талай арабны эшек арбачыкъгъа джюклеб, ингичге джыджым бла бегитирге кюреше тургъанларына келди Науруз. Татлыханны джашы, тышын-дан адам келгенин да эслемей, неге эсе да ачыуланады.

-- Иш къолай болсун,— деди Науруз.— Кюнюнг аш-хы болсун, Татлыхан,—деб, алгъы бурун аны къолун тутду.

-- Сау бол, сау кел кесинг да, къарнашчыгъым,—де-

ди Татлыхан, кьол тутарны аллы бла кьолларын хотасына сюрте.

Джаш, арабчыкьла джюкленнген арабчыкьны джызылдата, орамгъа чыкьды. Науруз юйге кире турмады, арбазда кьалгъан агъачлагъа олтуруб, Татлыхан бла ушакъгъа сингди.

— Къызчыкьны джарсыулу хапарын эшитмегенме, не болду, кьалай болду, муну чотун меннге бир ангылат,—деди ол.

— О-о, кьарнашчыгъым, онмагъаннга хапар сорма дейди, бу джунчуулу кёзюубюзде артыкъ бек джунчутду къызчыкъ: Аллай иш этер кьайгъыбызмы баред бусагъатда, эшикге тегюлюб тургъанлай. Былагъа ёксюзлюк сынатмайым деб, он бармагъымы он киши этиб, саулугъумдан айырылыб, аякъ юсюне салыргъа кюрешдим. Не этейим, мен айтхан умут болмады, энди тирилдиле, хар небизни адам кьуранына бир келишдирейик деб тургъанлай, секириб кьобду да, кьачды да кетди, ол уялмагъан. Адамла бла туугъанек, шайтанла бла кьалгъанбыз, не этдиле эсе да, къыз сабийни башын айландырдыла, джети джукълаб эсимде джокъ эди ол алай этиб кетер деб. Бусагъатдагъы къызланы билирингми барды, джашны башында ит кючюкле улуй тура эселе да, хапарлы болмагъанлай, эрге чыгъабыз дейдиле да, кетелле да кьалалла. Биз аланы нелерине да тёмесек, кечинмек табалмайбыз, джарлы анала. Сабий туугъанлай, анасы анга кёкюрегин береди, ол кюнден башлаб, ёмюрюн алайлай ашырады джарлы ана.

Бир-бир балала аны эсгерирге унамайдыла. Къызчыкъ джашауун тюзеталмады анда, кьайтды да келди. Баргъан джеринде аны орунлу болалмагъаны, у-аллах, кьарыусуз джюрегими джауун ашаб бошады. Кюндюз башымдан аны кьайгъысы чачылмайды, кече кёзюме джу-

кѣу кирмейди. Сени сыйынг да мийкде болсун, кѣарнашчыгъым, байталла кибик, юч кѣайын кѣызы барды, дуниядан хапары болмагъан бир сѣзчю анасы. Аланы арасына барыб кирди— онгдурмадыла, берген-алгъан бла кѣллерине джеталмадыкъ. Не кѣарыуубуз бар эди бизни! Кѣыз чыгъаргъан кѣызыл кѣымыжа дейди, аллайын болдукъ, бу мекамны да битдиралмагъанлай. Баргъан джашы да болумсуз адам, орамланы ѣлчелеб айлангандан ѣзге, башына бир мадары болмагъан. Бир аллах, керти айталла, «Кѣолайсыз адам эринг болгъандан эсе, асыулу адам тосунг болсун» деб. Аталары да бусагъат дуниягъа келишмеген бир киши, кѣарнын маулут тепсиге джарашдырыб джашагъан...

— Не чурум саладыла? Буму кетгенди, аламы кѣысдагъандыла? Кѣалай ангылайса кесинг?—деб сорду Науруз.

— Бир аллах, ангыламайма джукъларын да, сѣзню аллы ол быстыр худжуладан башланган болур дейме, андан сора гыр-мыр бола кетгендиле кѣалай эсе да, тюзюн айырыб айталлыкъ тюлме. Чѣбню кѣозгъасанг, тюбюнден сѣз чыгъа келеди, аллайынды.

— Загсы-заты уа бармыды кѣызчыкъны?

— Эшта-эшта, апенди некахдан сора джугъу да джокъду, — деди Татлыхан, ахсыныб. — Апендиликлери кѣурусун огъесе дейем, ким тынкаяды деб, сымарлаб айлангандан ѣзге кѣайгъылары джокъ,—деб, Татлыхан афендилеге дагъыда атайпысыны кѣуюб, кѣызыны юйдегисини чачылгъанында аланы терсликлери болгъаннга санаб сѣлешди.

— Бусагъатда бизни таулу кѣызлада бир тюрлю адет эслейме, тюз эсем,— деди Науруз.— Эрге бармайма деген да джокъду, джарашдырыб, эрге бара билген да джокъду, дигил-мигил эте, кѣача-бугъа айланадыла.

— Хо, бир аллах, тюз айтаса.

Бойнунда суу агъачы люуюлдей, эки ауур челекни кёлтюрюб, чайкъамазгъа деб эслеб атлай, Супият орамдан арбазгъа бурулду. Ол джууукълашыргъа Татлыхан:

— Ма кеси да келди, хапарын ол иги айтыр, кесине сор,—деб, кызын джунчутмазгъа алайдаи таяр къайгъыгъа кирди. Науруз да къобду. Джукъа чепкенли, арну саплы Супият, челеклерин ичкери салыб, бети кыызара, къолларыи ууа, кёзлери мыдах ышара, Науруз таба атлады.

— Кюнюнг ашхы болсун, а кыыз,—деб, Науруз накъырда халда саламлашды. Татлыхан юй джумушуна ашыкъгъанча, алай ары джанлай:

— Кызчыкъ, юйге чакъыр. Науруз, сен алай кетер адамыбыз тюлсе, юйге кирмесенг, разы боллукъ тюлме, бир аллах,—деди.

— Барыбыз, Татлыхан, кыууанчынга барайым,—деб, анга джууаб этиб, Супиятха айланды да:

— Неди бу ишинг, кишиге джукъ билдирмезден патар ауушдуруб. Сокъураныб, дагъыда ызынга къайтыб?—деб сорду. Супият, кирпичлерин кёлтюрмегенлей, сол бармагъында алтын джюзюгюн онг къолуну бармакълары бла тегерек бура, гарыгъыуун седиретди.

— Не этейим, Науруз, иш алай болду. Эринден чыкъгъан менден тёре болмаз. «Эчки къачса — къаягъа, чыпчыкъ къачса — тегенекге» дей шойдула да, тар къарында асырагъан анам кенг юйюнде да асырар деб, джарлы юйюме къайтыб келгенме.

— Нек болду иш алай, нек джанмады отугъуз?

— Қелишалмадыкъ не эсе да. Джашларына ала излеген башха, мен башха болдукъ дейме, аллындан да ушата болмазелле деб келеди кёлюме. Бергенден, алгъандан чыгъа кетди сёз чынг аллындан, ол худжу быстыр-

ладан. Мен ёлейим, джангыз бирине бетими ачыб сёз айтмагъанма, джюз балтагъа бир къайракъ деб, ала ны бары бла кюрешир къарыуум болмагъанын ангыла маймем. Кюн сайын чимдеб, артдан-алдан бир ачы сёз эшитдириб гурдула. Кинодамы кёргенме, китабдамы окъугъанма — унутханма, бурун заманда бир къралда адамны башына темир бёрк кийдире эдиле дейед, ёлтюрюб да къоймай, хаман къысдырыб турурча. Алай болуб кългъанем, аттяны сау кёрейим.

«Эрге баргъан къыйын тюрдю, этек бюкген къыйынды» деген шойду да эртдеги таулу къыз, юйден чыкыгъан асыры къыйын болмаз, баргъан юйюнде келишиб турмакълыкъды палах» деб келди Наурузну кёлюне.

— Тюбегенинг боламыды джашха, энди джарашыр муратыгъыз джокъмуду?— деб сорду Науруз, ушакъны аягъында, Супият ашыра орамгъа чыкыгъанларында.

— О-къой, тюбегеним ала болгъа эдиле, бир къыйын хауалы адамладыла. Талай заманны араларында турдум — ангылаялмадым аланы: джарымлары бу дуняда джашагъанлача, бёлеги уа — мен тюшюналмагъан бир башха дуняда. Экили кибик, къалай эсе да. Джашлары кюеюнден къуру да айтыучан эди бир хапарны: «Кюеюм меннге хаман «тюшюм» дей эди, атымы айтмай. Мен да аламат багъалатады деб, къууаныб туруучанем. Ол а мени тутхучсузлугъум юкюн атагъан кёреем «Тюшюм» деб, тюшча тутхучсуз, ышангылысыз зат дегенлиги болгъанды. Мен артда ангыладым, эгечими къоюб кетгенинде». Ма аллай хапар айтыучан эди джашлары. Джангыз ол алай болуб кълса уа, не хата.

— Супият,— деди Науруз,— Татлыхан бла, сени бла да талай ушакъ этдим, сени Амалчы улу Назирден

нек айырылгъанынгы чурумун ангылаялмадым, тешалмадым ахыры ол туюмчекни. Къол джетдириб, сени инджитген болмаз эди, бергенден-алгъандан чыкъды сёз дедигиз. Ол затны, бу затны келтиргинчи, къайтма бери дедилеми конкретно? Хаман чимдеб, сёз бла къыйнаб дединг, не айта эдиле?

Супият, сагъышха кириб, эрини юйюнде джашауун эсине тюшюре, биразны сюелгенден сора, ажымсыз джууаб бералмазлыгъын танытды.

— Бусагъат дуняда къол джетдирген деген затны уа аллах сакъласын, аны эсинге да келтирме,— деди ол.— Олунг джокъ эди, муну келтир деген затлары да не болду, къайдам... Ма бу алтын сагъатчыкъны бууунунгдан тешиб, къайын къызынга берирге керек эдинг деб, бир эштдирдиле, андан ары къысмадыла, гюнахлары кеслерини болсун. Уакъ-тюек айтханлары уа къайсы бири эсимде къалгъанды, кюн сайын, сагъат сайын, къайдам, не айтайым.. О-къой, Науруз, къайсы бирин эсеме тюшюрейим. Барындан да бек — джашларыны болумсузлугъу, къыз юйдегиде джангыз джаш болуб ёсгенди, къол аязларында,— деб, тынгылы джууаб табмай, суратлада кёрюнюучю сыйдам тиширыу къоллагъа ушаш ариу къолун силкиб, башын бир джанына бурду.— Джаратмагъанелле бернени да, джангыз джашха буму эди сакълагъаныбыз деб, ачыкъ айтхан эдиле. Не ары-бери деселе да, баш чурум ол болду. «Биз бергенни джудула да, бизге уа бармакъ тутдула» деб, тергеуге салыб кюрешген эди билгенлери. Бир кюн тюл, эки кюн тюл. Мен барда, мен джокъда да ол эди сёзлери. Артыкъсыз да бек эгечлери эдиле тынмагъанла. Дуня мал амалтын кёзлерине чыртда джукъу кирмей эди аланы.

Тиширыуланы чола хапарларына тынгылаб, Супият-

ны, Зурият махтагъан ол тюз къызы, эринден нек чыкъгъанын, нек къоюлгъанындан тынгылы чык айыралмай, ачыусунуб келе тургъанлай, «бу берне, къалын чотну, эрге барыу, къатын алыу адетлени юсюнден газетни бетлеринде сёз башларгъа тыйышшыды, тейри» деген иннет акъылына чалышды. Алай а ол сёзню башлар ючюн, бюгюн табхан хайырым азды, бирси джаны уа не айтырыкъды, аны да бир эшитейм деб, юйге къайтыуну къоюб, Амалчылагъа джёнеди...

Веранданы салкъын айланган мюйюшюнде юч тиширыу — Супиятны элтген Назирни анасы Эгиз, къоюлгъан эгечи Аминат, хоншу къатын, токъ, къартыракъ, джитикёз Ханымсат, къол джумушха сингиб, лахор эте, аталары, тири, акъсакъал Бийболат да арлакъда, мынчакъ тарта, эринлерин акъырын къымылдатыб, къуранны аятларын окъуй олтурадыла. Билмей тургъанлай, Науруз верандагъа чыгъыб баргъанында, тиширыула ушакъны бёлюб, къолларын бошата, ёрге къобдула.

— Салам алейкум, Бийболат, къымылдама, аллахчу,—деб, къартны къолун тутуб, имбашындан акъырын басды, сора тиширыулагъа бурулуб:— Кюнюгюз ашхы болсун,— деди.

— Олтуругъуз,— деб, Аминат юйден шиндик чыгъарыб, къартны къатына салды.

— Къыйналмагъыз, олтуругъуз, этигиз ишигизни,— деб, Науруз шиндикге чёкдю, — мен газетденме, бир сорур сёзюм болуб къайтханма, Къандауурланы Юнюсю джашыма.

— Бек таныйбыз, Юнюсю да Апалистанны да, огъурлу адамладыла, джангы джетген къауумну аджашдырабыз ансы,— деди Эгиз, орнуна джараша.

— Джууукълугъубуз да барды бизни,— деди Бийбо-

лат, мынчакъ тартханын тохтатыб, — атамы атасыны анасы Олдурхан амма бла сизни къартны атасы Токъ-уш-харибни атасыны анасы къарнашладан туугъанладыла Не эте джашайдыла къартла, саулукълары къалайды? Кѳчюб келгенлерин эшитгенбиз, туберча болалмагъанбыз ансы.

— Келгендиле, хо, джокъду хагалары, джуртубузгъа келдик, джамагъатны, джууукъну, тенгни арасына тюшдюк деб, суюнюб турадыла.

— Иги этдинг келтиргенинги. Биз адамла, къартла, тизгинибиз бла атлай бармасакъ онгсунмайбыз, ансы сен аланы шахарда да джукъ керекли эте болмаз единг.

— Хо, огърамадыла шахар джашауну, андан эсе, элли джаратдыла,— деди Науруз.— Кесигиз а не эте джашайсыз, тынч-рахатмысыз? Эгиз, къалайды сени уа саулугъунг?— деб, Науруз сѳзю тиширыула таба снлдели.

— Не этейик, турабыз ма былай кѳргенингча, джарлы юйню киштиклерича, къысылыб, эски юй да бек, биз да бек деб турабыз,— деб, джууаб этди Эгиз,— Къолубузда бир джангыз баред да, аны къууанчына бир ышарылдыкъ, насыбы тутмады, чачылдыла да кетдиле...

— Керти да, айырылгъан хапарлары чыгъады, не болгъанды?— деб, кеси башлардан алгъа сѳзю таб тюшюб къалгъанына къууаныб, ашыгъыш сорду газетчи Эгиз узун акъ билезикни, сохтаны тишге чанчыб кенг саханнга тѳнгеретгенча, тѳгерек этиб, къатында четенчикге салыб, дагъыда джангы джюн устуккугъа узалды.

— Эндигиле,— деди ол, алай айтыб, джангы заманы къызларын къагъыб,— «эшик арты сени, тѳр мени,

тёрдеги эр мени» дейдиле да, кирелле да келелле, че этериксе алагъа?

— Нек кетиб къалды келинигиз, огъесе сиз ашырыбмы джибердигиз? Къачырыб огъуна келтирген шой эдигиз да?—деб, сорду Науруз, сёзню табын мараб туруб.

— Джашчыкъ бла нёгери алыб келгенелле.

— Аны келтирликлеринден сизни хапарыгъыз джокъ-меди?

Наурузну не сорууу болуб келгенин сезди Эгиз, андан ары ушагъында Аминат бла къартха кёз, къулакъ тигиб, сёлешиуге айланды.

— Баред, ал ингиринде билдиргенелле.

— Джаратханмы эдигиз сиз джашыгъызны сайлагъанын?

— Танымаек, билмеек, анда башха джерледе джашагъанек да, хапарыбыз джокъ эди. Тутхучу, таянчагъы болмагъан юйдегиденди деб эшиггеникде, аллахха туура, асыры ушатмагъанек.

— Алай эсе, ол да джарлыны баласы эди, къатылмай къойсагъыз эди уа, ол да кесича бирни табар эди, кеси насыбын кеси къурай барыр эди.

— Биз аны насыбын кесейикми дегенбиз, къарнашым...

— Берген-алгъан чотдан чыкъды болурму къайгъы, нек азарлашыб къалдыгъыз джангы джууукъларыгъыз бла, тынч юйдеги хапары чыгъа эди да, джунчуулу юйдеги болса да?

Эгиз, башын кёлтюрмей, джукъа эринлерин онг къолуну зыбыр бармакълары бла джабыб, кеси-кеси бла ушакъ этген адамча, бир алада башын къымылдата, тынгылады. Бийболат, мынчакъларын къатапа къабдалыны хурджунуна ашырыб, восток алимини сакъалыча,

узун акъ сакъалын кюмюш оюулу глочуна тиреб, Наурузну сорууларына къулакъ ийиб, симсиреди.

— Тырнакъны къарасы чакълы, ма быллай бир, терслигибиз джокъду,—деб, Эгиз гитче бармагъыны тырнагъын кѣргюздю.—Келин чагъым юдегиде, кеси кесмеген харам кѣрюнюб ѳсген бир адам. Биз а, аллахны игилигинден, бир талай барбыз, ауурсунду ол бизни. Къыппа башча джашчыкъны джангызлай къолуна джыйыб, бир джанына чыгъыб къалалса, огъайы болмагъанча кѣрюндю, хамхотун алайгъа таныдым. Биз да, джангызыбызны ашырыб, ызындан тарала къалалмадыкъ. Джашлары татлы болалла да, аланы табхан анала татыусуз болалла эндиги келинлеге, не кычырыкъ этейик...

— Урлаб алгъан бла даулаб алгъанны башхасы неди?—деб соруб, Бийболат, бир кесекни тынгылаб туруб, соруууна кеси джууаб берди:

— Урлаб, даулаб, алдаб алгъан бары да бирди. Кеси бермеген затны биреуден зор бла алырча къарыу, кюч, бетсизлик, бюгюн бизде огъай, ѳмюрде тукъумубузда да болмагъанды. Мындан ары да аллах сакъласын аллай терс ишден, биз унарыкъ тюлбюз ол затланы. Мухаммат пайгъамбар, алейкум ассалам, алай айтханды...,—деб, акъсакъал бир патауаны къыйырындан кириб, ушакъны одалгъа ашыра башлады, алай а къызы Аминат, ауузундан сѣзюн алыб, кюлюмсюреб, ѳзге керти да кѣлюндегин къыйдырмай силдегенин чыртда букъдурургъа излемей айтды:

— Огъай, мен унарыкъма, Мен дауларыкъма, бермесе да, унарыкъ тюлме. Къарнашыны кирпигинде, къашында да барды эгечини юлюшю дейдиле, кимден тереме мен? Къарнашым эсе, кѣре билсин мени да, къатыныны хотасыны тюбуне джыйылыб къалмасын да.—

Сора Наурузгъа джоралаб къошду:-- Э-э, иги джаш, айтханланы, этгенлени къатында уа джукъ да этмеген-биз, ауузубузну къысыб тургъанбыз. Билсе, келинчикни латарейи уа бир да иги ойнагъанды, билмей тургъанлай, джангы «волга» къабыб къойгъанды, аллай джашны къолуна джыйыб, латарейи къабхан «волгагъа» гаражы болмаз эди да, аны ючюн тышында къалгъанды.

«Къартны джууабсызлыгъындан, юдегини оноу джюгени тиширыулары къолунда джюрюй болур» деб, Наурузну келюне келди, Аминатны сёзге дюрген къошулгъанын кёргенинде. Анасыча, джукъа эринли, къаралдым къалын къашлы Аминат чырайсыз тышырыу тюлдю, алай а, бети ышарыб тургъанлыкъгъа, кёзлеринде джылы танылмайды.

— Асыры тынчдан, берне даулаялмай къалгъан къайын анала, къайынкъызла да боладыла сора?— деб, накъырда этиб сорду Науруз.

— О-о, айтма, къарнашым, аны уа,— деди Эгиз,— тынч атлары болуб, артылмазлыкъ ауруудан кол этиб, термилтиб кечиндиргенча джашатхан къайын анала аз тюлдюле.

— Бернеге, къалыннга да разы болмагъанла, джюрютюрюк тюлек дегенле бардыла, барынг да алай этерге, ол адетлени къоюб олтурургъа мадар джокъ-муду экен чыртда?— деб, сорду Науруз.

— Къыйынлыкъ кёрмегин, къарнашым,— деди Эгиз, башын силкиб,— кеслерине джетгинчи айталла кимле эселе да ансы, башларына джетгенлей, адетин этмей къояллыкъ тюлдюле.

— Огъай, Гургумлудан сора да джамагъат джашайды, кертиди, кёб джерде эштгенме, ол адетлени джюрютмегенле бардыла, бу джанлары къаты тутадыла ансы, — деди Науруз.

Аминат биягъынлай сууукъ ышарды да, Наурузгъа къагъаракъ этиб:

— Болур, не ёчешну барды анга,— деди,— шахарда джашагъанла. Айны ишледи да айлыгъын алды, тюкенден тюкеннге кире, юйюне джетгинчи кампетчикге, къалашчыкъгъа джоя, бир кюн кийгенлерин экинчи кюн киймей, къургъакъ уф-чуф этиб джашагъанла берне, къалын къайгъылы да къалай болалсынла. Юйлерине барсанг, не келтирди деб хызенинге башларын сугъаргъа аздан къалалла. Биз а алай джашаялмайбыз, кампекни, къалачны, уфну-чуфну орнуна да къюбурге быстырыр къайгъылыбыз.

— «Халингде аллай къылыкъларынг ючюн джанлагъан болурму джангыз къарнашынга «Тюшюм» деучю киши сенден? Къарт тиширыу да болмагъанлай, аллай бир къадалыргъа къайсы Азия юретген болур сени, ашхы къыз?» деб, ойлады Науруз, Аминатны бузча сууукъ кёзлерине къараб. Ушакъ бошалгъанында, Эгиз, аллында айтханларын джумушатыр мурат бла, аманат салгъанча, сездиреди:

— Ий, къарнашым, сени келин джаны джиберген болур, бизни андан излеген затыбыз болмагъанды, айтханыбыз да болмагъанды, эштиб турдунг къартны сёзюн да. Биреуню баласына артыкъ сёз эштдиргенден, артыкълыкъ этгенден аллах сакъласын, кесибизни бирибиз алай болуб татыуун сынагъанбыз, билебиз. Не болгъанларын джашчыкъны кесине сор, къурманынг болайым, бизге соруб келтирмегенди, бизге соруб ашырмагъанды ызына. Былай этеме, хазыр болсунла деб, келтирини аллы бла билдиргенден ары, бизни бла оноу джюрютмегенди.

— Мен газетчиме, эгечим Эгиз, мени киши да джибермегенди, кесим келгенме. Къыз къоюлгъан джангыз

ол тюлдю, бу аурууну чуруму неди деб билирге мурат этиб айланган адамма. Къарайма да, билалмадым деб, келеди кѣлюме, артдан бир терен оюм тюшюб къаллыкъ тюл эсе.

Науруз алай айтыб, келгенини керти да чурумун ангылатыргъа кюрешсе да, Эгизни кѣлюне, келиними джууукълары тахса излете, «эпоуну» джибергендиле деб келди. Анда ол иннет болгъанын Науруз Эгизни ышанмай къарагъан кѣзлеринден таныды, алай болса да «хош, не келсе да келсинчи» деб, къулагъына алмай, къолун силкиб къойду.

Ушакъны ахырын акъсакъал келишдирди:

— Эшитдинг да къатынланы хапарын?— деб, сабыр кѣзлерини джууаш къарамын тѣге, сорду ол.

— Эштдим, хо,— деди Науруз.

— Къызынг бар эсе, юйге джетгенлей, боюнчугъун тартыб къой, джюрегинге артда ауруу болмаз ючюн,— деб, къаралдым чола тишлерин кѣргюзгюб кюлдю. Сора эсине не эсе да тюшюб, сескекли болуб, хурджунунда мынчакъларына узала сорду:— Сагъат ненча болду, намазым озубму кетди экен?

«Къызынг бар эсе, кесиб къой-зат» деб, аллында кеси накъырда этиб сѣлешгенине, Наурузну да накъырда этери келди.

— Сең сюрюб джеталмазча узаймагъанды, къайгъырма, мубарек, тамбла да келликди,— деди. Къарт мынчакъларын хурджунундан чыгъарыб, кѣб заманны керексиз ушакъгъа ашырдым, тью-медет дегенча, ашыгъыш къобуб, юренчек эринлери дууа окъуб къымылдай, кѣзююлю борчун толтурургъа деб, эси къутсуз юйге ышырылды.

«Берне бериу, къалын алыу деген эски адет бир джанын да разы этгенча кѣрюнмейди, сора адамла чырт

тешилирге унамай, мынга кьадалыб нек кюрешедиле? Джилтинсиз джаннган бу хадауус ёртенни ышырыб нек барадыла?» «Макъа кеси кьуругъунчу, хырыуу кьурумаз» деб, миллетлик тюрсюнюн сакълагъан адетгеми тергейди муну джамагъат? Алай эсе, ёмюрледен бери кийиб келген чабырын, чарыгъын, ышымын, чюйюртме тонун, ол огъай таулу кишини орундугъу-орну да, юйю, къошу да болуб тургъан джамчысын, чыртда киши агитация, пропаганда да кьурамагъанлай, унутуб къойду да. Берне,къалын адетни уа нек унуталмайды? Неди муну чуруму?

Кимгеди муну файдасы? Эринден айырылгъан джангы келинге сорсанг, бергенден-алгъандан башланды дауур дейдиле, кьуру олмуду эки джаш адамны байлам тутуругъун эритген зорлукъ? Берне, къалын да джюрюмеген джерледе айырылыу чотха уа не айтхын?» деб, Наурузну, университетде окъугъан джылларында шахар газетни арт бети юйдегилени айырылыу билдириулеринден толуб чыгъыучусу эсине тюшдю.

Сорууларына джууаб табар мурат бла, Науруз ол кюнледе дагъыда талай адамгъа соруб кёрдю. «Бу адет къораб кетсе, аллах бла разыма» деди бири, кесинден башланырын а излеmedi. «Адет тюлдю, дуния субайлыкъгъа чыкъгъан затды» деди дагъыда бири. «Мен анданмы итден туугъанма, мен анданмы болумсузма» деди ючюнчю. Зауаллы таулу кишини бир мадары болгъан джерге тырнакъларгъа, илинирге эришмеклиги, гирешлиги болгъанын ачыкълады. «Былайды чот,— деди тёртюнчю киши, Науруз акъылын айтыб айыртханында,— чабырланы, чарыкъланы орнуна аладан эсе маджал затла бергенсиз адамлагъа, келин келтириу, къыз чыгъарыу заманда эндиге дери джюрюген адетни орнуна уа джамагъатны арасында сингиб къалырлай маджал, джангы адет бералмагъансыз. Мындан алда комсо-

мол той деб бирни этдигиз, кызыны-джашны да, аталары, аналары турганлай, бирге олтуртуб, уппа-чуппа этдириб. Сизге бир да ариу керюне эсе да, бизге, таб джамагъатны асламына, ол затла алкын эрши керюнедиле. Адеб, намыс хуна джанына быргъалганча керюнедиле. Биз алкын алай эталлык тюлбюз. Берне-кялын дегенни уа, кяйда, адамны баласындан татлы зат болмайды, таулу киши андан джугун да хазна аямайды. Кыйынды, кыйын болса да, баласыны джюрегин учундуруп затны кызганмайды. Юйдегини кючлю байлаган, бегитген затха тергейбиз биз ол адетлени». «Сиз ол адетлени кююгуз,— деди бешинчи ата,— бары кюя эселе, мен да кюяйым. Алай а... бизде беш бардыла да, ючюсюн эндиге дери джюрюген адетим, джоругум бла юйлендиргенме, кялган экиси да гыбышыларым тюдюле, алагъа ючюсюне этгеними этейим да, андан сора кюяйым».

«Аны джашы да атамы меннге этгенин мен да балаларыма этейим дерикди. Ох, шайтан туюмчек, бир кюнде тешиллик зат болмасса сен, ёзге аны юсюнден сёзню башларга керекди»— деб, Науруз джарга олтурду...

Онекинчи башы

Къралга юч миллион пуд мюргеу сатарга, аны да биринчи сентябрдан кечге кюймай тындырырга деб, область борч алды. Элеваторга барырга джараулу мюргеуно барын тебен районланы мюлкери кызыу ташый эдиле, ёзге юч миллион аны бла толлук тюл эди. Тау этеклери районладагы мюргеуге да узалырга

керек эди. Ол районланы мюлккери да кюнбетледе саргъалыб башлагъан сабанланы кыйырындан комбайнаны джибергендиле, дюрюге да танг кесек сабанны аудургъандыла, алай а чалынган атлысы кёб болса да, заготпунктлагъа тюшгени графикден артха къалады. Заман джууукълашыб келгенине, айтылгъан сёз толмай къалады деб, областда тынгысыздыла.

Шамил Аскер улу районда активни кесине чакъырды да, райкомну къуллукъчуларын, райисполкомну бёлюмлерини тамадаларын уполномоченныйле этиб, ишни бираз ышырыгъыз деб, мюлккени бригадаларына, бёлюмлерине ашырды. Ортатау райондан тышына бош машина джибермегиз, къайтарыб мюргеу джюклеб ашырыгъыз деб, милицияны район бёлмесини тамадасына къаты айтды. Кеси, газигине миниб, чынг кыйырды да мюлкге кетди.

«Бешёзен» совхозну бир бёлюмюне, уполномоченный болуб, джол участокну тамадасы Тюхуналаны Айдемир тюшдю. Ол, джылына кёре, къартлыкъ келмеген, асыры халалдан. джанынги бер десенг, артха салмазлыкъ эски кишиди, алай а дженгил, къарабкъарагъынчы къабыныб къалыучу джазыкъ адамды. Гургумлучула айтыугъа кёре, отузунчу джылладан бери Ортатау района джер органлада, потребкооперация джанында къуллукълада ишлей келгенди. Не кыйын джумушну да кыйырындан тутса, чык айырмай, джиберлик тюлдю, ишни мардасыз деменгили тындыра билген адамды, алай а къатылыгъы, дженгиллиги, окъууну азлыгъы аны кёб джерде абындыргъандыла, дейдиле гургумлучула.

Къайдан айлана келиб тюртюлдю эсе да, ол кюн Айдемир бла барыргъа Наурузгъа джол чыгъыб къалды. Эки ариу сары ат джегилгенди рессорлу линейкагъа. Джыйырма бла юч-тёрт джылны мын-

дан алгъа джюрюую да линейкада ма бюгюнча эди, дейдиле гургумлучула, оюулу кийизге джарашыб, джюгенлени кеси алыб, атланы джортдуруб озгъан Айдемирни кёрселе.

— Джолунг болсун, Айдемир!— деди Науруз, линейканы бирси джанына олтура.

— Сау бол!

— Къайры атланганса, кесинг да джауар къан алыб?— деб, чам этерге кюрешиб, сорду Науруз. Айдемир аны накъырдасын онгсунмагъанча, узун мыйыкъларын киштикча кымылдатыб айтды:

— Умархан улу деб бир къанджилик барды. Умархан улу болгъанды энди ансы, атасы уа Оджакъсыз улу болуучан эди, ёмюрюнде тукъумундан адам чыкмагъанды, бу энди адам болуб айланады. Вот, аны кыйсыгъын сюрмелерге барама.

— Элни кыйсыгъын тюзетгинчи кесим кынгыр болдум дегенди биреулен, сен да аллайын...

Айдемирни мыйыкълары андан да дженгил кымылдадыла, Наурузну сёзюн аузундан алыб:

— Тейри, джигит, сени ишинг да бек къуджурду,— деди.— Қим джолоучу болса, аны ат-артына къона да, самырны къуйругъуна мант баш илиннгенча, тагъыла да айлана... Бизни джолладан джукъ джазмайса, келепен уруб къоймады эсе быланы. Адамла ишлейдиле джолланы да, кёкюрек къангаларын джамагъатны аякъ тюбюне салгъанча.

— Сен сау къалгъын, Айдемир, джарашдырыб, тынгылы хапар айт, джазайыкъ. Барына бирден джегалмагъанлыкъды ансы, не келепени барды,— деди. Науруз.

Айдемир, джолчуларын махтаб, хапар айта, Кюлюмню огъары кыйырына чыкгъанларында, Ансар-

ны арбаз хунаны къатында сюелген башсыз машинасына джолукъдула. Айдемир атланы ары бурду. Алайгъа джетиб тохтагъанларында, Ансар, совхозну баш зоотехниги Исса, тонналыкъ базманны къатына чёгюб, къасабха бериллик малланы чекдириб, къагъытланы юсюне джоппу болуб, не затланы эсе да тергеб кюреше эдиле. Айдемир, джюгенлени линейканы къулагъына бегитиб, гитче сыбыртхысын кийизни бюкленнгенине сугъуб, линейкадан тири тюшдю. Науруздан эсе алгъа джетиб, ала бла къургъакъ саламлашды. Линейкагъа къаланыб къонакъла келдиле деб, ала асыры къайгъырмадыла, Айдемирге къол узатыб:

— Хош келдигиз,— деб, саламлашыб, биягъы къагъытлагъа чох болдула. Бираздан тергеуню тындырыб, ол сюрюу да быллай бир тартса, план толады деб, бетлери жарыды, ышырыгъыз ол сюрюуню да, къызыуу бла базмандан чыгъарыб ашырайкъ деб, чегер къайгъылы бола башладыла.

— Алан, Умархан улу, сеними ишингди мал чекген?— деб сорду Айдемир Ансаргъа. Ансар джумушакъ ышарыб, джууаб этди:

— Бу совхозда мени ишим болмагъан джокъду. Айдемир-мубарек.

Ары дери да усу тутуб келген Айдемирни джюреги аны сууукъ, сабыр сёзлерин балсытмады

— Зоотехнигинг барды, анга айт да этме къой. Тындырмай эсе, хырын бур. Былайгъа сюелиб, не... ишлейсе,— деб, аман сёзню да илиндириб айтды Айдемир.— Мюрзеу кирелени къатындады сени бююн ишинг. Былай эте, джамызларыгъызны тарта айланасыз да, сизни амалтын бизге да тынчлыкъ бермейдиле, уполномоченнала дейдиле да, сюрелле да айланалла. Сени кибки, мени да барды ишим.

Алайдагъы адамла — малчыла, базманчыла — ишни

къюуб, мыйкъкъ тюбюнден ышара, Айдемирни дженгил къабыннганына сейирсине, кёз ачаргъа бир тамаша чыгъыб къалыргъа башлагъанды дегенча къарадыла. Айдемирни сёзюне ушаш, Ансар да табсыз джууаб этиб, адамланы арасында къызарышмагъа эдиле, хадауусла, деб, Науруз къайгъылы болду. Ансар ашыкъмай Айдемирге бурулду да, чыртда азарлашыр къайгъы этмей, сабийге сёлешгенча айтды:

— Айдемир, Ставрополь деб тюз айтала эсенг, бычагъым сени!

Адамла пырх-чырх болдула, адамны ачыуу бурнуна туюлюб тургъан сагъатда Ансарны къуджур джууаб этгенине сейирсиниб, Наурузну да кюлюрю келди. Айдемирни уа бети тюрлениб, кёзлеринден джилтинле чартлайдыла дерча болду.

— Айта тур энтда аллай уллукъулакъгъа,— деб, таза кёлю бла ачыуланыб, андан ёзге сёз айталмай, ызына, линейкагъа атлады.

— Оллахий, Айдемир,— деди Ансар дагъыда, Айдемирни ызындан,— насыбы биргесине туугъан бир инсанса, неллай бир ашхы адам къорады сен джашагъанлы, сен а алкъын, къамагъан да этмей, аякъ тюбде да къалмай сюркеле бараса.

Киштикни къуйругъун къабындырыб джибергенча этиб ашырды Ансар Айдемирни. «Ставрополь» деген сёзге уа Айдемирни кемсиз чарлагъаныны чуруму буду: ол хайырсыз сёз Айдемирни эм учхара, эм гызых джериди. Не кюрешген эсе да, аны тюз айтыргъа тилин буралмай, сагъыннган джеринде «Старопол» деб джибереди. Аны эниклеб, къатында «Старопол» дегенни уа «окъуууму азлыгъын чертиб, хыликке этгенлигиди» деб, мардасыз ауур кёреди. Қалгъанла чам этиб, джарашыу накъырдада айта келген эселе да, Ансар бу джол, ачы самаркъау этиб, Айдемирни джигине ётдюрюрге деб айтханды.

Науруз Ансарны сёзлерине бла Айдемирни кемсиз къабыныб къалгъанына тамаша болуб, ичинден кюле, линейкадан тюшерге эсине келмей, нёгеринден айырылмагъанлай, ол да атланы сыбыртхылаб, къабхакъ башына, узун складны аллы ындыргъа чыкъдыла. Асфальг тёшелген кенг ындырда алтынча саргъалгъан узун киреле тизилибдиле, ариу тазаланган будай, бир джанына джаякълаб, мазаллы тёбе болуб къуюлгъанды. Берлакъда, тазаланмай тургъан юч улуу тегерек кирени къатында, боюнларын турналача кёкге созуб, мюрзеу тазалаучу эки машина сюеледи. Джыллары адам ортасындан атлагъан юч киши, мюрзеую агъач кюрекле бла бир джанына, машиналагъа джууукъгъа огъартып быргъай, джелге букъусун суурта, ишлейдиле. Кюнорта заманды, ындырда ол ючюсюнден ёзге адам кёрюнмейди.

— Была нек сымпаялла? — деб сорду Айдемир, машиналары кёргюзтуб, кишиле бла саламлашхандан сора

— Адамла кюнортагъа чачылгъандыла да, аны ючюю сирелелле, тейри,— деди онг аягъындан сынчыкълаб складчы.

Аны джууабын асыры огъурамаса да, джукъ айтмай, хром чурукъларыны наллы табанлары бла джумушакъ асфальтны тунакы чакъдыра, Айдемир, тегерегине къарай, кирелени арасы бла ётдю. Науруз бла асхакъ киши да ызындан, артхаракъ созула, атладыла.

— Ишни кызыу кёзююнде машиналары сымпайтыб, бары чачылыб кетмеселе болмаймыды?— деди Айдемир

— Танг атханлы ишлейле, оллахий, Айдемир.

— Была бир минутну тохтаргъа керек тюлдюле.

— Сирелмейле, тейри, азыкъ кёзюуде джау сюртюлюклерине бир къаралса, не билейим ансы,— деб, бия-

гъы киши, джууаш джууаб этди.— адамла бир сагъатха азыкъгъа тохтамай болмайла, аууз айландырыгъа Бусагъатдан къайтырыкъдыла.

Складчыны, юркмей, буюкъмай, сабыр сѣлешгени огъуна озуб джетерикди Айдемирни бѣрю тонун чюй-ресине кийдирирге, кесин тыяргъа кюрешеди ансы, дю-нгюрдеб тебрерикди деб, къайгъылы болуб, Науруз ызындан сакъ барады.

— Аууз айландырыгъа, аууз айландырыгъа,— деб самаркъаулаб эникледи кишини сѣзлерин Айдемир.— Къралгъа мюрзеу борчугъузну бериб тындырыгъа керексиз къысха заманда, билмеймисиз аны? Бу кирени уа нек ашырмай турасыз?— деб, бир джанына айырылыб къуюлгъан таза будайны кѣргюздю.

— Урлукъгъа айыргъан будайыбызды ол,— деди складчы киши акътырын.

— Ашырыгъыз аны да элеваторгъа,— деб, башын бир джанына буруб, эринлерин къысыб, буйрукъ берди Айдемир.— Машинала келгенлей, джюклет.

Складчы киши, «хы» деб, тамагъын тазалаб, джууаш айтды:

— Биринчиси, директоргъа айтыргъа керекди аны, экинчиси, бюгюн ары ташыб, тамбла ызына ташыгъандан не файда барды, эчки бер да эчки..

Аны алай айтханы бла Айдемир сампалдан ычхынды, кишини сѣзюн бѣлюб къыджырады:

— Ашыр мюрзеуню, складчы сен эсенг! Тамбла будай сюрдюрмей нартюх салдырлыкъ эсе, не похну билесе сен!

Сабыр киши, сейирсиниб, къулакъларым тюз эшитдилеми дегенча, Айдемирни башындан аягъына дерн сымарлаб къараб, бир кесек заманны тынгылай туруб, дагъыда ауазын тюрлюндирмей айтды:

— Алан, сен джаман чѣрчексе, кѣачан болса да кесингден телиге уа бир джолугѣурукъса...

Айдемир аны сѣзюн эшитирге излемей, хыныгѣа кѣчдю.

— Кулак кѣыстыргѣычлыгѣынгы кѣой да, мюрзеуню ашыр!-деди ол. Складчы сабыр кишиге ажымсыз да ѣтдю болур, бети кѣызарыб, джагѣалашыргѣа кѣлтюрюлген хоразча, бойнун имбашларына джыйыб, агѣач кюрегин суйрей, аягѣы артыкѣ да бек сынчыкѣлай, Айдемирге демлешир кѣан алыб, аны таба атлады.

— Менмени кулак? Санымы джартысын фронтда кѣоюб келген, менмени кулак?—деди ол, тамагѣы хырылдаб, ауазы тюрлениб,—Урлукѣ будайны ашырт деб, директоргѣа айтсанг, тюнюнюнг ай джарыкѣгѣа кѣуруймуду! Тейри, шобраларынгы кѣобарырма сен сволочну!—деб, кюрегин кѣлтюре башлады. Айдемир джунчумай, джанлар кѣайгѣы ѣтмей сюелиб, аягѣындан сынчыкѣлай джууукѣлашыб келген складчыны бетине битиб тохтады.

— Тукѣумугѣуз бла бандит эдигиз, сырынга тартмаймы кѣаллыгѣенг,—деди Айдемир. Алайына складчы асылсыз сѣз да айтыб:

— Бир атыбыз экими боллукѣду, бандитликни кѣргюзтейим!—деб, Айдемирге агѣач кюрекни ойнатды. Кюрек джерден айырылгѣанлай, Науруз, несин да унутуб, орчагѣа чабды. Кюрекни джитиси, Айдемирни имбашына тюгел илинмей, джюзюб келиб, асфальтха тийиб, ууалыб, джонгурчхалары чыкѣырдаб чачылдыла.

— А-таланган, шашыбмы айланаса!—деб, кишини нѣгерлери да джетдиле, биягѣында кѣызарыб тургѣан бети кѣгериб, темир кѣан алыб, эринлери кѣалтырай, Айдемирге джетерге мыллыгын атхан складчыны тутуб, бир джанына тартаргѣа кюрешдиле.

— Бошла да келме кьой,—деб, Айдемир да, орнундан тебмей, сюеледи.

— Совет властха кьыркъдан атлагъанында да бандит, кулак санай турлукъду! Сво-лочь!—деб, киши ауур солуб, тамагъы кьысхандан сѣзюн иги чыгъаралмай, аякъларын тиреб, ызына туракълай, нѣгерлерине кесин сюйретиб, арбаздан къорады. Айдемир да, ала арбаздан чыкъгъынчы, складчыны ызындан къараб турду да:

— Сени аякъларынгы башха бузда джюздюрмесем, итден туугъанма,—деб, линейкасы таба тири атлады.

Къызгъаны бла барыб, энтда къайда болса да бир абынмасын деб къайгъырыб, Науруз ызындан кьычырды:

— Айдемир, сабыр эт, ашыкъма! Къайры атланыб бараса энди?

Айдемир эрлай анга айланды да, къайнагъан джюрегини туура ачууун Наурузда сѣнгдюрюрге излегенча, уятсыз быргъады:

— Ананга бугъагъа барама! Совет Властны излей барама!—деб, джетиб, линейкасына кьонду. Ол сѣзлени Айдемирни ауузундан эшитгенлей, чыртда эсде-бусда болмагъанча, бир тели кюкю къабынды Наурузгъа. Къарнындан тутуб, кѣзлеринден джыламукълары тѣгуле, харх этиб кюдю, чурумсуз гъырмыргъа тюртюлгенине джюреги къыйналыб тургъаны къараб къарагъынчы думп болду, бюгюнню керексиз къайгъы башына кьондургъан сагъышла, къаты джел сюрюб къоратханча, терк огъуна чачылдыла. Юч джылны ичинде, джанынкъанын да бериб, джангыз кюнню бир джанына айырылмай кюрешген ишинден юзюб, кимни эсе да джумушун тындырыргъа джибергенлери ючюнню эди, огъесе ол кюн джюрегин кемирген бир энчи табсызлыкъмы джолукъгъан эди, Айдемирни кьоян аджирге минген кюню эди. Арт юч джылда Ортатау районну джамагъатыны

кѣз туурасында ишлеб келеди, аны ол кюнча, сампалын-дан ычкынган кюнюн киши, кѣргенни кѣой, айтыб да эшитмегенди. Алгын заманладан айтычу хапарлары уа—Гургумлуну историясында аз затмы болганды, «джылына кѣре джыланы» дейдиле—заманга кѣре, атламы да бола келгенди, аланы бююннге чалышдырыгъа кереклиси джокъду!

Ингиринде Шамил Аскер улу Наурузну райкомгъа чакъырды. Барса—Айдемир да анда. Науруз киргинчи аланы дамлы ушакълары болганга ушай эди: райкомну секретары джылтырауукъ уллу столну къатында ѳрге сюелиб, бети кызарыб, Айдемир да, чынг кыйырда шиндикге олтуруб, башын терезеге буруб, гаммойланыб тура эдиле.

— Не ЧП болганды, алан, «Бешѣзенде»?— деб, акъырын сорду Шамил Аскер улу.

— Айдемир кеси айтхан болур? Таб этмедиле экиси да, эки уллу киши.

— Райком уполномоченналарын туюдюре турлукъ эсе, джибермесин,—деб, мурулдады Айдемир.

Науруз кѣргенича ишни болушлусун айтды.

— Партияны райкомуну атындан барыб, адамлагъа, ишлей тургъан адамлагъа алай сѣлеширге Айдемирге тыйыншлы тюл эди. Ол киши да, таякъгъа, кюрекге чабмагъанлай, табарыкъ эди Айдемирни уялтыргъа мадар.

Науруз хапарын айтыб бошагъанында, чыначыкълары тобукъларына тиреб, къара тюклю къолларыны бармакъларын чалышдырыб, бѣксюнюн энишге бошлаб олтургъан Айдемирге къараб сагъышлы болуб сюелген Шамил Аскер улу ахсынды.

— Айтыб ангылатыр орнуна, ишчилени арасында туююш ача айланады деген эрши сѣздю, кишиге ариу

кёрюннюк тюлдю ол,—деди секретарь орнуна олтура.— Айыблы иш болду, адамны уялтырча иш. Сора къалын чачына он бармагъын да джибериб, мангылайын кьол аязларына тиреб, кёзлерин кысыб, бираз олтурду да, башын кёлтюрюб, айтды:—Ингирги оноу эртденнге джарамаз, тамбла тубеширбиз, мен да хапарны бюрону членлериине айтайым. Барыгъыз энди.

Айдемир аллында, Науруз ызындан, райкомну юйюнден чыгъыб, бусакъчыкъланы арасы асфальт аллеячыкъланы ёрге айландыла. Сёз айтмай, баш тёбенине къараб, сагъыш кючлеб баргъан Айдемирни сырты муккуруракъ кёрюнеди ансы, санларында аскерчи тириликни, джылла асыры ашалтмагъан къатангылыкъланы шартлары белгилдиле.

— Бюгюн кюнюнг тюл эди, Айдемир, не эсе да,—деди Науруз, Айдемирни бюгюн нек бузулгъаныны чурумун билирге осмакълаб, кесин да кёлю бла джазыкъланыб. Айдемир ол излегенча джууаб этмеди да, олсагъатда акъылында къозгъалыб, мыйысын къайнатыб баргъан ауур сагъышын тышына бюркдю.

— Бир бирледе былай сагъыш этиб къарайма да, адамгъа аманлыкъл болсун деб, джашауумда джангыз бир атламымы табмайма. Аллай иш этиб билмейме. Кърал бир зат буюрса, алайда джаным чыгъыб кълалыкъл эсе да, аны болджалына толтурмай, не амал барды деб юреннгенме мен...—Сора тохтааракъл болуб, Наурузну джетдириб, акъырын айтды:—Ол заманлада кърал, ма быллай адам кулакды, ма быллай а враг народады дейет да белгилейет, бусагъатда уа болгъан къатышханды, къайда кулакны, къайда чунакълны, къайда враг народну джашы да кими инженер, кими зоотехник, кими чорт болуб, бирер къуллукълда ишлейди, табады кесине къуллукъл, башхаладан айырылмай,—сора Наурузну къула-

гына джуукълашыб, ма ол, ол, деб, эки-юч адамны ту-
къумун тизди,—аланы аталарын кесибиз отуз бешинчиде
ашыргъан эдик Азиягъа. Аллай джашланы ол заманлада
къуллукъгъа салгъанны кьой, осоавиахимге членнге ал-
дыртмай эдик, анда шкок атаргъа юренникдиле, юрен-
селе уа кимге айландырыб атарыкъдыла, билемисиз, деб.

«Эй, зауаллы Айдемир, сенича темир адамны да
бюклеб, ызынгдан башхала мыйыкъ тюбюнден ышарыр-
ча этиб кьойгъан къалай залим кюч эди заман. Қъачан
эсе да бир кёзюуледе сен, къабугъу къатыш таза джо-
нгурчхасын да чортлата, боранлатыб джюрюген элlege
энди башха аязла айланганын сезмей къалай къал-
дынг?—деб, халал джюрегине бир чалышхан иннетини
хыйсабына ойлашалмагъан Айдемирни джазыкъсынды
Науруз.

— Сиз аланы ашыргъан кёзюуде джашла къаллай
бирле эдиле?—деб сорду.

— Анда туугъандыла,—деб мурулдаб, джууаб этди
Айдемир.

— Сени акъылынг бла, ол джашла, туугъунчу огъу-
на, аталарына кулак-чунакъ болугъуз дегенми эдиле
экеп?

Айдемир джукъ айтмады.

— Совет къралда туууб, совет вузлада окъуб, специа-
листле болуб келген джашланы, аталары абынланды,
балаларыны да ёмюрде кёллери, джюреклери кёлтюрюл-
месин деб, къайсы аллах къаргъагъанды? Бююн сен
айтханны эшитсе, ол джашны джюреги къаллай бир сы-
нар, аны сагъышын нечик эталмадынг, Айдемир?

Айдемир джууаб этмеди, аны джашауунда хар атла-
мы таза иннетни, ашхы муратны хакъыйкъат буйрукъла-
ры болуб келгенин Науруз ангылай эди, алай а бююннгю
адамны хауасын Айдемир ангылаялмагъанына Наурузну
джюреги эзилди. Аны айтыргъа мурат этиб, Науруз Ай-

демирни кёзлерине сынагъанча къарады: кёбню чекген, кыйынлыкъ сынар ючюн кълалмагъан, арыгъан адамны бушуулу кёзлери, джангыз такыйкъаны ичине тюрлениб кълалыргъа юрениген, алай харамлыкъны джашыра билмеген халал кёзле, иги ышанмагъанча джылтырай, чалышдыла аны къларамына.

Онючюнчю башы

Ортатау район джылладан эсе аслам джыйды мал ашны, ёзге бичен ишледен бек кеч къл айырды. Саны былтырдан иги огъуна атласа да, «Бешёзен» совхозну бичени октябрны ал ыйыгъына да эсебге тюшюб бошамагъан эди. Ансарны «кълошакъ токълсан бешинчи» буйругъу энишге саркълыханды ансы, бичен андан да кёбдю, дейдиле гургумлучула. Ол буйрукъгъа разы болмай, кълыш биченни ташыб тебрегенлей гебенлерибизни базманнга салдырмай кълоярыкъ тюлбюз дегенле бардыла.

Бир кюн, метеорология прогнозгъа кёре, айны аягълы сюремде кълаты сууукъла урлукъдула, кълыхса заманны ичинде, гардошну кълазыб бошаб, кълралгъа сатыллыгълын ары ашырыб, кълалгъланын да тыйыншлы орнуна джарашдырыгълыз деб, обкомдан да, элмюлк управлениеден да телеграмма келди. Зырафлыкъ джетмесин, рыхыны джерде джангыз бюртиюгюн да кълалдырмаз ючюн, джаматны кълобарыгълыз, табхан мадарыгълызны кълурагълыз деб джазылгълан эди телеграммада.

Телеграмма келгенликге уа, биргесине ол кюнледе сууукълу келтирмеген эди. Ортатауну кълачхы шош кюнлери, джай чиллеге эришгенча, джылыта эдиле да, эки ыйыкъдан гардошну юшютюр сууукъла джетерикдиле деген хапар кёблени кълулагълына кирмей, кълурау энтда бир кере кълагълар, ёзге аллай сууукъла боллукъдула

деб бу кюнлеге ырысламай кялай айталла» деб, чам-
гъа бургъанла да чыкъдыла.

Башха ишлени барын атыб, гардошха угулуб кетме-
селе да, джылладача аны да къзадыла. Къач кёзюуде
Ортатауда ишлени учу-къыйырымы барды, къуру гар-
дош болуб кяалса уа! Джамагъатны джыгырасы—тири-
рек, джашыракъ къауууму—Кёлджагъада нартюх сын-
дырыгъа кетгенди, нартюхню да джыйыб, заманында
заготпунктха ашырыгъа керекди. Мал орун ишлеу,
эскилени джангыртыу — ол кяайгъыла да аны юсуне.
Джер бузлагъанлай, не трактор, не башха улоу илинал-
мазлыкъ къабыргъаладан, тикледен биченни (Ортатауда
уа биченни асламы аллай джерледеди) мал мекамлагъа
джууугъуракъ, неда аякъ орунлу талалагъа саркъытыр-
гъа керекди. Аны бла да кюрешедиле. Зябъ сюрюу, кюз-
люклени урлугъун атыу... «Иш бары кыппа болуб, бу
къачхы кёзюуге тюшгенди да, башыбызны къашыргъа
заман табмайбыз» деб тарыгъадыла бригадирле. Башха-
ла да аладан узакъ кетмегендиле, айтыргъа—иш кёбдю.

Элерины тегереги гардош сабанлада уа ишге кы-
мылдаргъа къатынла бла школ сабийле табыладыла.
Сериуюн барады иш, газетледе чыкъгъан сводкалагъа
кёре, Ортатаудан башха районлада да гардош къазыу-
ну проценти бешкюнлюкде башха ишлеге кёре, акъы-
рын кёлтюрюледди. Областан а ашыкъдырыу тохтамай-
ды, керти да хауа тюрлениб, «латыбызны тюрлендирме-
гей эди» деб гардошха кюнню буруб да къоялмагъан-
лай, бюгюн, тамбла эте, джюрюйдюле Ансар бла ани-
чала.

Ууакъ эсгертиу бла ишни созулурча кёрдюле шойду
да, бир кюн тюш заманда обкомдан райкомгъа телефон
урулду: райкомну секретары, совхозланы директорла-
рын да биргесине алыб, обкомгъа, биринчи-

ни кесине джетсин, дедиле телефон чыбыкны узакъ кыйырындагыла.

Шамил Аскер улу аурукъсунуб, эртденнден огъуна ишге чыкъмагъан эди да, чакъырылгъан джерге къу-ралалмады, экинчи секретарь, райисполкомну председа-тели Махамет, обкомдан келген телефонограмманы ди-ректорлагъа билдирдиле да, биз кетдик, бусагъатдан ызыбыздан чыгъыгъыз деб, кёк «Волганы» ара шахар таба ууладыла.

Джыйылгъанлары бла, сагъат джарым да турмай, къысха совещание башланды. Областны барындан мюлклени тамадалары, райкомланы биринчи секретар-лары, райисполкомланы председателлери джыйылгъан-дыла. Аланы кёргенинде, «мюлклени барында да чот бирчаракъды, эшта, «Бешёзенни» директорун артыкъ джукъарыкъ болмазла» деб, Ансар кёл басды.

Обкомну биринчи секретары, сценадагъы къатапа шымпылдыкны джанында эшик бла кирди да, къызыл джабыулу узун столну кыйырына барыб, кеси джа-нгыз олтурду. Сол къолуну баш бармагъын таза джю-люннген сакъалына тиреб, къол аязы бла эринлери джабыб, залгъа къараб тохтады. Адамланы олтуруб, джарашыб бошарларын сакълайды.

Биринчи кере тюбемейдиле ала анга. Накъырда, чам эте, джарыкъ сёлешиучю секретарны, керек болса, ачыу-ланыб, тюкню гырхысына сылаучу кёзюулерине да джо-лугъа тургъандыла, ол себебден, залгъа кириб, шиндик-леге олтургъанлай, секретаргъа къараб, бусагъатдан хауа къабынган ийис этерин сезиб, шыкъыртсыз бол-дула. Мазаллы залны ичинде чибин учса эшитилир дегенча болгъанды.

Обкомну секретары къобуб, къолу бла микрофонну аллына джарашдыра, базыкъ ауазы бла айтды:

— Гардош къазыу акъырын барады, область къралгъа гардош сатар планын толтуралмайды. Сууукъла джууукълашыб келедиле деб, талай кере билдиргенбиз. Болумну иги ангылаялмагъанла болурла сизни арагъызда деб кѣлуме келеди. Обкомну арбазында гардош бачхалары джожьду, гардошун къазыб къралгъа берирге. Джер сиздеди. Гардош бачхала да. Айтыгъыз энди, не муратыгъыз бар эсе да? Гардош къазыу, гардош сатуу ишлени къалай толтурургъа мурат эте эсегиз да?

Андан сора джукъ айтмай, къаш-башларын тьююб, орнуна олтурду да, аллында къагъытха кѣз джетдириб, район тамадаланы, мюлк башчылары трибунагъа бирем-бирем чакъырыб, болумну соруб башлады. Трибунагъа чыгъыб, кеслерин ариуларгъа дыгалас этиб, джукъ айта тебрегенлей, секретарь сѣз къошуб, джуичутуб, сылтау табарыкъгъа да тынгыламай, ызларына саркъытыб барды. Терлеб, бети къызарыб ызына тюшген, шыкъыртсыз залда аякъ тауушларындан джунчуй, къайтыб орнуна олтургъунчу, секретарь да сакълаб турады. Сора аллында списокга къараб, трибунагъа чыгъарыкъны тукъумун айтады. Алай бла, бирине да керексиз сылтау айтдырыргъа къоймай, Ортатау районнукъулагъа джетди.

— Шамил Аскер улу деб да биреу барды, — деди ол, — гардошну юшютюб, къралгъа борчун да бермей къутулургъа умутлу биреу. Былайгъа да кеси келмей, башхаланы джибергенди. Былайгъа джыйылгъанлары сыйы анданмы кемди! Ким барды ол райондан директор?!

Ансар суймей къобду, кѣк кашемер галифесини кенг хурджунлары сингилдей, джалан джюлюннген башын онг къолю бла сылай, трибунагъа джѣнеди.

— Обкомну секретары джолдаш, — деди ол, залгъа

къараб, аскер бѣлекни командирине рапорт бергенча, — бир ыйкъдан бачхалада джангыз гардош тюрб къаллыкъ тюрдю. Планыбыз 600 тоннады, бюгюннге тѣрт джюз тоннасын бериб бошагъанбыз. Кюнѳне заготконторагъа 25—30 тонна гардош ашырабыз, джети-сегиз кюнден къралгъа гардош сатар планыбыз артыгъы бла толлукъду. Пландан сора да джюз тонна чакълы сатарыкъбыз. Бирси элмюлк ишле да тыйыншлысыча баралла. Олду мени сизге докладдым, обкомну биринчи секретары джолдаш! — деб, къысха айтыб, секретаргъа бурулду. Совхозну болуму тюрел алай тюр эди, ѳзге баш алыр къайгъы этмей, чыртда джунчумай, созмай быргъады. Секретарь да аны тогъуз-он сѳзюн бѣл дюрмеди.

— Ашхы, кѳрюрбюз. Джазыб къояма кесиме, — деб, блокнотуна ашыгъыш сызды.

Джыйылыу бошалыб, чыгъыб бара, келгенлени бири Ансаргъа айтды:

— Джашасын кавказлы, оллахий. Кѳрдюнгю тѣртбеш сѳз бла башын алыб, тынч сыбдырылыб, чыгъыб кетгенин! Магъана барды сенден, оллахий.

Кече онбир сагъат болуб, Ансар Гургумлугъа джыйылды. Къачхы ай джарыкъ кечени табигъат шошлугъу да тынгылы этмеди аны джюрегин: обкомну секретарына сѳзю табын айтыб къутулгъанча болса уа ишни тындырыб къоймакълыкъ. «Он кюнден, ма бу залгъа джыйылыб, бюгюн айтылгъан затланы къалай толгъанындан кесигиз отчѳт берликсиз, эштиб къалыгъыз» деб, совещангени бошай туруб, секретарны айтхан сѳзлери Ансарны къулагъында алкъын зынгырдайдыла. «Ол бизге бир палах этиб къоярыкъ тюрдю, ѳзге, бет керекди адамгъа, чыгъыб былай деб, гырылдаб, трибунадан тюршерге сѳзюнгю унутуб къояр ючюн. Бошуна

айланган джел тирменча» деб, сагъыш эте, кесине да управляющийлерине, бригадирлеге да ичинден чамлана келди. Юйюне къайтмай, совхозну конторуна бурулду. Кеси алайда, кырау уруб къабырчакъландыргъан къургъакъ чапракъларын кечеги аязчыкъ шыбырдата тургъан терсклени къатында тюшюб, машинасы бла шоферну бѣлумлеге джиберди.

— Управляющийлени да, бригадирлени да экстрено джый бери, — деди шоферуна.

Обкомну секретарыны ачыуланнганы Ансаргъа бал суу болуб джагъылмагъанды. «Аллай бир гурушханыгууаны меннге эшитирге неге керек эди? Джамагъат бар. Гардош бар, къралдан джал алыб тургъан управляющийле, бригадирле бар, ишни болуму къауумуна да заманында айтылгъанды, алагъа да бир чыбыкъ джетгенликге не боллукъду» деб, чакъыртады.

— Салам алейкум, — деди ол, трубкада Сеитбийни тауушун эштиб, — теке кълалкыу этеми тураенг?

— Огъай, оллахий, аурукъсунуб, юйге къайтайым деб, къурала башлагъан эдим.

— Ненг ауруйду?

— Ауруйма, оллахий, джангыз тилим болмаса, аурумагъан джерим джокъду. Гриппле къаныкългъандыла да.

— Кесекле де, айюнге, таулу киши аланы ауруугъа тергемейди. Конторгъа келалырчамыса?

— Барайыкъ, керек эсек, неди амал, — деб ахсынды Сеитбий, — джукъуну кълаллай болуучусун унута башлагъанбыз.

— Алай эсе, конторгъа кел.

— Не иш чыкъды энди уа? Кече арасында джордурурча?

— Эшитирсе мында. Барды иш, эринме да кел. Къай-

гъырмаз, директорну джукъусундан багъалы тюлдю сизни джукъугъуз.

— Сведение-зат керекмиди, мындан ала барыргъа?

— Огъай, бир зат да керек тюлдю, мен билиучю тилинг биргенге эсе, джетиширикди, ёнге джукъ керек-лиси джокъду.

Директор айтхан адамланы машина сагъат турмай конторгъа джетдирди. Кирза чурукълу, къара чубур тонлу, сакъаллары джетген добаркъол таулула директорну кенг кабинетине джыйылдыла. Иш кёбден кеслерин джыйыб джюрюрге заман табалмагъанларын тюрсюнлери танытады. Джарыкъ электролампа къаматхан, джукъу керекли болуб къызаргъан кёзлерин джумуб, башларын лампадан бир джанына буруб олтурадыла юч управляющий бла беш бригадир. Директорну бет тюрсюню Гургумлуну булут басхан ингирине ушагъанды.

— Мени башым гильотинагъа салынганды, — деди Ансар, чыртда ышармай. Аны бир-бирледе къуджур сёлешиуюсюн биледиле да, алай айтханына киши да сейирсинмейди. — Директорну башы управляющийледен экисини, бригадирледен ючюсюню башына эквивалентди. Мен кесими башымы тюшюртгюнчю, бир бёлегигизни башын агъызыргъыма ажымсыз болугъуз.

«Энди уа не айтыргъа мураты болуб башлады былай къуджур?» Дженгил джетсин деб, обкомгъа чакъыргъанларын эшитгендиле, андан не алыб келгенинден халпарлары джокъду. «Табсыз джерине шибижи джагъыб, къыздырыб ашыргъандыла, бир ишексиз, кече арасында летучка джыйыб, къуджур сёлешиб башлагъан эсе» деб ойлайдыла, олтуруб, директорну андан ары не айтырын сакълагъан сегиз адам.

Биринчи бёлюмню управляющийи чолакъ Сеитбий,

тынгылай туруб, орнундан къобду да, директорну дек-
ларациясына келишдириб, кёзлеринде ышармыш, налат
оюнчакъла джылтырай сорду:

— Директорну да, бизни да башларыбыз орунларын-
да къалыр ючюн, не этерге керекди?

«Эй, къудай урсун муну, мен ачыуланыргъа кюреш-
генликге, муну кёзлери кюле туралла. Къалгъанла да
аны кибики» деб, кёлюне келди Ансарны, ал сёзюн —
керти къыйын ишни юсюнден айтырыкъ сёзюн, алай
къуджур, табсыз, адам керти да кюлюрча магъанасыз
башлагъанына кеси да тартынды. Бирси олтургъанланы
Сеитбийни сёзюне, директоргъа эслетмезге деб, кюл-
кюлерин /басыб, энишге къараб ышаргъанларын кёр-
генинде, тутхучсуз къургъакъ сёзлерине артыкъ да
уялды.

— Аллыбызда он кюнде гардошдан къол айырыр-
гъа керекди — къазыб, къралгъа сагыллыгъын да — та-
шыб, — деди Ансар, Сеитбийге джууаб эте.

— Биринчи бёлум, ол болджалгъа да турмай, гар-
дошун тындырлыкъды, — деди чолакъ къолун терезе
тюбюне тиреб сюелген Сеитбий. Ол алай ычхындыргъан-
лай, Ансарны кюлюрю келди, «тёрт сагъатны мындан
алгъа кесим обкомну секретарына айтхандан неси баш-
хады ол сёзлени, тынгылабмы тургъан эди, хадауус»
деди ичинден, сёзге ишекли болгъанча, Сеитбийни кё-
зюне къарады. Аны ишекли болгъанын сездиде да, Сеит-
бий толу ышандырыб, тири айтды:

— Тамбла чыкъ да, къара баччаларыбызгъа. Ары —
адам, бери — гардош ташыргъа автомашинала джетши-
синле ансы, тул-тубан этиб къояйым, тейри, хар бараза-
гъа бирер адам сюеб. — Сора эки бригадири бла кесини
башларын, директорну башыны да джарымын «гиль-
отинадан» къутхарыргъа дженгил мадар табханына кю-

люмсюреб, кьошду. — Вообще, бюгече сен чакьырмасанг да, бизде тамблагъа план алай эди.

— Алай эсе, бюгече башынга бошса, бригадирлеринги ал, кьора юйюнге.

Экинчи бѐлюмню управляющийи да кѐб туракълаб кюрешмеди, ол болджалгъа толтурургъа кючюбюз джетерикди, джамагъатны кьобарайыкъ, башха ишлени да бираз дженгиллетгенбиз сора деб, сѐз бериб, эки бригадирин да суйрей джанлады.

Ююнчю бѐлюмню управляющийи уллукѐз, джукъаджаякъ Добай бла бригадир себкилбет Адилхан, бир бирине кьарашдыла да, аякъ тиредиле.

— Ол болджалгъа тындырайыкъ деб, бюгече сѐз бераллыкъ тюлбюз, — деди Добай.

— Сени аллынгда айтыб чыкьгъанланы эшитдинг болур?

— Ол бѐлюмледе адам кѐб джашайды, ишчи кюч эркинди, бизде уа адам джетишмейди, — деди, юйлю оноу джасай управляющий, — тышындан болушлукъ келмесе, гардошну планын толтургъан огъай, къазыб джерден алалмай, джарымын юшютюб кьояр джапыбыз барды.

«Сизге болушлукъгъа адамла кьурай айланыргъа Умархан улуну урунуу биржасы джокъду, эй-я, сиз алкып аны ангылаялмагъан кѐреме. Бусагъат ангыла-тайым!» деб, Ансарны джюреги керти да кьайнады. Добай бла Адилхан бир-бири кьатында олтуруб эдиле. Ансар, Адилханны чыртда кѐрмегенча, алайда чыртда джукъ болмагъанча этди да, Добайгъа кьараб, онг кьолуну бармагъы бла столну кѐргюзтюб айтды:

— Бригадиринги бюгече огъуна ишинден кьысдайма. Къралны, совхозну ишин тындырлыкъ адамгъа ушамайды джапысы. Заявлениеси, разылыгъы да керек тюл-

доле. Онгсунган джерине барыб тарыкъсын, ол Умархан улу деспот ишден къысдады десин да. Джууабым хурджунумдады, бюгюн обкомну биринчи секретары бериб джибергенди. Кесинги уа, документлеринги похламаз ючюн... Джаз заявление, ишден бошат кеси разылыгъым бла де да. Джаз бусагъатдан, «болалмагъан, тойдан чыкъ» деб, эштген болурса сёзю. Тындыралмазлыкъ ишинг бла кесинги, биреулени башын да къайнатыб айланма. Джаз заявление, — деб, юч-тёрт таза къагъытны ящикден чыгъарыб, столну къыйырына тюртдю.

Управляющий бла бригадир, билмей тургъанлай, джакъларына ким эсе да «штаб» деб зынгырдатханча болуб, бетлери къызарыб, оноу соргъанча, бир-бирине дагъыда къарашдыла. Қуулукъдан къысдалгъан ёлжуб къалады деген къоркъуу джокъду, алай а ишин тындыралмады да, орнундан къысдалды деген сёз джамагъатны арасында ит ыйлыгъын сынагъанча бир чотду, анга не этгин деб, ойлады Добай.

Управляющийни иши, артыкъсыз да ишчи кючю дже-тишмеген бёлумде, анга тынч кёрюнмейди. «Агъачны къыйынлысы тирменнге къакъгыч болур» дегенлей бу къыйын бёлумде тамадагъа саналыб, джамагъатха директоргъа да кесими джулкъдура тургъанымдан эсе, ач къарным, тынч къулагъым деб, дженгилрек иш табыб джашасам а... деб, аз айтмагъанды Добай кеси кесине. Кёлю алай болгъанлыкъгъа уа кетиб да къалалмай, буюрулгъан джумушну сюркей баргъанды. Добай ишни тындырыргъа джигитди, адамлагъа келише биледи деб, Ансар кеси да махтаучанды. Директорну бюгюнню сёзлери башха кёзюуде, башха халда, башха ауаз бла айтылсала, Добай къууаныб, табу этиб кетерге болур эди. Ёзге бюгюн а...

— Чот алайгъа джетиб эсе, — деди Добай джазаргъа деб, кёкюрек хурджунундан чыгъаргъан авторучкасын столгъа тёнгеретиб, — тамблагъа дери тёз, «ит аякълы, сыйыр башлы» киши къоймай талагъа чыгъарайыкъ.

— Чогну алайгъа джетгени эндими кирди башынга, — деди Ансар, бир да тешилмей. — Ойнагъанмы этесе къралны рысхысы бла? Джазны бурну къарагъандан бери, ит болуб ёсдюрюб, ахырында от тыгъыб къояргъа? Гардошну джерде кълдырыб юшютсенг, от тыкъгъандан неди башхасы? Тилеб тыяргъамы умут этесе сууукъланы аллын? Эки кюнден — гардошну джыйыб тындыргъанлай, башыма бош эт де да джаз заявление, менде кълсын. Ючюнчю кюнюнде келирсе да, расчегунгу алырса. Ишингде сени кириги кюрерик лакейле джокъдула, орнунгу тазалаб къора.

Добай директорну керти да тебгенин кёрюб, бюгалмазлыгъын таныгъанында, заявениесин джазыб, Ансаргъа узатды. Ачюдан бети къызарыб, эринлерин къысыб, орнундан турду.

— Гардош бачхаланы тазалатыб бирсикион ингирде расчегунга келирсе, — деди дагъыда Ансар, бюсюреуюз этиб.

...Экинчи кюн эртденбласында Добай бла Адилхан бёлюмню бютеу джамагъатын къобардыла. Управляющийни кишиге хыны этгени, къагы сёлешгени да болмады «А-марджала, джамагъат, чот былайгъа джетгенди, кёкюрек къангам сизге джол болсун. Бу эки-юч кюннге тирилигиз, рысхыны къар тюбюнде къоймагъызы, биз къорагъанлыкъгъа, бары бир, бу ишни сиз тындырыргъа керексиз, къл аякъ да эринмей къымылдагъан заманда къадалыгъызы, мындан тынчлыкълы болугъуз»

деб, кесек элни джамагъатын джыйыб, джюрегини ачыкълыгъы бла тиледи.

Ючюнчю кюн ингирге гардош бачхаладан къол айырды джамагъат. Ансар салгъан болджалдан бир кюнню артха созулса да, халкъны рысхысы зырафсыз джыйылды деб, къууана, юсюнден улуу сагонджюню быргъагъанча, санлары дженгил, кёлю, джюреги джарыкъ болуб, Добай Ансаргъа расчетуна келди.

— Сау бол, Добай, ишни деменгили къурагъанынг ючюн. Бек улуу бюсюреу этеме, сау бол, тейри, — деб, бети джарыб, кёзлери ышарыб, столну яшигин къаза, бюсюреу этди Ансар. — Алкъын отунг джанады, пелиуанча да ишлериксе, — деб, Добайны заявленийесин кесине узатды. Ол алыргъа унамагъанында, кеси ууакъ джыртыб, къатында корзинагъа быргъады.

— Бир ууакъ дауурчукъ болгъаны сайын совхоз сеничаларын гышына быргъаб барса, къолай онгмаз, гейри. Адилхан зауаллыгъа мени атымдан да «сау бол» де да, ишлеме къой.

Добай, ууакъ мурулдай, кабинетден чыкългъанында, Ансар Наурузгъа кёз къысыб айтды:

— Бир къауум адамны хырын бурмасанг, эриниб къымылдайды. Он кюннге джарымын да бошайлыкъ тюлбюз деген ишин юч кюннге бошатыб келеди! Ма, резерв! Эх, культ нажима, онглу кючдю да! Табдырдымы ишчи кючде резерв!

— Резерв, эй резерв, къалдырмай къазуулары уа къалай болду экен? — деб, сорду Науруз.

— Добай болгъан джерде — гарантия. Ол тынгылы джарашдырмай къоярыкъ тюлдю. А вот биринчи бёлюмде къатышдырмагъа эдиле, анга къоркъама ансы. Алай болса да, тюнене къараб келгенме, анда да хаталы зат танымадым.

Онтёртюнчю башы

«Бешёзен» совхозну Кёлджагъада джети джюз гектар джери барды, анга саулай да нартюх атхандыла. Бирден къобуб, кёбге созмай, эки ыйыкъны ичинде сабанланы битимин джыйыб бошаргъады Ансарны планы.

Совхозну джамагъатын ары ашырырдан алгъа, бригада джибериб, юч джюз адамгъа кечинмек болурлай, барак маталлы чалман мекамла ишлетгенди. Джоюму кёб, файдасы чубур затладыла деб, Ансар болджаллы мекам салыуну огъурамаса да, эки-юч ыйыкъгъа ишге келген адамла, эшик аязда джауум тубюнде къалыб, инджилмесинле деб сюетген мекамларыны чалман къабыргъаларын салам къатыш топракъ бла сюртдюргенди, башларын шифер бла джабдыргъанды. Хант-юй, механизаторланы юйю, конторчукъ-зат дегенча дагъы да талай ууакъ мекам барды. Нартюх сындырыгъа баргъан адамла, керти къыш тюшгюнчю, мекам амалтын джунчурукъ тюлдюле.

Кёлджагъада нартюх сындырыгъа юч джюзге джууукъ адам джибергенди «Бешёзен» совхозну дирекциясы. Аланы арасында Гургумлуну орта школуну гамада классларыны сохталары — ишни ал кёзююнде ыйыкъгъа бешёзенчилеге болушлукъгъа келген джюзге джууукъ адам, талай устаз да башчылары болуб, бардыла. Школ къызчыкълагъа тамадалыкъ этерге уа Зурият бла устаз нёгери Оксана Николаевна баргъандыла.

Совхозну машина, трактор кючю Кёлджагъасындады, ат арбаладан да бир джыйын джюрюйдю.

Кёлджагъада Ортатау районну бирси мюлклерини да барды сабан ызлары, ёзге ала нартюхню асламын силосха ташыб къойгъандыла да, мюрзеуге къалгъан

кесегин джыяргъа бешёенчилеча аслам адам ашырмагъандыла. Алай болса да иш алада да кызыу-дады.

— Кюндюз хоншу районну нартюхюлеринде айлана туруб, кече бешёенчиледе къалырма деб, Науруз экинди бола ары къайтды. Школ джылларында саулай класс бла чагагъа келиучен эдиле ол сабанлагъа, Науруз алайларын кёргени сайын тансыкълайды.

...Адамны башы аз кёрюннген мийик нартюх тизгинлени кыйырларындан кириб, экеу-экеу болуб, бир-бирине болуша, артхаракъ созулгъанны тизгининден сермей да, алтын бош эте, шыбырдатыб, сындырадыла бешёенчиле нартюхню. Тёрт джанындан атылгъан качанла, чапракълары седрей, кёкде бурула келиб, арагъа тюшюб, сары къалаула боладыла. Сыннган нартюхню алайда огъуна улоугъа джюклеб, ындыргъа ашырыргъа арба, машина джетишмей, сабанда эки-юч кюнчю къалыб, чычхан кемире, джатхан кёзюулери да болады. Машинала, тележкалы тракторла кюндюз заготпунктха нартюх ташыйдыла, ингир алагъа андан къайтсала, сабанлагъа джайылыб, къалаулары ындыргъа къорагъадыла. Джукъу басхандан кёзлери кызарыб, кюн алмашдырмай ишлейдиле транспортчула.

Кёлджагъачыла кюндюз нартюх сындырсала, кечени бир ауугъуна дери ындырда аны тазалайдыла, элеваторгъа барырча маджалын бир джанына айырадыла, къалгъанын да Гургумлуда совхозну гюрбелерине ташыллыгъын, мал ашха джараулусун, бюртюгюне дери къоймай сибириб, башха джерге джыядыла.

Ингир шхууур тыныб, кёз байланыргъа, амалсыз джумушу болуб чалыкълагъанладан бла школ сабийледен башхасы бары ындыргъа тёгюледи, кирелени тегереклеринде орналыб, нартюхню къабугъун тазалайды.

Хар кирени джанында бирер лахор, хапар, бирер чам, накъырда кёкге джете! Къынгыр столбалагъа тагъылгъан электро чыракъла, аяздан къалтырай, ыпдыр таланы мутхуз джарытадыла, движокну тунакы тауушу баракны ары джанындан бёлдюрдю эте эштиледи. Ишден къайтхан машинала, къабхакъдан саркъыб, фараларын джукълатыб, тёбен кирени къатына барыб, тазаланган нартюхден топпа-толу этиб джюклеб, эртден-благъа хазыр этиб къояргъа деб, тизгин болуб тохтайдыла.

Джылны бу кёзююуне, тёбенги гутуб, къраулу тубан Бештаудан бери сорумлай башлаучанды, ёзге кече чууакъды. Ай кеч чыгъарыкъды. Ууакъ къалтырай, джансыз джұлдузла къыйырсыз кёкню теренинден сууукъ джылтырайдыла.

Тюкенчикни къатындан келтирген бош ящигине олтуруб, сыртын аязчыкъгъа бериб, кирени джанында лахоргъа тынгылаб, Науруз да нартюх арытады. Совхозну ара мастерскоюну ишчилери — механизаторла, слесарла, токарла, джыйырмадан аслам адам, кирени тегерегинден къуршалаб, нартюхлени къабукъларын сыдырыб, тышында киреге джибередиле. Аргъы киреде уллу электролампа тагъылгъан столбаны джанында, энчи ушакълары болгъан адамлача, башхаракъ олтуруб, Зурият бла нёгери Оксана Николаевна да ишлейдиле. Зурият, сууукъсурамазгъа деб, башына къалын джаулукъ байлаб, къанат учларын да джелкесинде къаты тартдыргъанды.

Джылы Наурузну кеминде болур, джукъабет джаи Наурузну туурасында, кирени ары джанында олтуруб, къулакъ оту дамы барды да, мысты анекдотла айта келиб, дагъыда хапарлагъа кёчюб, къатындагъыланы ауузуна къаратыб, джарыкъ сёлешеди.

Далхатны гулмак хапарларын тохдатдыла да, дуня политикагъа, дунялыкъ илмуну джетишимлерине кёйдюле, экинчи космос тезликден башлаб, областны тамаларындан эм кючлю оратор кимди дегеннге дери Наурузгъа кёб зат сордула. Билгенича, ол да джууаб къайтарды. Андан бираз сорукугъанларында, совхозну кюнде-кюню ууакъ джумушларын таракъләугъа кирдиле.

Эрикген адамланы джарыкъ лахоруна къулакъ салыб тынгыларгъа кюрешсе да, Наурузну эси-джюреги хоншу кирени къатында олтуруб, нартюх къын къалаугъа ташайыб, энчи тиширыу ушакъны да бардыра, нартюх тазалагъан Зурият бла нёгериндедиле. Оксана Николаевна тынгылаб, Зуриятны да ышарыб сёлешгенин эслегенинде, «Кесибиз сохта заманда былайда ишлегенибизден хапар айта болурму? Былайдан къобуб кетиб, ушакъларына къошулсам, ушагъуусуз болмазмы?

Науруз къобду да иште эригиб, кимни къабындырайыкъ деб тургъан чамчы таныш таулулагъа аууз чайкъамды болурун къулакъламай, хоншу киреге Зурият бла нёгерине атлады. Ол ары джетерге, эки тиширыу къобдула, пальтоларыны аллындан нартюх къабукъланы, къургъакъ джибеклени къакъдыла.

...Сагъышлы болуб, джууаб къайтармай, талайны олтурду Зурият, Оксана Николаевна кетгенден сора, Наурузну сёзюне...

— Мен суйгенча болайыкъ экибиз да, — деди ол ахырында. — Атангы, анангы не айтырларын да билмегенлей, мени аллай бир къысма. Ол ишни эталлыкъма деб айталмайма.

— Болсун, Зурият, аланы разылыкъларын излей эсенг, табарма аны. Кесим ючюн тюл, сени ючюн. „Къолума къоннган кёк кёгюрчюннге юйюмде уя ишлеял-

мадым, мен кзурурукъ, ол асыулу кызыны ычхындырдым да кзойдум“ дегенин анамы ауузундан кесим огууна талай кере эштгенме. Сени юсюнгден эдиле ол сёзле.

Керти да эшитген сёзлерин айтханы Зуриятны асыры учундурмады.

— Къайдам, айтхан болур ол кёзюуде. Ким билсин. Менде болмагъан ашхылыкъланы да юсюме тартыб, сау къаллыкъла, аладады адамлыкъ. Ол заманла бла бюгюнле башхалла.

Ушакъ этиб керилсинле деген болур эди сылтауу, Оксана Николаевна къайтмады. Ындырда иш бошалыр заманы джетди, адамла нартюх киреледен къобуб, къош таба седрей тебретиле. Зуриятны ашырыб, Науруз да конторчукъга айланды.

Онбешинчи башы

Этген ушагъы джюрегин джылытмай, аны ауурлугу санларын кыйыб, джетгенлей наргъа оюлайым деб къайтды Науруз конторчукъга. Совхозну къайсы бир участогунда да иш бошалыр заман болмайды, Науруз киргенинде, папирос тютюнден толгъан тар юйчукню ичинде Ансар трактористлени бригадири Алимни, эки аягъын сыр уюкъга джыйыб, не ючюн эсе да тюгюн терсине сылай, мюйюшлерин хыршылай, парткомну секретары Мурадин да, наргъа таяныб, аланы гыртчы ушакъларына тынгылаб олтура эдиле.

— ... беш-алты адам къол салады нарядха, сени учетчигинг Локман джазгъан нарядха, — деди Ансар, шиндикден чалдышаякъ столгъа къабланыб. — Сен къол саласа да ашыраса. Бирини къол салыб тургъанын кёрселе, ичинде ёлюб тура эселе да къарамагъанлай,

кългъанла тыгъалла да джиберелле. Таб, Локъман, нарядха кенделен тюзюб, суууб тура эсе да, билмейсе, х парынг джокъду. — Наурузну кюлакъ ийиб тынгылагъанын эследи да, Ансар анга бурулуб айтды:— Былайда дининден чыкъгъан биреуленнге джолукъгъанма да, аны диннге къайтаралмай кюрешеме.

— Асыры терен кириб, инквизитор болуб къалма,— деди Науруз да. Ансар: „эй, аллай эркинликледен эрте айырылгъанбыз“ — деб, сокъуранганча, къолун силкди да, Алимге бурулду.

— Ол дуппурну бульдозер бла тюзетдириб, анга тёртджюз кубометрге наряд джазаргъа неге керек эди? 22 гектара условной пахоты? Минг сом джоюм! Деппанынг мукъладис, темир деппанмы эди? Кёпюрию бойнуна тёрг ташны бульдозер бла тюргдюрюб, ауузу бла бир кере топракъ къусдургъанынг ючюн, джюз сомлукъ наряд джазгъанса. Тёртджюз сексан сом чыгъады ол совхозгъа. ДТ-ны гусеницасы бир айланьргъа совхоздан бир тюенни талкъалаб чыкъгъанын къалай ангыламайса? Экономикадан хапарынг джокъду десем, джанынга тиеди. Бир ДТ барлыкъ ишге эки „Белорусь“ джибер, бир „Белорусь“ баджарлыкъ ишге эки автомашина ашыр — совхозгъа алай учуз тюшеди... Сени ол тракторларынгы да кирлигин кёрсюн экибизни да къаргъагъан! Миннген атына къарагъан, сылагъан, сыйпагъан таулулада адетди. Сен техниканы славянлача тут, айнанай, къарчалача тутма д. Совхозну реактив техникасыдыла ала.

— Кюрешебиз этерге, тейри, барын, сизни кёлюгюзге джетген къыйын иш болуб чыкъгъанды да, разы эталмайбыз ансы. — деб мурулдады Алим. Акъырын сёлешгенликге, Алим Ансарны сёзюнден асыры илгенмейди, сен айта бер, мындан ары барлыгъы да алайыракъды дегенча харам тынгылайды.

— Этмейсиз, къайгъырмайсыз, — деб Ансар дерсин бардырады. — Этмей а боллукъ тюлсюз. Сиз бир, эки кёзюгюз бла джыласагъыз да, бир кыбылагъа айланыб „намаз кълмай“ болалмазлыкълбыз. Аны ангылагълыз, айнанайым.

Тёрт-беш адам бирден тютюн ичиб, конторчукълну ичин от тыгълган борсукъл тешике ушатхандыла, кеси сагълшына сингиб, аланы ушакълларына хазна кълшулмаса да, тютюнлетирге Науруз да тириледи. Ансар бла механизаторлары бир бири тилин ангылашдыла, араларын айырдыла да, механизаторла тынчайыргъл чачылдыла. Ала, тангны бурну кълрагъланлай, ишге кълзгълалыкълдыла. Конторчукълда Ансар, Науруз, Мурадин кълдыла.

— Да-а, кълоянланы кълонгур джылы, керти да не бла бошалыр хадауус биченни чоту, — деб, Мурадин, джелкесин кълшый кълбду, кълларын кълтюрюб керилди да, къл аязы бла аузун джабыб эснеди. — Айтдым мен джазыкъл, буйругълунга иги сагълш эт деб. Унамадын, энди не оноу?

— Т-с-с, пресса, — деди Ансар, нарлада таяныб тургълан Наурузгъл кёз кълсыб, — джамагълат бла, пресса бла арангы иги эт дейдиле американыла.

— Прессадан джашырыр затыбыз къллмагъланды, хапар халкългъл джайылгъланды, пресса эшитирикди бары бир.

— Интерпретациясы да башхаракъл болуб, — деб, сёз кълшду Науруз, — биреу менден джюрегин джашыргълан газетчи, нёгерим менден кълоркълган газетчи этмесин аллах мени.

Ансар, тешинмегенлей наргъл аунады да, Мурадинге:

— Комиссар, прессагъл компетентли сен шойса да, айтыб кълй, джашырдыла демесин, — деди.

Халкъны арасында джюрюген адам джамагъатха джайылгъан хапарны эштген болур дегенча, Мурадин Наурузгъа кѣз джетдирди да, эштмегенин къарамындан таныгъанында, бурну бла ауузундан сигарет тютюню сюзюле „хадаус биченни“ къайгъысын ачыкълады.

— Чѣгюб бошагъан гебенни кубатурасын шкаланы эм тѣбен чыгы бла тергерге деб, буйрукъну беклегенбиз да, онтѣрт минг тонна бичен совхозну эсебине ол тергеу бла киргенди. Чалкъычылагъа да хакъ ол тергеуге кѣре тѣленгенди. Ишлегенлени кѣбюсю „хо-хо, ант ызларындан“ дегенди да къойгъанды, ѳзге анга разы болмагъанла да табылгъандыла. „Бешѳзен“ совхозну тамадалары биченни былай этедиле, барын бирча тергейдиле, басылгъанына, басылмагъанына къарамайдыла, тау къышлыкъланы биченини кубатурасыны, къол чалкъы бла чалыныб джыйылгъан биченни кубатурасыны ауурлугъу андан аслам болмай амалы джокъду деб, къайсыла эселе да обкомгъа тарыгъу сюртгендиле. Билмей тургъанлайыбызгъа, шыб деди да комиссия келди да кълды. Ёлчелегенлеринде уа—800 тонна бичен артыкъ чыкъды. Ясно, 800 тонна? Ма алай бла, мюлкге иги этебиз деб, бойнубузгъа кезлик чыгъарыб къойгъанбыз. Къалай суйсенг да ангыла энди ол чотну. Къайры десенг ары буругъа боллукъду аны: бичен дефицитди, махинация этерге резерв къурагъандыла десенг да; къыш сатыб, ресторанланы джерлерге мадар джарашдыргъандыла десенг да. Къайдам, дагъыда кѣзбаулукъ, алдаулукъ, очковтирательство, ишчи класны къыйынын талкъалау десенг да—азмыды айтыр зат, ызындан сюре тебресенг. По существу, эсебге тюшмеген сегизджюз тонна болуб чыгъады ол, базар багъасы бла почти юч джюз минг сомлукъ рысхы.

— Гм, совхоз масштабха уа келишеди, тейри,— деди Науруз. — Энди тюшгенмиди эсебге?

— Тюшюрмей а не кётенинг барет, андан бизге не догъужа ансы. Болур болду, бояу сингди, улуу мюлкню рысхысыны талайын къралдан, джамагъатдан да джашыргъан, букъдургъан атха кълалгъанбыз. Кесибизге гыл тюшюрюрге деб этмегенибизге кълалай ийнандырайыкъ, кълайсы бирин ийнандырайыкъ? „Кълатны сёзюнеми ийнанайым, тауукъну къланатынамы ийнанайым“ дегенди эртде сюдю, аллайын бизни кълургъакъ сёзюбюзгеми ийнансынла, эсебге тюшмей джашырылыб кълалгъан биченгеми ийнансынла? Главное, кесиме келиб айтхан этгендиле чалкъычыла, былайды чот, биченни терс тергейдиле, арты гълырмыр болур деб. Къларайым, сорушайым дей тургъланлай, специалистле билиб эте болурла деб, кёлую басыб кълыйгъланем. Эки тёлню арасына тюшгенбиз, бир джанындан обком, экинчи джанындан чалкъычыла, джюз минг сом чакълы ишлеген джаллары алмай кълалгълан адамла... Совхоздан баргълан дагълыда башха сигналланы да тинтиб, ишигизни обкомну бюросуна саллыкълбыз деб, сълуюмчълуюк айтыб кетгенди комиссия... Ма алайдыла чотла, Науруз, Гургумлуда.

— М-да, кълый, алан, комиссар, джукълу аллы бла аланы барын нек сагълындын, — деди Ансар. — Билиб этмегенме, мюлкге игилик излеб этгенме. Кишиге харамлыкългъл этмегенме, ангъларыкъ болурла. Алларына столгъл салыб, партбилетим бла ант этерме, тейри. — Сора терслигин ариуларгъл деб джарашдыргълан сълтаулары тынгылыгъл тергемеди да, кълолун силкиб айтды: — Ийнанмагъланны сатдым джылкъысын, мени джылкъымдан да тутсун тайланы, Умархан улуну джылкъыларындандыла десин да. Кълысдалгъланла ёлюб барса, мен кълысдагъланладан да бир экиси сал болуред.

Ансар бла кълюз чалкъычылагъл баргъланы, аны андан неле айта келгени Наурузну эсине тюшдюле.

Кечени бир ауугъу кьорагъанды. Ансар бла эки нёгери, зынтхы салам мурджарлы нарлагъа джайылгъан тёшекледе тер ийис этген джууургъанланы тубюне кириб джатдыла.

Кюндюз ишден арыб къайтхан адамланы орунлары болурла была, кеслери къайда къысдырылгъандыла экен? Къыйнадыкъ, къыйынсыз болсунла, кечсинле,— деди Науруз, джата туруб.

— Бу полевая гостиницады, „Бешёзен“ совхозну команда пунктуну къачхынчы кьонушу, — деб накъырда этди Ансар.

Кече узайгъанлыкъгъа уа, станда адам аягъы тынмагъанды. Джолоучулукъдан кечигиб къайтхан, кеслерин кире джанлагъа джарашдыра, тормозларыны джеллин пышылдатыб, тохтагъан автомашиналаны темир тауушлары, шоферланы, къарауулланы хырха ауазлары, аргъы бёлмеде эртден азыкъны къайгъысында кечден огъуна джюрюген шапаланы сауут зынгырдатханлары эшитиледиле. Джатыучу заманын оздуруб, джукъусун бёлген Науруз, ингирги ушагъыны сагъышларына кетиб, сагъайыбды, Ансар да джукъусузду, кьалкъыргъа кюрешиб, эки джанына тюнгшюйдю.

— Э, кьудрет,— деди ол, нёгерлерини джукъламагъанын сезиб, станны тынчайыб тохтамагъанына тынгылаб. — Бу къаугъаны кёремисе? Бармагъынгы учу бла чанчханча, урлугъун салыб, джай иссиде, кюйюб-бишиб, чагасын этиб, къачда да, кьолларынгы сыдырыб, джыйыб, къара къазауат этиб, гектардан 22 центнер нартюх аласа. Бу къадар адамны да юйюндеи, юйдегисинден айырыб, бери къуюб. Джазыкъ джан, аны бла тюнкенги тауусуб кюрешме да, он механизаторну джибер. Километрлик загон салыб, сюрдюр, урлугъун атдыр заманында. Кюз ордур да, заготзерногъа ашыр

алтын сыфатлы сары будайны. Кюзлюк будайны гектарындан джыйырма беш — джыйырма алты центнер тюшюр да! Нартюхню гектарындан 50—60 ц. мюрзеу джыялсанг, хо — бойнум къылдан ингичге, силосха десенг — хо, 200—300 ц. гектардан оруб. Биз а нартюхню гектарындан джыйырма центнерден аслам алалмайбыз. Бу аламат, къара топракълы джерледе. Джыйырма центнер качан нартюх — джыйырма беш центнер таза будай, иши да он кереге тынч болуб. Тенглешдирчи, бармыды башхалыкъ. Анга не комментарий керекди, газетчиле айтханлай.

— Тыйыншлы джеринде айт да ангылат, аны комментарийин меннге неге сораса? — деди Науруз, мыйыкъ тюбюнден ышара. Ансар да, аны самаркъаулагъанча джууаб къайтарды:

— Сен газетде джазыб бир кёрмезменг, алан?

— Кёлум бла айтама, тейри, кесинг таб кёргенингча этерге чыртда базмаймыса? Сынаб бир кёрюрге боллукъ тюлмюдю эке, арабин? — деб, Науруз кертисинден сорду.

— Алан, зауукъ адам кёреме сен, — деди Ансар, сол чыначыгына кёлтюрюлюб. — Атха миндиргенликге джюгенни бизге киши бермейди. «Бешёзен» бойнунда ташланы джыйдыр деб, тамбла буйрукъ келсе, андан не файда дерик тюлме, джыйдырыб башлагъан болмаса... Бирин къоюб бирин айтайым. Эсингдемиди, бу кюз Айдемир байкъуш бла тачанкада келе айланганынг? Къууун къабындырыб ашыргъанем, менден кеггенлей ындырда да тютюнлетиб джибергенелле кесин да? Мюрзеу операция не бла бошалды, билемисе? Джукъунг келмей эсе, айтайым?

— Айт, табу этиб тынгыларыкъма, не айтсанг да, джукъудан кенгеме.

— ...Биринчи, Шамил Аскер улу шохунг, кеси ачыкь этиб, айтыргъа излемейди ансы, иши эрлай тыныб, бирси районладан кечге къалмай, рапорту берсе, огъарыдагыла махтарча болалса, огъайы джокъду. Ташыуулча, аллай къызыу кёзюуледе къоркъуулу операциялагъа кеси чыртда урунмайды, «контр адмиралладан» бирин джибереди. «Контр адмирал» да, былай менича «капитанлагъа» бир аууз сёз джетдириб къояды, а операция ачы бла тёнгерей барады. Къралгъа мюрзеу сатууну планын биринчи сентябргъа толтурургъа деген лосунг чыкыгъанында, бизни будай сабанларыбыз къатмагъан эдиле. Чийлей а къалай оргъун. Кюнбетледе бирер кесек джерни ордукъ, алгъаракъ джетгенлени. Аладан чыкыгъан бла план толлукъ тюл эди. Эки аягыбызны уа бир уюкыгъа тыгъадыла: къурагъыз, планын толтуругъуз, башха районладан артха къалгъансыз, областны аллын сиз тыярыкъсыз ансы, бирсиле ёрге таянгандыла, дейдиле.

Аллай болумда тургъанлай, бир кюн, элмюлк инспекцияны тамадасы Алий къудай ургъан бла областха бардыкъ. Алайдан айлана келгенибиз бла, къаллайла джыйды эсе да, заготзерногъа элтди. Тамадасына — ол Гурин деген байкъушха — кирдик. Сёлеше келди да, Алий не зат эсе да бир мадарланы табды. «Глубинкада ючджюз тонна мюрзеу алдым, хазырды, къуюлуб турады де да, расписка бер былагъа, мюрзеу планын толтургъанына район рапорт джиберсин, кёремисе, областны аллына беджен болуб турабыз. Сеннге не башхасы барды, будай сабанларынг ашхы битгендиле, он-онбеш кюнден джетерикдиле, эки ийыкъдан ючджюз огъай минг тонна боллукъду ындырынгда» деб къадалды. Джюрегим ушатмады. Эки ийыкъдан керти да бир минг тоннагъа джууукъ мюрзеу тюшерик эди совхозгъа,

алай а... «Къой, алан, мухурум биргеме джокъду-зат» деб, сылтау этиб, башымы къутхарыргъа кюрешдим. Оллахий, аны бла тохтай да бир келди. Мухуру биргесине джокъду ансы, расписка уа берлик эди, районда будай кѣбдю деб, Гурунге айтханлай, ол къудай ур-лукъ:

«Къол салса болду, аны къол салгъанына ийнан-майбызмы» деди да къойду. Не этерик эдим, будай аш-хы ёсенди, эки ыйыкъдан ындыргъа къуюллукъду, ал-лай юч да боллукъду, алай этгенлени былтыр кесим да кѣргенем сора, неге къоркъама, алагъа болгъан сюд боллукъду меннге да деб, кеси кесиме кѣл этдим да, расписканы сыздым. Гургумлуда юч джюз тонна сары будайны сууруб, къая раннга къуйгъама, чыпчыкъла чѣплей туралла дедим да бердим къагъыт — къайдан чыкъса андан чыкъсын! Къагъытны бердим да къайг-дым Гургумлугъа. Айтама да, орулгъанны къой, сабан-ланы асламы джангы саргъала башлагъанды. Кесинг билесе, Ортатауда ёсюмлени, адамыбызны да бишиую башха джерледен эсе бир айны артха келеди.

Ючюнчю кечесинде бир аман, бир осал тюш кѣрюб, джукъу арасында илгениб уяндым: будай сабанлары-мы барын буз уруб, къара кѣсеу этиб кѣргенем тюшюм-де. Эй меннге бир къуугъун къабынды ол кече, тангнга дери кѣз да къысалсанг а. Не ышаныу барды, алан, бизни джерледе джангургъа бузгъа да. Аллах бла не радио, не телефон связым, бир тукъум бир контактам джокъ, соруб кѣрюрге. Къоркъгъандан, тангнга къалай чыкъгъанымы ѳилмедим. Эртденбласында управляю-щийлени джыйдым да, бюгюн-тамбла 60-шар 70-шер тонна будай табыгъыз, саргъала башлагъан сабанланы къыйырындан комбайнлаңы джиберигиз деб, борч сал-дым.

Будай табайыкъ деб, кеслери ары дери айтыб туруучан эдиле. Ол эртденде да табайыкъ деб, чыгъыб кетдиле. Къуюб тебреди джамагъаг будайны. Къараб-къарагъынчы талай зат алдыкъ. Мен а не билейим, адамланы талай замандан бери сакълаб тургъан будайлары эки-юч джылгъа тюрлеиб тебреген экен, акъ ётмекге джарашхан джамагъатны будайы эртденден да мешоклада, гюрбеледе сакъланыб экен. Бир, абынган минг сюрюнюр, джыя башлагъан будайыбыздан элеваторгъа элтгеилей, долгоносик табылды да — карантин! Заготпункт арбазына да къойсанг а, от ворот не медленный поворот кёргюздю. Не этейим энди уа деб турама. Юч джюз минг килограммыкъ ётюрюк богъурдагъымдан алгъанды. Мюрзеуню къралгъа берирге керек. Къагъытымы липа болгъаны билинсе — шобраларымы джукъуб, къолума тутдурлукъдула. Не этейим? Тёбен районлада таныш директорлагъа, председателге джагъылдым. Анда бир мюлкден ёнкюч алыб, амбарладан ящикле бла — транспортер, зернопогрузчик тюл — ящикле бла джюклетиб, кесибизни автомашинала бла андан бери ташыб, юч джюз тонна мюрзеуню ашырдым. Будайларыбызны оруб, басыб бошагъаныкъда, биягъы машинала бла ызына ташытыб, биягъы амбарлагъа къуйдурдум. Ишни, ташыуулну къызыу заманында, шоферларыбыз теке къалкъыу эте, джазыкълала, — деб, ахсыныб, Ансар башын джастыкъгъа джарашдыра, дагъыда келтирди: — Аны бламы къалды. Джамагъатдан джыйгъан будайыбыз, келепен болуб, алкъын складда джатады. Къатына башха зат къуяргъа не мадар барды дейсе! Тауукъ фермагъа аш тюшгенди. Джарма этдириб, башха фермалагъа да джиберебиз. Совхозну бериб, аны оноуун бермеселе, ма аллай чотла джолугъуб къаладыла. Мен тереген бла, ол кюн джаз-

гъан распискам джетмиш минг сом заран тюшюргенди совхозгъа. Энди кесинг сагъыш эт: къабыргъагъа сюеб, шкок бла атыб къойгъаннга къаным халал тюлмюдю? Район бир борчундан къутулду деб, тынчлыкълы болуб джукълагъанла уа бар эдиле ол кюнледе, — деб, бошады Ансар хапарын.

— Хапарынга кёре, тынчлыкъсыз джукъла деб, сенге да киши айтмагъанды, кесинги къоркъакълыгъынг болгъанды, кеси кёлекгесинден илгене келиб, чауулгъа секирген джугъутурча этгенсе, тейри, — деди Науруз, сора сагъыш этиб, къошду: — Тюзлюкге къурман болайым, сен кесинги тюзге санасанг, аланы бирин да этерик тюл эдинг. Ёзге аллай бир къоркъакъ къалай болгъанса? Къазауатны заманында офицер болгъан шойса да?

Науруз, сорууна джууаб излемей, башха сагъышха кёчдю, «не джанындан да адамны джюрегине асыры кёб ауурлукъ салына кёреме» деб кёлюне келди.

Оналтынчы башы

Гургумлуну терек бачхаларына, Ортатауну ёзен къабыргъаларында, суу джагъаларында къалын чегетлерине чапракъ артдырыб, таула этеги шош джуртланы хурметли къургъакъ къачы таусулду. Гургумлучула къачхы ишлени ауурундан къол айырыб, малны биченге джарашдырадыла, элчиле арбазда кесек малчылыкъларына бичен келтирир къайгъыда джюрюйдюле, хоншула, бири бирине болушуб, кими сенек, кими джыджым, кими къурукъ табыб, кими арба, кими трактор, автомашина къураб, эртден сайын фуражир Кязимни ызындан сыртлагъа таянадыла.

Ашхам бола, совхозну ферма тамадасы Анзор, бухгалтер — кезлюклю Мухитдин, Ансар, Науруз Азаматлагъа келди. Тегереги тугел бегиб бошамагъан кенг арбазны башы бла эки этажлы юнню шорбатындан мийик джатманы шаталыны кыйырына провод тартыб, анга да эки уллу электролампа такъгъандыла: Гургумлуда кьууанчы болгъан юнню арбазы юч-тёрт кечени джарыкъ болуб турууу мында адетге саналыб бошалгъанды, келгеннге, кетгеннге, юден юге хант джюриугеннге, башха джумуш этгеннге таблыкъ болурун излейдиле. Арбазны бир кыйырына джууукъ орналгъан хоншу юде той барады, джашчыкъла джашлагъа харсны джетдирмей, агъач къалакъла бла къангагъа беклеб тыкъырдатхан тауушлары ачыкъ эштиледи, къобузчу аккордеонну тау тартыулагъа таб келишдириб асылу согъады. Науруз да къобузчу къызы акъ узун бармакълары аккордеонну перламулт тиеклеринде тыйгычысыз ойнагъанын кезуне кёргюзте, той къызыу тегюлген юнню аллы бла Азаматланы арбазгъа ётюб тебегенлеринде, Ансар аны билегинден тюртюб акъырын айтды:

— Науруз, сен джаш адам, бурул той таба, тобукъ ойнатыб кыйтырса.

— Э-э, не болса ол болсун, джюр, экибиз да кыйтайыкъ, бир кере тегерек бериб чыкъмазлыкъ къартлыкъгъа сен да джетмегенсе, — деб, Науруз, Ансарны къолундан тартыб, юге атлады. Ансар, узалыб Мухитдинни пальтосуну дженгинден къадалыб, къюлюб, ызына туракълады.

— Науруз, кый, алан, муну тебсеялмазын билмеймисе? «Арбаз кынгырды да ийнек сауалмайма» дегенлейди муну чоту, — деди Мухитдин.

— Биргеме тебресенг да, барлыкъ тюл эдим, — деди

Науруз, субайлыкъгъа ахсыныб. — Не кесибизча, не ор-
усча тепсей билмегенлей къалдым. Талпыгъанлай а
барама, тепсер джылларым тепсеучю болмадыла, джыр-
лар джылларым джырларча болмадыла, кёзююм оз-
гъанында уа, таргына, буюгъа, ардан къарай, къал-
дым да кетдим.

Ала, арбазгъа кириб, юй аллында мурукку этгенле-
ринде, эшикден кенг галифели, мутхуз кителли, бухар
бёрклю, джылтырауукъ чурукълу Башир бла Азамат-
ны гитче джашы, студентлеча тар кёнчек кийген Рама-
зан, чыкъдыла.

— Кенгде нек тохтагъансыз, къонакъла? Сау кели-
гиз кесигиз да, — деб, Башир, къол тутушуб, саламлаш-
ды. — Ал, Рамазан, къонакъланы атларын, илкичге ил-
индир, не да арбаз мюйюшде бир-бирине къантар, —
деб, атсызла болгъанларын башхартыб, накъырда этди
да, юйге чакъырды.

Кенг юйню эки къабыргъасына уллу къатапа кюй-
юзле урулгъандыла, бир мюйюшюнде кюзгюлю шифо-
ньер, бирси мюйюшюнде да «Рига-10» радиоприемник
салынган этажерка сюеледиле, акъ джабыуланы юсю
бла джылтырауукъ клеенка джайылгъан юч стол, бир
бирине тирелиб, юйню арасы бла тизилгендиле. Аланы
эки жанлары бла джарашыу таянчакъ шиндикле салын-
гандыла.

Ансар зат келгинчи да юйде, совхозну ишчиси чамчы
Иммолат, мындан алгъаракълада Гургумлуда талай
джылланы джашаб туруб мындан кетиб къалыб, энди
жангыдан ызына къайтхан, адам ортасы болгъан къу-
мукълу Рашид, отуз джетинчи джылда Малкъар джа-
нында кёчюб, Гургумлуда орналыб, Къыргъызстаннга
къайынылары къатыш барыб къайтханы бла, жангы Гур-
гумлугъа иги кёлленалмай, эски джуртуна тартыб тур-

гъан, аны ючюн асыулу мекам ишлерни да къоймагъан сарычач малкъарлы Зулкъарнай, орта школну устазы Деболаны джырчы Магомет, лахор эте, тютюн тарта, олтура эдиле.

Қъонакъла, полну тыкъырматыб, шиндиклени тюрте, ётюб олтурдула. Юйлюге тергелиб столну бирси къыйрына дагъыда юч-тёрт адам, Наурузну кеминде джашла, къошулдула. Қъош джюрютген киши былайда бир ингирги столгъа башчылыкъ эталмай а, дедиле да, Анзорну тёрге ётдюрюб, сыйлы орунга чёкдюрдюле. Қъонакъла джарашыб олтургъанларында, адамла буюгъаракъ болуб, ары дери тири баргъан лахор сериуюннге айланганчамы таныды да, Башир, эшик артында шапаны орнунда ёрге сюелиб, юйлю адамча сёлешди:

— Аланла, къонакълыкъ этмегиз, джунчумагъыз, марджа, сиз тартыныр адам джокъду.

Баширге кимге да чамы джарашхан Иммолат джууаб къайтарды:

— Юйге хозяйынлыкъ этиб, адамгъа ушаб айлана болурса, дейме, алан!

— Эй, харамы, — деди Башир да, кёб сагъыш этмей, — мени хайыуаннга ушагъанымы къачан кёрген эдинг? — Сора стол таба айланыб, Иммолатха къагъыб айтды: — Бу кюеу кибиikleге адам не айтырын билмез, аллахакъына. Былагъа джанбаш бёркле кийдириб джюрютгенле бизни къызлалла ансы...

— Мен да «кибик» эсем, «кибиксиз» кюеуюгъуз къайсыды, гяуур, — деб, кюлдю Иммолат.

Олтургъанланы кёбюсюн Науруз сабийлигинден огъуна танийды, къазауатдан алгъа джыллада колхоз бригадада ат, ёгюз джекдирир джумушларына аны

чабдырыучула бардыла столну джанында олтурганланы арасында. Кыйын колхоз ишни ойнай, кюле тындырыб барыучу, илячинле кибик, кяаллай джашла бар эдиле ол заманда, ма былайда олгурганланы негерлери. Къазауат кыйынлыкны кяанлы джолуна кегенлери бла андан кяайтыб, Гургумлуну керюрча наеыб аланы асламына тюшмеди. Кяйтмай кяалганланы ауангылары да, адам инсаныны эм уллу зарауатлыгны къазауат джухан уланланы унутмагъыз дегенча, алайсыз да ёмюрде унутмазтыкъ, къудрети кёб джамагъатха энтда бир аманат сала, кяйтханланы биргесине не кыяулу сан болуб, не бушуулу хапар болуб джюрюйдюле...

Хант келтирдиле. Къараб-къарагъынчы столланы юсю сууукъ хычинладан, исси шхуурладан, жангы хантладан толду. Акъ хоталы тишируу джылтырауукъ къашыкъ, чанчы кяалауну, саханга джыйыб, Баширге узатыб кяйтды. Башлары бла алтын оюула тартылган джукъа рюмкаланы Башир аллына тизди. Мюйюшге узалыб, «Столичная» бла коньяк шышаланы чыгъарыб, столлагъа джерлешдириб башлады.

Рюмкала экинчи къатха айланганларында, стол тамада Анзор, боз ура башлагъан мыйыкъларын сылады да, зыбыр добар къолу бла чиллеякъ рюмканы тутуб, ёрге айырмагъанлай, джыламукъ маталлы таза суусунга къарады.

— Мен алгъыш эте билмейме, — деди ол, — не загха да джокъду усталыгым, аууз чотха уа артыкъсыз да къарыусузма. Алай болса да быллай джерде адамны джюрегини ачыкълыгны, тазалыгны айтылады, мени айтыргъа излегим да олду. Бююн бу юйнюкюча, быллай къууанч ёмюрледен бери да хар юйню къууанчы болуб келгенди, юйдегини жангы къуралгъаны джа-

шауну бир джангы тамырыны аллыды, анга кѳууанмагъан болмайды. Дунияда быллай кѳууанчла кѳб болсунла, тохтамасынла. Быллай кюнде кѳб ашхы алгышы этиледи, алада айтылгъан игиликни бу юйдегиде да, джангы тюбешген эки адамны мындан ары джашауунда да кѳрейнк. Келген келин насыблы болсун, кѳууанчлы болсун, кѳудретли, хурметли болсун, уланла гнасы болсун. Огъур аякъ бла келгенет, ол келгенлей, бютеу дуниягъа тейри эшик ачылды деб, хапарда айтырлай, элибизге, джамагъатха, джуртубузгъа бусагъатдан да уллу насыб туусун.

— Берекет берсин! Джашасын тамада, э-эйт, джашасын! — дедиле олтургъанла. «Тыйыншлы джыйында, стол джанында олтуруб, кесин болушлусуча тута билиб, о-о, сау къаллыкъ, бу адам адебге, халиге джорукъгъа иги кѳре эдим деб айтдырмакълыкъ бизни джамагъатны арасында — бир насыб. Стол джанында таулула джыйыны оратор усталыкъны школуна джеришиб кетген бир затды» деб, Наурузну акъылына келиб, джыйында алгышыны кѳутуртуб, чемер джонулгъан акъыл сѳзню, джарашуу чамны сеиб баргъан таулу кишилени онглу хыйсабларына кѳб кере сукъланиганы эсине тюшдю. Тамада уа рахат сѳлеше, сѳзню къалынына сингенди:

— ...Былайда олтургъанлада джылы менден тамадаракъ болмаз,—деб, ашыкъмай тергеди ол,—Науруз туугъан заманда уа тойланы кыздырыб айланган джаш эдим, алай болса да бюгюн, тенглеча, бир столгъа джыйылгъанбыз. Халал тенглени былай джыйылыр кюнлери кѳб болсунла. Ауузда «тенгимсе, джюр» иннетли, джюрекде уа кир иннетли тенгледен болмайыкъ, къыйынлыкъда, зауукълукъда да бир-бирине дагъанлыкъ этген тенгледен болайыкъ. Бу рюмканы башы ѳрге ачыкъча, адамланы джюреклери бир-бирине ачыкъ

болсуңла Дуня дегенниг күүджурду, биз джа-шагъан кесек заманга ненча тюрлю затха джо-лукъдукъ! Оллахий, дуняны не къачы не джазы тюрленмегенди, джайы джайлай, кышы кыш-лай турады. Дуняны тюрлендиргенле адамладыла, кес-лери тюрленгендиле, дуняны да тюрлендиргенди-ле. Иги джанына тюрленуочюледен болайык! Ичинде адамлары бири-бири бла кюрешген джамагъат ёмюрде да онгмагъанды, аллай кюрешде хатасызла да кёб джу-туладыла. Кюрешгенле бир-бирин бойлаялмасала, тышы-на, хатерсиз кючге, узаладыла. Аллай джамагъат хариб джамагъатды, тебленуочю, аякъ тюбде джюрюочю. Онг-дулагъа бетсинуочю, шежде уруб, бел бюгюочю ада-мы кёб болады аллай джамагъатны арасында. Джылкы джоппу джыйылса, атла табанлашыб, бир бирини джал-къасын, саурусун джыртыб, джулкуб, аман-кюннге къалалла. Кеннге чачылсала уа, кишнеб, бир- бирини из-леб тебрейле. Бизни таулу джамагъатда анга ушаш кылыкъла алкын джолугъалла. Джашауубузда та-лай кере тюбедик ол чотлагъа.

Дагъыда сёзюн эсине тюшюре, Анзор бираз мурукку этди, олтургъанлагъа кёз джетдириб, Ансар бла Мухит-дин таба бурулду, сора ышарыб айтды:

— ...Бюгюн бу берекетли столгъа джыйылгъанланы талайы къуллукъчуладыла, элни аллында джюрген адамладыла. Мен начальник болуб сынамагъанма, ха-парым джокъду андан, ёзге иги зат болур аңсы, адамла тамадалыкъгъа ёрлей башласала да, андан тюше теб-реселе да, бир бек илиниб кюрешелле...

Анзорну таб айтханына Ансар бла Мухитдиннге къо-шулуб башхала да кюлдюле, Иммолат а:

— Китабха къарагъанча да силдейди, тейри, билмей этмегенбиз муну тамада,— деди.

— ...Мен акъыл этген бла, — деди Анзор, сёзюню

аягъын кыйдыра,— начальник, тамада, кепюр кибик бир затды. Аны юсю бла ауур халили адам да, дженгил, чыдамсыз, къутсуз адам да, уллу акъыллы, сабыр адам да ётер. Алагъа кеслерича, гырхыгъа гырхы, дженгилге дженгил болуб барса, аны тамадалыгъы недн! Тамадалыкъ эталмаз аллай адам. Акъыллы болургъа керекди,— деб, сол къолуну бармагъын ёрге чончайтды Анзор.— Акъыллы, тереи акъыллы! Акъыллы болса, джамагъатны джюрегине джол табарыкъды. Алайды да, акъыллы тамадаларыбыз, акъыллы кншилерибиз, акъыллы джашларыбыз, къызларыбыз кёб болсунла! Бардыла алкъын, каскача чынгаб, орну болмагъан джерге «доб» деб тюшгенча, олтуруб къалыб, Совет властны законлары хызенимдедиле деб тургъанла, бардыла, не джашырыу... Кёб джаншадым, айыб этмегиз, айтырымы алындан быргъаб къоймасам, бир кесек затны тамакъдан саркъытханлай, учхара мыйыбыз одалгъа сингеди да кетеди. Эсен болугъуз, сау болугъуз!—деб, къатындагъыланы рюмкалары бла къагъышдырыб тартды. Тамада этген алгъышха къайсы эсе да беш-алты алгъыш сёз къошама деди да, Иммолат аны аузуна чабды.

— «Бир гардошха эки алгъыш» дегенлей, аллыбызны тыйыб, аууз сууларыбызны келтире турма да тартма къой,—деб накъырда этди. «Хансыз джомакъ болмаз» дегенлей, аллахсыз алгъыш айтылмайды деб, Иммолат да аны аты бла алгъыш келтирди.

— Джуртубузгъа аллах рахатлыкъ джашау берсин,— деди ол,— бютеу дуняда рахатлыкъ болсун. Рахатлыкъ болсун. Рахатлыкъ табылса, келинле да келликдиле, тойла да боллукъдула, ма быллай столланы джасаргъа коньяк, хычин, къурманлыкъ да, аланы ашаргъа, ичерге саулукълу кишиле, джашла да табыллыкъдыла. Аллах дунягъа, къралыбызгъа, халкъыбызгъа рахатлыкъ теджесин! Кёб замаплагъа, ёмюрлеге теджесин!

Анга да бирер рюмканы ашырдыла. Дагъыда ууакъ алгъышла айтылдыла да, хар ким, къарыууна кёре, бирер элтди ауузгъа.

— Кавказ тауланы ары къыйырындан келген Рашид не эсе да айтама дейди, анга тынгылагъыз,— деди Анзор, сёз айтыр къайгъысы болмай, семиз къой иегини къыйырына джубана тургъан Рашидни джунчутуб. Алай болса да Рашид узакъ джунчумады, къолларын, эринлерин эрлай джанджаулукъгъа сюртуб, рюмканы алыб, къарачай сёзлени чалдыра сёлешди.

— Къарачайда алгъын сыгын от да иги джанмай эди, энди ташкёмюр от этгенле ол алгъынгы къарачайлыламыдыла, бир кёрейим деб къайтханма Къарачайыма,— деб, накъырда этиб ышарды.— Эски габашларын джамарыкъ болсала да, бизлеге джалыныучанелле, энди уа, кёресе, джашауну тюрленнгенин. Саулай Къарачайда эки-юч джылны ичинде чарыкъ бла чюйюртме тон кийген джангыз адамгъа тюбемедим, воллахи. Алгъаракъ замашлада биз джаньнда чоту табсыз болуб, былай бери къорагъан адамгъа «Хы-хы, джугъутур бетге кирди, энди аны хатасы джокъду, ызлама» деучен эдиле. Деменгили адамла эдигиз сиз, историясыны не къыйын кёзююнде да джангыз бир адамы садакъачы къабчыкъны сыртына кёлтюрмеген джамагъатды бу...— Рашид андан ары айтырына сагъышлы болуб, Наурузгъа къарады да, эсине башха зат тюшуб, ары дери сабыр сюзюлген кёзлери джилтинле быргъагъанча джылтыраб, ашыгъыш сёлешиб башлады: — Эски историябыз, джангы историябыз да джазылсын! Историясы болмагъан халкъ халкъмыды?! Кесинг джазалмагъан, джаза билгенге болуш. Адам эслемей айтхан сёзю терсине сюрюб, политический магъана бериб, къыйсыкъ сёлеширге билелле бир къауумла. Ийнекни къуйругъунда пенча тюгю барды деб, аны санаб кюрешгенден сора да, атом,

физика, химия, архитектура, композитор, артист дей бирирге керекди, аллай ишлеге юренирге да керекди... Аны унутмайыкъ. Да, алай болса да, хар кимни ашхы мураты толсун, ауруу, инджну деген зат бизни джуртха басмасын...

Анзор, Иммолатны импровизациясына тынгыламай, джаулу хант къолларын, эринлерин, къагъыт салфетка-гъа сюртюб, Баширге акъырын сорду:

— Азамат-мубарек къайдады? Уялыр *къонагъы джокъ эсе, чакъыр бери, бир-эки сагъатны олтурайыкъ. Тилейбиз барыбыз да.

— Джукъ уртлатырыкъсыз деб къоркъарыкъды да келлик тюлдю,— деди Башир.

— Ичмесе къысмазбыз, суймеген бал, джау да ашамайды. Бетине къараб, бир аууз сёз айтырыкъ бар эсе уа, тилейбиз, келсин. Кесибизни анга барыргъа уллу кёллюлюгюбюз джокъду, ёзге къайдан джыйылыб барайыкъ. Уялыр адамы джокъ эсе...

— Къонакъларын тюнесе ашыргъанды. Бусагъатда былайда эки-юч къарт бла олтурады,— деб, Башир юйню несин чакъырыргъа чыгъыб кетди.

Къалын мыйыкъларына чал ургъан, чал сакъаллы Азамат, акъырын ышара, ызына туракълай, кириб, саламлашды. Бары ёрге туруб анга орун къойдула, столну джаны бла тёрге ётуб, Анзорну къатына олтурду.

— Мен бузоучу заманда сен джангы чалкъычы эдинг, Азамат-мубарек,— деди Анзор,— арабыз узакъ тюлдю, тогъуз-он джылды. Биргенге олтурургъа суйюб чакъыргъанбыз, айыб этме.

— Аллах айыб этмесин, джаныгъызыны суйсюн, бек сау болугъуз,— деб бюсюреу этди Азамат.

«Ура турсанг, къудай да ёлюр» дегенлей, ууакъ-ууакъ тарта, хар ким джылышганды, кёзле гитчерек,

физика, химия, архитектура, композитор, артист дей билирге керекди, аллай ишлеге юренирге да керекди... Аны унутмайыкъ. Да, алай болса да, хар кимни ашхы мураты толсун, ауруу, инджну деген зат бизни джуртха басмасын...

Анзор, Иммолатны импровизациясына тынгыламай, джаулу хант къолларың, эринлерин, къагъыт салфеткагъа сюртиуб, Баширге акъырын сорду:

— Азамат-мубарек къайдады? Уялыр къонагъы джокъ эсе, чакъыр бери, бир-эки сагъатны олтурайыкъ. Тилейбиз барыбыз да.

— Джукъ уртлатырыкъсыз деб къоркъарыкъды да келлик тюлдю,— деди Башир.

— Ичмесе къысмазбыз, сюймеген бал, джау да ашамайды. Бетине къараб, бир аууз сёз айтырыкъ бар эсе уа, тилейбиз, келсин. Кесибизни анга барыгъа уллу кёллюлюгюбюз джокъду, ёзге къайдан джыйылыб барайыкъ. Уялыр адамы джокъ эсе...

— Къонакъларың тюнене ашыргъанды. Бусагъатда былайда эки-юч къарт бла олтурады,— деб, Башир юйню несин чакъырыргъа чыгъыб кетди.

Къалын мыйыкъларына чал ургъан, чал сакъаллы Азамат, акъырын ышара, ызына туракълай, кириб, саламлашды. Бары ёрге туруб анга орун къойдула, столну джаны бла тёрге ётиуб, Анзорну къатына олтурду.

— Мен бузоучу заманда сен джангы чалкъычы эдинг, Азамат-мубарек,— деди Анзор,— арабыз узакъ тюлдю, тогъуз-он джылды. Биргенге олтурургъа сюйюб чакъыргъанбыз, айыб этме.

— Аллах айыб этмесин, джаныгъызны сюйсюн, бек сау болугъуз,— деб бюсюреу этди Азамат.

«Ура турсанг, къудай да ёлюр» дегенлей, ууакъ-ууакъ тарта, хар ким джылышганды, кёзле гитчерек,

ауузла бошуракъ, джюрекле уа артыкъ да джарыкъ болгъандыла.

— Тамада,— деди Ансар, бир кезюн анга джумуб,— Азамат бек суйген адамымды, сенден эркинлик болса, бу хурметли къарт бла бирер рюмка коньяк тартыб къойсакъ, къалай кере эдинг? Ючюбюз.

Ансарны алай айтырын сакълаб тургъанча, тамададан эркинлик сакъламаздан, Башир алтын оюулу джукъа рюмкаланы алыб, тюгел толтурмай, коньяк къуйду да, ючюсюню аллына къондурду.

— Мындан ары да къууанчынг кёб болсун,— деди Ансар, коньяк рюмканы алыб,— Азамат, сенича халал иннетли, огъурлу адамны юсюнде турады эски халкъны джангы берекети. Сеннге къууанчны аслам теджемесе, аллах къызгъанчлыкъ этерикди, тейри. Бюгюн сени къууанчынга джыйылгъанбыз, тынчлыкълы олтуруб, бир-бири бетибизге да бир къарайыкъ деб келгенбиз. Кёрюр кюнюбюзден кёрмез кюнюбюз кёбдю дей шойдула да къартла. Къууанчынгда бизни бла да бир кез ач, мубарек. Гюнахдан, аллахдан къоркъуб, ёмюрюгюз ауузугъузгъа не аракъы, не вино салмай къалдыгъыз. Бизничала, ауузуна аракъы, чагъыр элтиучюле, бармагъан джандетге кесигиз барыб да не зауукъ кёрлюк болурсуз! Не бола эсек да, биргелей тёнгерей барайыкъ, тарт бу стаканны. Аны гюнахы бизни болсун.

Директорну махтагъан сёзюне джюреги хош болуб, Азамат тауусулгъан чагъым тишлерин джаланлаб ышарды.

— Оллахий, бу шайтан сууну ауузума къачан элтгеними да унутханма, ичмейме, къартлыгъымда къысмагъыз мени бу джаханим зат бла,— деб, тилекчи болуб, тамадагъа къарады. Аны аякъ тирегенинден тебдирирге деб, Иммолат аллында стаканны алыб, алгъышны къутуртуб тебреди:

— Эй, бу келинчик ойнай келсин, кюле келсин, къайын юйюн сые келсин, этер ишин биле келсин. Аууздан хомух, къолдан тири, алгъышлада айтылыр юйдегилени бири болсун! Тукъум болсун, джукъ болсун! Къайдам, не айтайым ёзге уа...

— Эй, алгъышчы, тохта, сениге сёз берилмегенди, тазирни ойнатырла, теъри— деди тамада.

Алай эте келдиле да, Азаматны буюкдюле.

— Адамланы ашхыларына джаным къурман болсун. Быллай кюнюмде тартынмай, ауурсунмай юйюме келиб, халал туз дамымдан бисмилля этиб, намысымы, сыйымы кёргенлеге минг берекет болсун. Кесигизни уллу кёрмегенигизге да. Бек суйген адамларымсыз, аллах суйсюн!— деди Азамат. Сора рюмканы кёргюздю да айтды:— Муну уа суймейме, джийиргеншлини, урчугъу чыкъсын муну эм ал бурун чыгъаргъанны дейем, джазыкъды ансы.

Азамат, Анзор, Ансар коньяк рюмкаларын къантаргъанларында, «Уря! уря!» деб, харс къакъгъанла болдула. Азамат отну ичгенча джийырылыб, мыйыкъ тюклерини коньяк джетген учларын къолу бла ариу сюртдю.

Тартханчыгъы бираздан Азаматха эркишилигин таныта башлады, къарт, бёркюн алыб, джангы джюльонген башындан бла джийыкъ мангылайындан терин уллу буршу къолджаулукъ бла къоратды, бет тюрсюню джарыб, сагъыш басыб туруучу кёзлери ойнадыла.

— Къарыуума кёре ичдим, энди къысмагъыз, мен къартлагъа чыгъайым — деб, бир рюмкадан сора ауузуна алыргъа унамай, джанлар къайгъыгъа кирди. Таза хауа солуюм деб, тамададан эркинлик соруб, къартны биргесине Науруз да коридоргъа чыкъды.

— Оллахий, мынга аман деген— кеси аман, мынга харам деген — кеси харам, не хатасы барды, къайгъынгы

бир чачады, не, улан?— деб, кюлюб, чам эте, босагъадан эслеб атлады Азамат. Джарыкъ верандада, къыз нёгерледен болур эди, бурмачач джаш тегерегинден басыныб кюле тургъан школ къызчыкъла бла лахор эте, безий сюеле эди. Азаматны бирси юйге къартлагъа ашырыб, къайтханында, Науруз верандадан чыгъыб, эшик къатында папирос тарта, тохтады:.

Хоншу юйде той барады, аккордеонну зынгырдауукъ толкъун тауушу, къызыу харс Наурузну къулагъына ачыкъ келедиле. Ол билиучю, къачан эсе да, эслилик джашаууна кюнню ал таякълары джангы тие башлагъан кёзюуледе эшитиучю тартыуну таралтады къобузчу, асыулу чемер къолла да ойнайдыла тиекледе. «Мен таныгъан, ёмюрюмде эки-юч кере эсе да саламлашыб, мен тутхан ариу къолла— Зуриятны иничге джумушакъ къоллары,— деген сагъыш Наурузу коньякдан тубан чабхан башына келди,— кёрмегенлей билеме, ол согъады ол тартыуну, башха адам аны алай согъаргъа амалы джокъду! Ненча джылны эштмей тургъанма ол тартыуну, кесек зат бла адам адамны джюрегин къалай чапырыргъа боллукъду, джангыз къобуз таууш мени къаллай бир къууандырды» деб, Науруз сейирсиниб, аккордеонну къонгурау тауушун къулагъымдан ычхындырама деб къоркъгъанча тынгылады. Колхоз бригадада биргелей ишлеучю заманларында ингирледе согъуучан эди Зурият ол тартыуну. Эштсин деб, Науруз ючюн согъама деген эди бир джолда Мёлек бла Зубайдагъа, ала уа Наурузгъа джетдирмейми чыдарыкъ эдиле?

— Къызчыкъла,— деди Науруз, сабий ушакъларына джююулдей тургъан къызчыкълагъа айланыб,— тойда къобуз сокъгъан кимди?

— Разиятды,— деди кызычыкъла, бир-бири ауузуна чабыб, сейирсинген талай сабий кёз Наурузгъа къатыб, энди уа не айтырыкъды дегенча къарадыла.

«Зурият тюлдю сора андан ёзге да бар кёреме ол тартыу-ну билгенле» деб ойлады Науруз. Джууаб табар мура-ты да болмагъанлай, безири келиб, биягъы кызычыкъла-гъа сорду:

— Къайда юреингенди алай ариу согъаргъа?

— Зурият Харуновна юрютеди, кружокда школда, иги окъугъанланы юретеди къобузгъа.

— Джетинчиге джетсек, бизни да юретирге айтхан-ды,—деб, джууаб къайтардыла нени да билген азмыч сабийле.

— Разият окъуймуду школда?

— Огъай, ол быйыл джаз бошады, энди комбинатда ишлейди.

Разиятны Науруз суйген ол тартыуу алай таза сокъгъанын эшитгенинде, Зуриятны атхан урлугъу ашхы гюллегенди деб, Наурузну джюреги къууанды.

Наурузну юйде нёгерлери джыргъа кёчдюле. Джыр-гъа тынгыларгъа ашыгъыб, кызычыкъла бла джарыкъ ушагъын бёлюб, ичкери кирди. Мухитдин бла аны къа-тында олтургъан Зулкъарнай, кюлюб, къош-баш болуб, бири-бирине нени эсе да айырталмай кюрешедиле, эжиу-ге къошула да бир келедиле, дагъыда кеси ушакълары-на къайтадыла.

Къурт да, къумурсха да дунягъа тёгюлдю,
Люба къара джерге кёмюлдю...—

деб тамагъын ариу къалтыратыб эринлерин керме-генлей, сёзлени тишлерини арасы бла тюртюб чыгъар-гъанча джырлайды Дебо улу Магомет. Аны тамагъын-дан таралыб чыкъгъан бул-бул ауазына адамла къу-лакъ алмай тынгылайдыла. Джыйылгъан джерде анга талай джыр айтдырмай бир да къоймайдыла, Дебо улу джырчы Магомет — Гургумлуда аны алай ийнакълай-

дыла — джырлагъан бла къалмайды, джырны неге этилгенини хапарын да айтады. Гургумлуну джамагъатыны ичинде арт кёзюуледе, эжиуге усталаны саны азыракъ болгъанды да, Магомет эски джырланы хазна келтирмейди ансы, аладан да биреуге ал берлик тюлдю. Аны ариу джырлагъанына эс бериб тынгылагъандан, эжиучюле джырны аягъына эжиуню унутуб, сериуннге ийиб къойгъанлары болады.

«...Ах, джанынг саулай джетген болсам, Люба,
Сеннге дарман хансла джыраем...»

Олтургъанланы кёбюсюню джыллары адам ортасындан атласа да, аурууну чурумун суймекликден таныб ауушхан Любаны джырына джюректери эзилиб тынгылайдыла. Магомет «Любаны» бошады да, Учкуланны чам бла самаркъау бла къайтаргъан Хаджахны чырайлы къайын къызыны ариу джыргъа тюшген бушуулу хапарын айтды. «Сенде терен хыйсаб болгъанын билебиз, энтда бир-эки джыр келтир, эринме да» деб, дагъы да тиледиле Дебо улундан. Эжиуню иги келтиригиз деди да, Магомет дагъыда эки джырны аягъына чыкъды. Кесинден сора алайдагъылада джыр башлар тирилиги болгъан адам чыкъмазча таныгъанында, джырны, ингири да джыйышдырыр заманны джууукълашханын эсгерте, эпос джырладан учхара ийнаргъа кёчдю.

Дуния кёууанчлы болмады, наным,
Ахратым иги болурму?

Отуз джылгъа дери толмагъан муратым

Энди андан ары толурму?— деб, Дебо улу

джырчы Магомет столну ары джанында олтуруб, аны аузуна къараб тургъан, сау китабха сыйындырыргъа базмагъан Наурузну кёлюндегин джангыз куплет бла айтыб къойду. Ичинден «ай-машалла сеннге да, ол ийнарны этгеннге да» деб, башхасына тынгыламай, Нау-

руз ол строфаны кесини халына джарашдыргъа кѣчдю.

«Дуниямы джарымын ёкюне ашырдым,
Къалгъаны насыблы болурму?
Отуз джылда да толмагъан муратым,

Отуздан атладым — толурму?» — деб, халкъ ий-нардан джаратхан куплетин кесине джарашдырды.

Керти да эсириб тѣгюле турадыла деб, тышындан эштгенлени кѣлюне келмесин деб, Магомет кѣлтюртмей, акъырын джырлайды, аны кесине кѣре акъырын, алай а джукъа эжиу этедиле. Зулкъарнай бла Мухитдин а джыр, эжиу къайгъылы да тюлдюле, аланы ушакълары энчиди. Космосну юсюнден сѣлеше келиб, Мухитдин бу эки къарнаш халкъны арасында ёмюрлерден джюрюген адетде Зулкъарнайгъа накъырда этеди:

— Бизни малкъар къарнашларыбыз эки джюз он-беш джылны мындан алгъа джибергендиле спутникни. Только ала ёрге джибермегендиле, ёзеннге джибергендиле, тубаннга, амманы мамукъ тѣшегине деб, къаядан энишге ашыргъандыла чабырлы кишини. Сау ыйыкъны баргъанды дейдиле, джетер джерине тюшалмай.

— Къой, таланмагъан, къыздырма мени,— дейди Зулкъарнай да,— шайтан балачыкъды деб, сагъатны тюйгенигизни Рашидге айтыб къоярыкъма. Къозгъама мени, таланмагъан.

Экисине да иги синггенди, эски чамланы джангыртханларына разы болуб, экиси да кюледиле.

Уртлагъаны татыяракъ болуб, чамын, накъырдасын да бираз сабыр этген Иммолат, Наурузгъа бурулуб, акъырын сорду:

— Бу хайырсызны бошаб къоябыз да, бир уллу бюсуреу алабыз деб, башын тюбюне къантаргъынчы тохтай билмейбиз. Адамны асылы джукълайды, кѣлтюрлюр заман джетмеймиди?

Джылы юйде ашхы хантладан толу столланы джанына джерлешиб, уакъ-уакъ тарта, төрт-беш сагъатны олтургъандыла, алай болса да мардасындан ары бири да атламагъанды, бу адам эсиргенди деб, бирине да айтырча тюлдю, кертиди, джылынгандыла, джарыкъ болгъандыла.

Эндиге дери тынчаймай нек тураса, келме, кыйналма, кыйт ызынга дегенлерине да къарамай, кьонаклары ашыра, Башир-зат къатыш, арбаздан уллу орамгъа дери Азамат кеси да чыкъды...

Онджетинчи башы

Бир кюн Науруз, энчи ушакъ этерге деб, анасыны къарнашыннан туугъан Мёлекге, кесини, Зуриятны да школ тенгине барды. Ата, ана джанындан дагъыда талай эгечи, къарнашы болса да, Науруз ачыкъ джюрекли Мёлекге артыкъ илешеди, башхаларына айтмаз, кёб ичги сёзюм тегюученди, Гургумлугъа келгенли да Мёлекланы беш сабийли юйдегиге туугъан эгечини юйюнеча барады.

Ол кюн кюеу иште эди. Эки тамадасын школгъа ашырыб, юч гитчеси да верандада ойнай, Мёлек да юй джумушуна булджуна эди

Мёлек чайникге, чайгъа, буфетге узала башлагъанында, стол джанында олтургъан Науруз:

— Огъай, кыйналма, Мёлек, олтура турлукъ тюлме, энчи сёзюм болуб, оноулашыргъа деб, бир минутха кыйтханма,— деди.

— Болумлу адамны да табханса оноулашыргъа,— деб кюлдю Мёлек.

— Сёзню тышына чыкъмазын излей эсенг, кишиге айтма да, ичингде тут дейдиле, алай болса да сеннге

айтама, бир кѣзюуге дери ичингде кѣалсын, кишиге чык-
масын...— Мѣлек эки кѣолун хотасына чулгѣаб, Науруз-
ну аллына келиб, стол джанында сюелди. Науруз, сѣз-
ню узакгѣа созмай, кѣысхасындан сермеди:

— Зуриятны кѣачырыр муратлыма, кѣалай кѣарай-
са анга?

Мѣлек сейирсиниб, кѣзлерин джандырыб, ийнанма-
гѣанча сорду:

— Кесибизни Зуриятны? Ол Зуриятны?

— Хо, ма сен таныгѣан Зуриятны.

— Оу а-кѣыз, кѣлюнгмюдю, Науруз?

— Кѣлюмдю, кѣлюм болмай а. Эндиге дери мени ал-
лай накѣырда этиб эштгенмисе?

— Кет-кет ары,— деб Мѣлек эринлерин чойюрдю.—
Дунияда андан сора тиширыу кѣурубму кѣалды сеннге?

— Нек чарладынг аллай бир?

— Аны адамлыгѣына не сѣз барды, анга айыб таб-
майма, алай а тул кѣатынды да, кѣолунда уллу кѣызы
бла...

— Меннге башхасы джокѣду, Зурият биягѣынлай ту-
рады меннге алкѣын.

— Меннге айтдынг эсе да, аны кишиге эшитдирме-
Иги адамды, ашхы тиширыуду, бек суйген кѣыз тенгим-
ди, алай а тул кѣатынды, не сюегинде, не акѣылында
бир керекли заты болмагѣан сенича джашла тул кѣа-
тынланы алмайдыла,— деди да Мѣлек, кѣолларын хо-
тасындан бошатыб, сѣзню андан ары сюргенден файда
джокѣду дегенча, столдан сауутланы бир джерге джый-
ышдыра башлады.— Зурият кеси уа не дейди, джыла-
рыкѣ?

Науруз аны соруууна джууаб этмеди да, келгенини
баш чурумун айтды.

— Кертисин айтсам,— деди ол,— Зуриятны алыр
муратлыма, анга кѣалай кѣарайса десем да, ол оноуну

этиб бошагъанма. Сенден оноу излегим а — хапарымы къартларыма къалай билдирейим, аланы разылыкъларын табсам деб излеи эдим,

Мёлек, бутлары кыйылгъан адамча, шиндикни тюбюне тартыб, олтуруб кълды.

— Шашамы айланаса, Науруз, ха? Сеннге тул къатын аллыкълубуму сакълагъландыла ала анча джылны? Алагъла сагълыныб джюреклерин бошуна кыйнама.

— Алагъла биреу этген адамлыкълны Зурият эталмаз дебми ишекли боласа? Меннге уа Зуриятдан башха адам керек тюлдю. Аны оноуу битгенди.

— Ах, мен хариб, ишигизни битдириб бошаб сёлешеми тураса манга?— деб, джуреги ишекли болуб, бети кълзарыб, Мёлек Наурузну ауузундан сёзюн алыб, хыны сорду.

— Акълылынга да келмесин,— деди Науруз, аны ишеклилигин басыб.— Сен, иги эгечим кибик, бар да кълартланы кълулакъларына «Науруз былай дейди» де да бир чалышдыр, аланы тылпыуларын эштиб, меннге бир джетдир. Сенден ахыр тилегим олду, андан сора кыйнамам. Зуриятны мен энди ычхындырлыкъл тюлме! — деди да, сора эгечини кълыйрылыб тохгагъланы джурегин артыкъл да азарлашдырыб, Науруз кълзыб айтды:— Зуриятдан башха меннге тишируу керек тюлдю, алтындан кълуюлгълан кълзыны келтирсегиз да, аллыкъл тюлме. Ясно?

Мёлек эрлай кълбду да, такългълычда пальтосуна узалыб:

— Мен сени эки этегинги сыртынга кълаблатайым бусагълатдан,— деб, ачууланыб, эшик таба атлады. Зуриятны кълартларына, неда кесини кълартларына барыб, кълызгъланы бла табсызла сёлешеди деб кълоркълуб, Науруз ызындан кълчырды:

— Мёлек, былай кьайт. — Сора аны арсарланыб, мурукку этгенин кёргенинде, кьаты айтды:—Былай кьайт, сёзюмю аягъын эшите бар.

Бети хыны кьан алыб, Мёлек, пальтосуну тьюмелерин тизе, гаммойланыб кьайтды.

— Кьайры атылыб тебрегенсе?— деб, джумушакъ сорду Науруз.

— Барлыкьма Апалистаннга.

— Вот, молодец. Не айтыб барлыкьса?

— Не айтырымы кесим билеме.

— Алай болса да? Сен сабыр бол, боранлатыб тебреме,— деди да Науруз ахсынды.— Э, кьудурети уллу кьудай, ташдан ишленген бирер джюрегигиз барды сизни. Сабийлик джылларымдан бери сюеме ол тиширууну, сен аны ангыларгъа болаллыкьмыса? Бармыды аллай хыйсабынг? Аллындан огъуна кёрюб, билиб тургъан Мёлек ангыламаса, бизни болумубузну ким ангылар?

— Хо, кьачдан сора бышлакъ тапха. Заманында кёрсегиз эди уа бир-биригизни, джюреклеригиз ууалыб кетерге алай хазыр тургъан джаулу кьууут джуммакьла эселе? Кьартлыгъыгъызда Меджнун болуб айланмай.

— Бир-бирибизге заманында табылмагъаныбызны чурумун меннге айтма, Мёлек, Зуриятха да айтма, айыблама аны да. Башхаладады ол чотну гюнахы. Энди сен бюгюнюбюзге болуш. Сагъыш эт да, ол сени тенгинг кьыз бла мени арабызда джюрек джюкню кьалай болуб тургъанын эсинге тюшюр, мени аскерге ашыра чыкьгъан кюнюгюзню да эсинге тюшюр, эгечим. Сен билмеген затыбыз джокьду.

Мёлек суууду, палтонун тешмегенлей, орнуна олтурду да, сагъышлы болуб, бираз тынгылады. Сора уллу кёзлеринде джыламукъ тамчылары тёнгерей, аланы джашырыргъа бетин бир джанына буруб сорду:

— Зурият кеси уа не айтады?

Науруз бу кьачда Кёлджагъада этген ушагъыны хапарын джасады.

Науруз кьартларына Мёлекни ашыра туруб, кьалай айтырын юретди.

— Аланы разылыкълары болмай, эндиге дери хазна атламагъанма, мен этген затда ала ушатмагъан да хазна тубеген болмаз. Бу ишни уа алагъа сормай этерге башлагъанма, разы болсунла деб тилейди джашыгъыз деб бар. Не айтханларын эшитирсе.

— Сени хатерингден чыгъалмай барама ансы,— деб, Мёлек онгсунмагъан джумушуна буюгъа кетди.

* * *

Печни аллында алаша шиндикге олтуруб, сагъыш басыб тургъан Юнюсю не айтырын да сакъламагъанлай, Апалистан Мёлекни хапарына мардасыз дженгил кьабынды.

— Елейим андан эсе, Мёлек, аллай асылсыз хапарны меннге алыб келирча не кыйынлыгъымы кёргененг? Ды-ды-ды,— а къыз, ышаннганынгдан табхын деб, былайгъа келмей, анга кесинг джууаб берирге болмадынгмы?— деди да, быллай сёз эндиге дери джюрюмеген эди, Гургумлугъа кёчгенли беш-алты айда бу къайгъыны Зурият джаны кьозгъады бир ишексиз, деб кёлюне келди да, чабыуулну алай ары айландырды:— Бек суйген адамларым эдиле, ол тиширыуну да не адамлыгъына, не чырайына-башына бир сёзюм джокъ эди, бир насыблыны кьолуна барлыкъды бу деб туруучанем кьуру да. Кёзююнде аллах буюрмады эсе, джазыу болмады эсе, озгъан джангургъа джамчы алыб нек сюрелле энди? Не хата этгенме юйюне-башына да, юйюрюмю аллын тул кьатындан башлатыргъа нек излейле? Сёз бар эсе, сакъласа уа, джер кьабарыкь...

Аныча да болмагъан джашла къаллай джерлеге, къалай адамлагъа тюбейдиле, аны бир кёрсе уа,— деб, Апалистин тамада джашыны чюйре ишине тыхсыб, джау-лугъуну къыйыры бла джыламукъларын сюртдю. — Кесини сыйын кёрмей эсе да, бу эки къартны, ол ызын-дан джетиб келгенлени къачын этсе уа? Бизни ахратха замансыз ашырыргъа излемей эсе, бюгюнден сора ол сёзню сагъынмасын. Эгешчигим, сеннге да тилеб айтама, бу сёзню ауузунгдан кишиге чыгъарма.

— Къартланы аууз тылпыуларын эшт деб, сени ол джиберген болур,— деб сёз къошду Юнюс,— бизни разы этерге излей эсе, ол таурухну джукълатсын, джюрютмесин дедиле де да бар, эгечим.

...Мёлек къайтыб, хапарын айтханында, Науруз мар-дасыз салкъын болду. «Джашауумда кёб кере эсертгендиле къартларым, табсыз атлар джеримде къол аязларын, кёкюрек къангаларын аякъ тюбюме аз салмагъандыла. Не ала, не мен кетгинчи дуниядан, алагъа ол борчуму къайтаралырмамы, къайдам. Ёзге бюгюн кесиме джетген бу иште джюгенни къолумда къоярыкъ болурла, эшта. Быллай иште аллында джилтин чакъдырыб, от къабындырыб, ардан сериуюн болуб, джарашыб къалгъан аз адаммы болгъанды» деб, сагъыш эте кетди...

...«Бешёзен» совхозда болумну сюзерге деб, тюнене Ансарны, парткомну секретарын Мурадинни, райкомну секретарын Шамил Аскер улуну обкомгъа чакъыргъан эдиле. Ансар совхозну ишчилерини, элни джамагъатыны инджиуюне къайгъырмайды, биченчилени хакъын толу табдырмагъанды, адамланы, къралны алдаргъа да арха турурча кёрюнмейди, кърал мизамны тюз тутаргъа акъын юреналмагъанды дегендиле да, обкомну бюросуну бегими бла директорлукъдан чыгъарыб, башхаланы къалай ишлей билгенлеринден кесине оюм алсын деб,

совхозгъа тамада зоотехник этгендиле. Заманында Ан-
сарны тюзетирге хыйсаблары джетмегенди деб, Мура-
дин бла Шамил Аскер улугъа да выговорланы бергенди-
ле. Гургумлуда ол бюгюн уллу хапарды. Наурузну уа,
кеси айтханлай, районда туругъа «контракция бол-
джалы» джетгенди. Гургумлу, эсен-сау къал! Езге тюбе-
ширбиз узаймай.

1960—1962 джылла.

БАШЛАРЫ

Биринчи башы	3
Экинчи башы	13
Ючюнчю башы	26
Тёртюнчю башы	36
Бешинчи башы	46
Алтынчы башы	49
Джетинчи башы	71
Сегизинчи башы	78
Тогъузунчу башы	87
Онунчу башы	97
Онбиринчи башы	105
Онекинчи башы	121
Онючюнчю башы	133
Онтёртюнчю башы	145
Онбешинчи башы	149
Оналтынчы башы	159
Онджетинчи башы	175

Саид Зекерьяевич Лайпанов

ГУРГУМЛУ

Повесть

На карачаевском языке

184 стр. без иллюстр.

Редактор А. И. Кубанов

Художник К.-М. М. Нурмагомедов

Художественный редактор М. П. Бертниг

Технический редактор З. Т. Агирбова

Корректор К. А. Салпагарова

Сдано в набор 5/IV—1971 г.
Подписано в печать 30/XI-1971 г.
Формат 70×108¹/₃₂. Физ. п. л. 5,75.
Усл. п. л. 8,05. Уч.-изд. л. 7,37.
Тираж 1500 экз. Заказ № 1618.
ВУ 82700. Цена 34 коп.

Ставропольское книжное издательство,
Карачаево-Черкесское отделение,
г. Черкесск, ул. Ленина, 38.

Карачаево-Черкесская областная типография,
г. Черкесск, ул. Первомайская, 47.

